

**1924 ANAYASASI VE SOSYAL HAYATTA
MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİM-DÖNÜŞÜM (1924-1938)**

Eşe ÇAĞLAR
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Turan AKKOYUN
Şubat, 2021
Afyonkarahisar

T. C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1924 ANAYASASI VE SOSYAL HAYATTA MEYDANA
GETİRDİĞİ DEĞİŞİM-DÖNÜŞÜM (1924-1938)**

Hazırlayan
Eşe ÇAĞLAR

Danışman
Prof. Dr. Turan AKKOYUN

AFYONKARAHİSAR 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum; “**1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25/02/ 2021

İmza

Eşe ÇAĞLAR

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Eşe ÇAĞLAR
	Numarası	170635116
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	• Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938)
Tez Savunma Sınav Tarihi		25/02/2021
Tez Savunma Sınav Saati		10:00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

1924 ANAYASASI VE SOSYAL HAYATTA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİM-DÖNÜŞÜM (1924-1938)

Eşe ÇAĞLAR

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Şubat, 2021

Danışman: Prof. Dr. Turan AKKOYUN

Hukuk kuralları, insanoğlunun yeryüzündeki varlığından itibaren dünya düzeni içerisinde mevcudiyetini korumuş ve tarihi süreç itibari ile gelişimini sürdürmüştür. Toplumların bir arada yaşama serüveni ve nihayetinde devletlerin meydana gelmesi, toplumları bir arada tutan hukuk kurallarını, sistemli bir hale getirmiştir. Devletlerin kabul ettikleri yönetim modelleri, hukuk kurallarının düzenleyicisi olmuştur. Öyle ki halka dayalı yönetim modellerinin dünya üzerinde kabul görmeye başlaması ile hukuk alanında anayasal düzene geçilmiştir.

Anayasa; bir devletin temel yapısını, yönetim şeklini, devletin temel organlarını, bunların birbirleri ile olan ilişkilerini, devlet iktidarının el değiştirmesini, kişilerin devlete ve devletin de kişilere karşı hak ve görevlerini düzenleyen ve güvence altına alan en üst düzey hukuk kuralıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti için anayasal süreç geçiş, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında başlamış ve Milli Mücadele sürecinde kabul edilen 1921 Anayasası ile gelişim göstererek, 1924 Anayasası ile tamamı ile anayasal düzene geçilmiştir.

1924 Anayasası ve akabinde, Cumhuriyet rejiminin tüm getirilerinin devletin sistemlerine yerleştirilmesi süreci başlamıştır. Konumuz gereği ele alacağımız 1924-1938 yılları arasında 1924 Anayasasının içeriği gereği, sosyal hayatı düzenleyen ve yenileyen gelişmeler söz konusu olmuş ve günümüz Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin toplumsal işleyişinin temelleri atılmıştır. Böylelikle 1924 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tarihi süreçte idame ettireceği yapısal, sosyo-kültürel ve ekonomik değişim ve dönüşümlerin yasal dayanağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Kanun, Atatürk, Sosyal Hayat, Değişim, Dönüşüm.

ABSTRACT

THE CHANGE AND TRANSFORMATION IN SOCIAL LIFE CAUSED BY THE 1924 CONSTITUTION (1924-1938)

Eşe ÇAĞLAR

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTION OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF HISTORY**

February, 2021

Advisor: Prof. Dr. Turan AKKOYUN

The provisions of law have preserved their existence in the world order since the existence of humanity on earth and has continued to develop as of the historical process. The adventure of societies living together and eventually the emergence of states systematized the rules of law that hold societies together. The government models adopted by the states have become the regulators of the legal rules. So much so that with the acceptance of public-based management models in the world, constitutional order in the field of law has been adopted.

Constitution is the highest level of rule of law that regulates and guarantees the basic structure of a state, the form of administration, the government bodies, their relations with each other, the transfer of state power, the rights and duties of individuals against the state and the state against individuals. As long as the Republic of Turkey for constitutional transition, which began in the final years of the Ottoman Empire and the National Struggle showing the process of development adopted by the 1921 Constitution, the 1924 Constitution was adopted by all the constitutional order.

The 1924 Constitution and subsequently, the process of placing all the benefits of the Republic regime into the state systems began. Our topic we'll discuss in the years 1924-1938 due to the content of the 1924 Constitution should regulate social life and renewing developments and been said today the foundations of the Republic of Turkey's social functioning was laid. Thus, the 1924 Constitution, the Republic of Turkey will sustain the historical process of structural, it has been the legal basis of the socio-cultural and economic change and transformation.

Key words: Constitution, Law, Atatürk, Social Life, Change, Transformation.

ÖN SÖZ

1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938) adlı tezimizin muhtevasına bağlı olarak; Cumhuriyet dönemi sosyal hayatını şekillendiren ve günümüze değin gelişimini sürdüren belirli başlıklara yer verilmiştir. Bu bağlamda 1924 Anayasasının, modern bir devlet ortaya koyma gayesi üzerine ele aldığı ulus-devlet anlayışını sistemlerine yerleştirmesi süreci değerlendirilmiştir. Tarihî ve sosyal koşullara bağlı olarak, toplum temelli bir değişim ve dönüşümü içeren bu süreç Cumhuriyet kurucuları tarafından itina ile ve zamana yayılarak yürütülerek, 1924 Anayasasının ele aldığı düzenlemeler eşliğinde hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin genel karakterini yansıtan, ulus-devlet temelli, laik, çağdaş ve anayasal düzenlemeler ile güvence altına alınmış bir toplumsal yapının inşası sağlanmıştır.

Anayasalar, devletlerin genel taslağını ortaya koyar ve tarihi süreç içerisinde devletlerin olgunlaşarak gelişim göstermesini sağlar. Devletlerin gelişim gösterebilmesi ise çağa uygun olarak hareket etmeleri ve sistemlerini çağa uygun olarak güncelleyebilmeleri ile mümkündür. Bu manada devletlerin hukuk kuralları, kullandıkları anayasa modelleri ve içerikleri, devletlerin gelişmişlik düzeyleri ile yakından ilgili olmakla birlikte; devletlerin toplumsal zihniyetlerini de net bir şekilde ortaya koyar. Devletlerin kişilere, kişilerin de devlete karşı hak ve görevlerini düzenleyen ve güvence altına alan Anayasalar, temelinde toplumsal düzenin tahsis edilmesini ve devlet ve devletin mensubu olan toplumun karşılıklı ödevlerini yerine getirmesini sağlar. Bu bağlamda ele alacağımız konu itibarı ile Cumhuriyetin ilk yıllarının temelini atılmasına öncülük eden 1924 Anayasasının, Türk toplumu üzerinde şahitlik ettiği değişim ve dönüşüm ele alınmıştır.

“1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm” adlı çalışmamızda öncelikle toplumların siyasallaşması ve devletin oluşumu konularına açıklık getirilerek, Türk devletlerinin hukuki yapılanmaları genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, genel gelişim seyrini daha iyi anlayabilmek için Osmanlı Devleti'nin, son yüzyılında meydana gelen anayasal gelişmeler ele alınmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde; Milli Mücadele sürecinde Türk toplumunun Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde örgütlenmesine ve bu sürecin genel materyalini ifade eden Milli Mücadele Dönemi anayasal gelişmelerine değinilmiştir. Yine Milli Mücadele döneminin olağanüstü şartları altında hazırlanarak yürürlüğe konulan 1921 Anayasasına vurgu yapılmış ve bu anayasanın yürürlükte kalma süreci ele alınarak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni, 1924 Anayasasına hazırlayan şartlar genel olarak değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, konumuzun ana taslağını oluşturan 1924 Anayasası ele alınmıştır. Bu doğrultuda, saltanat ve hilafet mevzularının halledilerek, Cumhuriyetin ilanı ve akabinde 1921 Anayasasının, yeni kurulan devletin ihtiyaçlarına cevap verememesine bağlı olarak, İkinci TBMM'nin göreve gelmesi ile birlikte, 1924 Anayasası çalışmalarını başlatmasına değinilmiştir. Böylelikle 1924 Anayasasının hazırlanma ve kabul sürecinin ardından, içeriği ele alınarak, *“Ahkâm-ı Umumiye, Vazife-i Teşriiye, Vazife-i İcraiye, Kuvve-i Kazaiye, Türklerin Hukuku Ammesi ve Mevadd-ı Müteferrika”* bölümleri madde içerikleri ile birlikte değerlendirilmiş ve akabinde 1924 Anayasasının geçirdiği değişikliklere yer verilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise; 1924 Anayasasının sosyal hayatta değişim ve dönüşümü gerekli kılan maddeleri değerlendirmeye alınmıştır. Böylelikle 1924 Anayasası'nın yönetim şekli olarak Cumhuriyeti kabul etmesi ve milletin egemenliğini esas alması konusu üzerine durulmuştur. İlerleyen aşamada ise, 1924 Anayasası'nın din temelli maddelerinin değişim süreci ele alınarak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laikleşmesi genel olarak değerlendirilmiştir. Devamında ise toplumun temel yapı taşı olan dil konusu işlenerek, devletin anayasaya bağlı eğitim alanındaki gelişmeleri incelenmiş, Türk kadınının, siyasal, hukuki haklarını elde ederek, toplumsal statüsünü güçlendirmesi konusuna değinilerek, Türk çağdaşlaşması değerlendirilmiştir.

Akademik serüvenimin başlangıcında tüm ilmi birikimini benimle paylaşarak, bu konuyu çalışmama vesile olarak, her hususta yönlendirmeleri ile çalışmalarına ışık tutan, tez danışmanım Sayın **Prof. Dr. Turan AKKOYUN**'a, her süreçte yanımda olarak, çalışmalarımda düzenli tempoyu sağlamam için büyük fedakarlıklar veren eşim **Şakir ÇAĞLAR**'a ve güç kaynağım biricik kızım **Umay ÇAĞLAR**'a, aileme, yardımlarını esirgemeyen bölüm hocalarıma, ve arkadaş çevreme teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

İlgili konunun aydınlatılmasında, ilim camiasına küçücük de olsa bir ışık tutabilmişsek, çalışmalarımız hedefine ulaşmış olacaktır.

Eşe ÇAĞLAR
2021, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
YEMİN METNİ.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'Nİ 1924 ANAYASASINA HAZIRLAYAN ŞARTLAR

1. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	16
1.1. BLOKLAŞMALAR VE I. DÜNYA SAVAŞI.....	16
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN İTTİFAK ARAYIŞLARI VE I. DÜNYA SAVAŞI'NA KATILMASI.....	19
1.3. MONDROS MÜTAREKESİ VE GENEL MUHTEVASI.....	21
1.4. MİLLİ MÜCADELE YOLUNDA MUSTAFA KEMAL.....	25
1.5. KONGRELER SÜRECİ VE HEYET-İ TEMSİLİYE.....	28
2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ ANAYASAL GELİŞMELER.....	33
2.1. 1919 SEÇİMLERİ, MECLİS-İ MEBUSAN VE MİSAK-I MİLLİ.....	33
2.2. İSTANBUL'UN İŞGALİ VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN KAPATILMASI.....	36
2.3. 1920 SEÇİMLERİ, TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILMASI VE SİYASİ TEMSİL.....	38
3. 1921 ANAYASASI (TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU) VE GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

1924 ANAYASASI VE GENEL MUHTEVASI

1. 1924 ANAYASASININ HAZIRLANMA VE KABUL SÜRECİ.....	51
2. 1924 ANAYASASI BÖLÜMLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ.....	58
2.1. AHKAM-I UMUMİYE (GENEL ESASLAR).....	58
2.2. VAZİFE-İ TEŞRİİYE (YASAMA GÖREVİ).....	59
2.3. VAZİFE-İ İCRAİYE (YÜRÜTME GÖREVİ).....	62
2.4. KUVVE-İ KAZAİYE (YARGI KUVVETİ).....	66
2.5. TÜRKLERİN HUKUKU AMMESİ (TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER).....	68
2.6. MEVADD-I MÜTEFERRİKA (TÜRLÜ MADDELER).....	72
3. 1924 ANAYASASININ GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER.....	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1924 ANAYASASININ SOSYAL HAYATTA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİM-DÖNÜŞÜM (1924-1938)

1. YENİ REJİM: “TÜRKİYE DEVLETİ BİR CUMURİYETTİR” SÖYLEMİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	76
2. SOSYAL HAYATA YÖNELİK YASAL DÜZENLEMELER.....	85
2.1.“TÜRKİYE DEVLETİ’NİN DİNİ, DİNİ İSLAMDIR” LAFZI VE LAİKLEŞME.....	85
2.2. ULUS DİLİ OLARAK TÜRKÇE.....	92
2.3. EĞİTİM ALANINDA YAPILAN DÜZENLEMELER.....	98
2.4. KADIN HAKLARININ KABULÜ.....	102
2.5. ÇAĞDAŞLAŞMAYA YÖNELİK DİĞER SOSYAL DÜZENLEMELER.....	107
SONUÇ	111
KAYNAKÇA.....	117
EKLER	128
ÖZGEÇMİŞ.....	135

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı geçen eser.
a.g.m.: Adı geçen makale.
a.g.t.: Adı geçen tez.
ATAM: Atatürk Araştırma Merkezi.
AÜ: Ankara Üniversitesi.
AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.
Ay. bilg. bkz.: Ayrıntılı bilgi için bakınız.
Ay. yer.: Aynı yer.
CBÜ: Celal Bayar Üniversitesi.
Çev.: Çeviren.
Der.: Derleyen.
Ed.: Editör.
Haz.: Hazırlayan.
SBF: Sosyal Bilimler Fakültesi.
SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi.
ss.: Sayfa sayısı.
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi.
T.C.: Türkiye Cumhuriyeti.
TTK: Türk Tarih Kurumu.
vd.: Ve diğeleri.
Yay.:Yayınları

GİRİŞ

Tarih, beşeriyetin içtimai ve siyasi bünyeler teşkil ederek, terakki ve tekâmül eylemesinde fertler ve cemaatler tarafından işlenen fiil ve ortaya atılan fikirleri ve bunların neticesi olarak zuhur etmiş olan vakaları tetkik eder.¹ Bir başka ifadeyle “geçmişin bilimi” olarak ifade edilen tarih; bir olaylar dizininden ziyade, insanların düşüncelerinin ifadesi olan ve zamanla ortaya çıkan olayları, insanların yönlendirdiği sosyal gelenekleri konu edinir² ve insanların toplumsal yaşamları hakkında bilgi verir.³ Böylelikle tarih; doğrudan doğruya insanı, cemiyetleri ilgilendiren bir ilim koludur.⁴ Bu doğrultuda; insan topluluklarının varlığından günümüze, ortaya konulan maddi-manevi değerleri, gelecek nesillere aktarması ve milletlerin geçmişleri ile bağ kurabilmesi açısından tarih ilmi büyük öneme sahiptir.

İnsan topluluklarının tarihi, varlık olarak insanın dünya üzerinde hüküm sürmesiyle başlamıştır. İlerleyen süreçte, insan toplulukları içinde ortaklaşa değer vasfını kazanan ürünler ve davranışlar, tarihi süreçte kültür unsurunu meydana getirmiştir.⁵ Fertlerin “kendi dimağını işlemesi”⁶ sonucu ortaya koyduğu bu kültür belirtileri önemli birçok toplumsal kurumun yapısını ve işlevini, bu kurumların birbiriyle olan etkileşimlerinin niteliğini ortaya çıkarmıştır ki bunlardan en önemlisi devlet unsurudur. Böylelikle insan kütlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesi ile meydana gelen en büyük topluluk, milleti oluştururken yine insan topluluklarının kurdukları en büyük müessese ise devleti meydana getirmiştir.⁷

Devletin vücuda gelebilmesi için bir insan topluluğunun mevcudiyeti en zaruri hadise⁸ olarak görülmüştür. Devlet teşekkülünün beşeri unsuru bakımından devletin en mütekâmil ve en tabii beşeri unsuru olan millet; içtimai bir vakıa ve varlığı ifade eden insan topluluğu olmakla birlikte devletin maddi ve objektif realitesine vücut veren insan camiası⁹ olarak kabul edilmiştir. Devleti meydana getirecek en temel ve beşeri unsurun insan topluluklarının birlikteliği, millet ya da halk unsurunun varlığı olarak kabul görmesi ile birlikte; devletlerin nasıl ortaya çıkmış olabileceği hususundan hareket ederek, devletlerin ortaya çıkışını açıklamaya çalışan, fikirler yürüten ve varsayımlarda bulunan teoriler ortaya atılmıştır.

¹ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 2.

² Mübahat Küçüköğlü, *Tarihte Usul*, 6. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998, ss. 1-2.

³ İbni Haldun, *Mukaddime*, Çev: Turan Dursun, C. I, Onur Yay., Ankara 1977, s. 123.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, *Tarih Dergisi*, C.XIII, S. 17-18, Ocak 1963, s. 2.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 35. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 30.

⁶ T.S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Çev: Sevim Kantarcıoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 11.

⁷ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1448.

⁸ Recai Okandan, “Devletin Beşeri Unsuru”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk fakültesi Mecmuası*, C. XIII, S. 4, Ocak 1947, s. 1282.

⁹ Okandan, a.g.m., s.1283.

Ortaya atılan teoriler bağlamında; tabiat halinde yaşayan insanlar, tabiat halinin ortaya koyduğu sebepler doğrultusunda, toplu bir şekilde yaşamaya karar vermişler ve tabiat halinden cemiyet haline geçmişlerdir. Cemiyet haline geçiş; insanların aralarında karşılıklı olarak birbirlerinin haklarına, riayet edeceklerine ve bir arada sulh içinde yaşayacaklarına dair bir mukavele akdetmeleri sayesinde meydana gelmiştir.¹⁰ Böylelikle insanlar, tabiat halinden toplum haline geçerken, kendi aralarında akdettikleri bir sözleşme ile sözleşmeyi yapanların korunmasını amaçlamış¹¹ ve bunu en iyi şekilde yapacak olan devleti meydana getirmişlerdir.

Yapılan tanımlamaların geneli kapsamında devlet; hukuki sorunlara ilişkin bulunan bir konuda kamu erki tarafından temsil edilen bir topluluktur.¹² İnsanoğlunun varlığından itibaren bazı kural ve kaideler insanoğlunun hayatına yön verdiği gibi vücuda getirilen devletlerinde yönetim ve işleyişlerinin temelini meydana getirmiştir. Toplumların ve devletlerin yaşayışlarını sürdürebilmeleri için tarihin her döneminde mutlak bir düzene ihtiyaç duyulmuştur. Belirli normlar üzerine ele alınan bu düzen, insanların bir takım kurallara uymalarını gerektirdiği gibi aynı zamanda toplumsal yapının işleyişini şekillendiren sistemlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda toplumsal yapıyı şekillendiren kurallar; hukuk, din, ahlak, görgü, örf-adet kuralları gibi çeşitlilik göstermiştir.

İfade edilen bu toplumsal kuralların, toplumların siyasallaşması ve devletlerin ortaya çıkması üzerindeki rolü büyük öneme sahip olduğu gibi devletlerin varlıklarını devam ettirmesi ve tarihe yön veren etkiler bırakması açısından da büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda devletler, ortaya koydukları teşkilat içerisinde toplumsal kuralları ve değişmez kaideleri, teşkilat yapısının içerisine alarak, uygulamaya geçirdiği takdirde kendisinden söz ettiren bir devlet konumuna gelmiştir. Bu duruma örnek verebileceğimiz devletlerin başında; tarihi akışları ve aşamaları ele alındığında bir bütünü ortaya koyan Türk Devletleri gelmektedir.

En eski ve devamlılıklarını koruyan topluluklardan biri olan Türkler; tarihi süreçleri itibarıyla, anayurtları Türkistan'a bütünüyle hükmeden büyük devletler kurdukları gibi zaman zaman Türkistan'ın dışına taşarak -Avrupa, Afrika gibi- gittikleri yerlerde varlıklarını muhafaza eden çok sayıda devlet kurarak dünya tarihinde kendilerinden söz ettiren başat güçlerden biri olmuşlardır. Türkler, tarihin hiçbir döneminde devletsiz kalmamışlar ve 2500 yıllık tarihleri boyunca, maddi-manevi unsurlar arasında sürekli olarak denge kuran ve bu sayede azametli devirler yaratan bir millet¹³ olarak tarihte yerini almıştır.

Türkler, her daim devlet teşekkülüne büyük önem vermişler ve ilk dönemlerinden itibaren devletin; milli varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren bir

¹⁰ Muvaffak Akbay, "Devletin Menşei İçtimai Mukaveleye İstinat Ettiren Nazariyeler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 4, 1945, ss. 85-86.

¹¹ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev: Vedat Günyol, Çan Yay., İstanbul 1969, s. 49.

¹² Sadık Tüzel, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi Yay., İzmir 1969, s. 69.

¹³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 2.

müessese¹⁴ olduğunun, tarih ve vatan şuurunun bilincinde olmuşlardır. Türklerde devlet teşekkülünün tanımı yapılırken ya da önemine değinilirken farklı tanımlamalar ve görüşler ifade edilmiştir. Bu bağlamda Türklerde devlet; Kafesoğlu'na göre siyasi istiklal, ülke, halk ve kanun¹⁵; Koca'ya göre halk, ülke, hâkimiyet (erkinlik-egemenlik), ve teşkilat kavramları olmak üzere birbirini tamamlayan dört temel unsur üzerine inşa edilmiştir.¹⁶

Genel bir ifade ile teşkilatlanmış halkın hukuki ismi devlettir ve Eski Türklerin telakkisine göre devletin mevcudiyeti, hâkimiyetin mevcudiyetine bağlıdır.¹⁷ Bu noktada Türk devletlerinde hâkimiyet iki şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan ilki “iç hâkimiyettir” ve devletin sahip olduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk üzerinde hukuki bakımdan emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanması demektir. Devlette hâkimiyetin ikinci tezahürü ise “tam bağımsızlık”tır.¹⁸ Yani Eski Türklerde devlet; hem hâkimiyeti, hem de hâkimiyete itaat eden teşkilatlanmış camiyi ifade eder fakat Türk telakkisinde devlet olmak için teşkilattan başka istiklal de lazım görülmüştür.¹⁹ Türk Devletlerinde istiklal mevzuu yalnızca idareci zümre tarafından değil, bütün halkın benimsemesiyle anlam kazandığı gibi bu ortak şuur Türkler arasında çok eski zamanlardan itibaren varlığını korumuş²⁰ ve istiklal duygusunun temelini Türk kültürü oluşturmuştur. Bu sebeptendir ki Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve hükümlerlik haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullandıkları toprakları yurt tutmuşlardır.²¹

Türk tarihinin geneli incelendiğinde teşkilatlı bir yapının varlığı, Türk devletlerinin uygulamaya koyduğu hukuk kuralları (töre) ile bir tutulmuştur. Türklerde devlet ile töre birbirinden ayrılmayan, birbirini tamamlayan daha da önemlisi birbirlerinin varlık sebebi olan iki temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²² Bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukuki-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden, genellikle hukuk ve kanun manasına alınan töre(törü), Eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi normlar bütünüdür.²³ Bu bütün, yani hukuk ve kanunlar milli kabul edilmiştir.²⁴ Türk Tarihinin kaynaklarından bu duruma örnek verecek olursak, Orhun Abidelerinden, Kültigin Yazıtı'nın doğu yüzünde yer alan²⁵; “Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kağan İstemi Kağan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş,

¹⁴ Koca, a.g.m., s. 1448.

¹⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 224.

¹⁶ Koca, a.g.m., s. 1448.

¹⁷ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1947, s. 265.

¹⁸ Koca, a.g.m., s. 1451.

¹⁹ Arsal, a.g.e., s. 266.

²⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 93.

²¹ Koca, a.g.m., s. 1450.

²² Koca, a.g.m., s. 1467.

²³ Kafesoğlu, a.g.e., s. 237.

²⁴ Arsal, a.g.e., s. 289.

²⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 42. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 2009, ss. 8-13.

iti birmiş.” Yani “Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk Milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyivermiş.” İfadesinde ve yine aynı yerde geçen; “... Yiti yüz er bolup ilsiremiş kağansıramış budunuğ, küngedmiş kuladmış budunuğ Türk törüsün içğınmış budunuğ eçüm apam törüsünce yaratmış, boşğurmuş. Tölis Tarduş [budunuğ anda itmiş.]” yani “... Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş.” İfadesinde yer aldığı gibi Türklerin ecdatlarından yani atalarından haberdar olarak, onların izlerinden giderek, ecdatlarını tazim ve takdis ettiklerini gösterir ki bu da insani ve milli duyguların başlangıcını teşkil etmektedir.²⁶ Bu bağlamda Türk töresi; “Eski Türklerde, atalarından kalan bütün kaidelerin toplamı”²⁷ sayılabileceği gibi “Türk milletinin yüzlerce yıllık hayat tecrübelerinden süzülmüş kaideler”²⁸ olarak da değerlendirilebilir.

Eski Orta-Asya Türk Hukuku’nda törenin kaynağı²⁹ her şeyden önce kağandır ve kağandan beklenen törenin mer’iyetini temin etmektedir.³⁰ Bundan başka, kurultaylarda alınan kararlar da törenin bir parçasını oluşturmaktadır. Toplum içinde, kendiliğinden ve yavaş yavaş ortaya çıkan gelenek görenek kuralları (yosun) ise, törenin bir başka kaynağı olarak kabul edilmektedir. Türk töresi, Kağan da dâhil olmak üzere tüm toplumca mutlak suretle uyulması gereken hukuk kurallarının toplamı³¹ olup, Eski Türk toplumlarınca çok iyi bilinirdi ve hiç kimse törenin çizdiği usullerin dışına çıkamazdı.³² Devlet bünyesinde etkin hukuk kurallarının konulması ve bunlara, eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde uyulması, hem kağanın iktidarının devamlılığı hem de devletin bekası için en önemli koşullar arasında gösterilmiştir. Türklerde devlet kurmak, hiç şüphesiz kamu hukuku meydana getirmek olarak kabul edilmiş olup, Türklerin sağlam ve değişmez hükümleri ihtiva eden hem kamu hukukları hem de özel (aile) hukukları mevcuttur.³³ Bu bağlamda töre; genel manada devletin kuruluş düzeni ve işleyişi konularını ele aldığı gibi Türklerde aile yaşantısını şekillendiren konuları da bünyesinde barındırmıştır.

Tarihi süreçte insanlığın ihtiyaçlarının, inanış, fikir ve düşüncelerinin değişime uğraması veya gelişmesine binaen; sosyal hayatı düzenleyen hukuk kuralları da özü aynı kalmakla birlikte değişime uğramıştır. Bu doğrultuda Türk devletlerinin dini inanışlarında meydana gelen değişimler Türk hukukunu da şekillendirmiştir. Türkler tarafından İslamiyet’in kabul edilmesi; tarihi olaylarla hukukun karşılıklı ilişkisini

²⁶ Turan, a.g.e., s. 1.

²⁷ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Haz: Hikmet Dizdaroğlu, Güneş Matbaacılık, Ankara 1976, ss. 13-14.

²⁸ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, 7. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s. 57.

²⁹ Aarsal, a.g.e., s. 288.

³⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, s. 296.

³¹ Aybars Pamir, “Orta-Asya Türk Hukukunda ‘Töre’ Kavramı”, *AÜHFD*, C. LVIII, S. 2, 2009, s. 360.

³² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010, s. 273.

³³ Koca, a.g.m., s. 1466.

çarpıcı biçimde gösteren çok önemli bir olay olup; İslamiyet'in kabulü, Türkler için yeni bir hukuk nizamı doğurmuştur.³⁴

İslam tarihinde Abbasiler dönemi; Türklerin, İslam içinde yer almaya başladıkları dönemi göstermektedir.³⁵ Türkler Müslüman olduktan sonra dini kurallarla çatışmayan eski töreleri ve İslamî kurallarla birlikte devlet hayatını düzenlemeye devam etmişlerdir.³⁶ Bu bağlamda ilk Müslüman Türk Devletlerinden olan Karahanlılar; İslam tesirinde kaldıkları gibi hukuki hayatın bütün tezahürlerinde, Göktürk ve Uygur devletlerinden kalmış, eski hukuki ananeleri de devam ettirmiştir.³⁷

İlerleyen tarihi süreçte, 930'lardan sonra Selçukluların atası Selçuk Bey'in önderliğinde başlayan İslamiyet'e geçiş hareketi ile birlikte, Oğuzlar Maverâünnehir bölgesine inmeye başlamışlardır.³⁸ Türk göçleri ve İslamiyet'e geçiş ile birlikte, İslamiyet'in sınır bekçiliğinin Türkler tarafından üstlenilmesi, Selçuklu Devleti'ni Bizans İmparatorluğu ile karşı karşıya getirmiş ve 1071 Malazgirt Savaşı'nda elde edilen zafer ile Kapadokya'nın doğusunda kalan bütün topraklar Türkler tarafından alınmıştır.³⁹ Böylelikle Yakın-Şark İslam dünyasının hegemonyasını ele geçirmiş olan Selçuklu Devleti siyasi tesirine uygun olarak, hukuki kültür bakımından da geniş ve devamlı bir nüfuz icrasına muvaffak olmuştur.⁴⁰ Türk-İslam tarihinin önemli safhalarından birini oluşturan Osmanlı Devleti de daha önce kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinden -birçok alanda olduğu gibi- o zamana kadar yürürlükte olan ve büyük oranda birlik arz eden hukuki yapıyı da almıştır.⁴¹

Osmanlı Devleti, kendinden önce varlıklarından söz ettiren Türk-İslam devletlerinden etkilenerek, İslam hukukunun tesiri altında kalmış ve bu tesir daha çok özel hukuk alanında gerçekleşmiştir. Bunun sebebi İslam hukukunun mahiyeti itibari ile ferdi oluşudur. Bununla birlikte, İslam hukuku; örfi hukuka bilhassa devletin iç teşkilat ve iç faaliyetlerinin tanzimine ilişkin esasları içermemektedir. Bu bağlamda Türk Devletleri bu gibi konularda, din tesiri altında kalmaksızın mahalli ve milli kanun ve nizamlar meydana getirmiştir.⁴² Osmanlı Devleti'nde erken dönemlerinden itibaren şer-i

³⁴ Halil Cin, "Türk Tarihi ve Hukuk", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak 1984, s. 6.

³⁵ Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 282.

³⁶ Taner Tatar-Hüsniye Canbay Tatar, "Türk Kültüründe Töre Müessesesi", *Dini Araştırmalar*, C. VIII, S. 23, s. 278.

³⁷ Fuat Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri" *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 449.

³⁸ Kafalı, a.g.m., s. 283.

³⁹ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yay., Ankara 1988, s. 25.

⁴⁰ Köprülü, a.g.m., s. 449.

⁴¹ Murat Şen, "Osmanlı Hukukunun Yapısı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 327.

⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1856-1861)*, 7. Baskı, C. VI, TTK Yay., Ankara 2007, s. 135.

hukukun yanı sıra örfi hukuk da gelişme göstermiştir.⁴³ Örfi kanunlar padişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılmıştır.⁴⁴ Bu bağlamda Türk-İslam devletlerinde; zaman ve mekân içinde çeşitli değişiklikler geçiren, farklı uygulamalar gerektiren İslam hukukunun⁴⁵ tercih edilmesinin yanı sıra sırf hükümdarın idare ve fermanlarına dayanan⁴⁶ kaynağını hükümdardan alan örfi hukuk da tercih edilmiştir.

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda ilerleyişinin fiili sınırlarına ulaşmıştır.⁴⁷ Böylelikle dünya devletlerince kendinden söz ettiren bir konuma gelmiştir. Ancak ilerleyen süreçte bu hızlı ve etkili yükselişi devam ettiremeyen Osmanlı Devleti; XVI. yüzyılın son on yılında, Avrupa'nın ekonomik ve askeri etkisi ve onu izleyen derin bunalım sonucu, devletin sistemlerini, kökten dönüştürerek, tarihinde yeni bir çağ açmıştır. Böylelikle geleneksel Ortadoğu devletinin kurumları çağdışı hale gelmiş ve yeni koşullara uyma çabaları ise çok uluslu devletin geleneksel temellerini sarsmaya başlamıştır.⁴⁸ Osmanlı Devleti, Avrupa'nın meydan okumasına parça parça reformlarla karşılık vererek, iç ve dış meydan okumaları karşılamak için kurumlarını düzenlemeye devam etmiş ve çöküşe giden süreci bir ölçüde uzatmıştır.⁴⁹ Ancak kurumlarında yaşadığı sorunların yapısal olduğunun ve kökten çözümlerin yapılması gerektiğinin geç farkına varmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin, kendi bünyesinde sürekli olarak sorunlar yaşamasına sebebiyet verdiği gibi Avrupa'da meydana gelen ilerlemeleri, yeni oluşum ve olguları takip etmesini de güçleştirmiştir.

Avrupa'da başladığını gördüğümüz büyük maddi ve manevi değişikliklerin en önemli sonucu Avrupalıların dünyaya yayılışı olmuştur. Düşünsel temellere dayanan bu hareket XV. yüzyılın ikinci yarısında açıkça ekonomik amaca yönelmiş ve bu yayılışın en önemli sonuçlarından biri de Amerika'nın keşfi⁵⁰ olmuştur. XV. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa tarihinde Yeniçağ ve modern Avrupa'nın doğuşunun (1453-1689) başladığı söylenebilir. Avrupa modern çağını özellikli kılan iki büyük hareket yani Rönesans ve Reform ile birlikte⁵¹ Avrupa toplumunda yapısal değişimler meydana gelmiş ve bireysellik, hür vicdan, özgürlük, hürriyet, eşitlik gibi dünya tarihinin genelini etkisi altına alan kavramların doğuşu, bu tarihi çağa damgasını vurmuştur. İlerleyen süreçte 1787 Amerika'nın İngiltere'ye karşı bağımsızlığı, 1789'da patlak veren Fransız Devrimi ve ardından devam eden 1830 ve 1848'de yeniden Avrupa'yı saran siyasal-

⁴³ Ali Bardakoğlu, "Osmanlı Hukukunun Şeriliği Üzerine", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 415.

⁴⁴ Halil İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 2. Baskı, Eren Yay., İstanbul 2005, s. 34.

⁴⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedid Neşriyat, Ankara 2008, s. 62.

⁴⁶ Halil İncalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatihin Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XIII, S. 2, Ocak 1958, s. 103.

⁴⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kırıatlı, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1993, s. 24.

⁴⁸ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 57.

⁴⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev: Yavuz Alogan, Sarmal Yay., İstanbul 1995, ss. 37-38.

⁵⁰ Halil İncalcık, *Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyeti İle Özdeşleşme Süreci*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 127.

⁵¹ İncalcık, *Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyeti İle Özdeşleşme Süreci*, ss. 3-4.

yasal değişim; özgürlük, eşitlik, kardeşlik, milliyetçilik gibi terimlerle dönemindeki düzenleri değiştirmiş, hatta geleceği de biçimlendirmiştir.⁵²

Meydana gelen bu tarihi olgular, yeni dünya düzenini şekillendirdiği gibi dünya devletleri üzerinde büyük etkiler yaratarak, günümüz devlet yapılarının genelini oluşturmıştır. Yeniçağın şekillendirdiği bu düzen içerisinde meydana gelen ulus-devletler ve bir devletler denge sisteminin oluşması, ulusların kendi kimliklerini bulması ve ulusal çıkarların öncelik kazanmasını sağlamıştır.⁵³ XVIII. yüzyılda cumhuriyetçi anayasacılık ve laiklik kavramları Fransız İhtilali ile birlikte evrenselleşmeye ve yayılmaya başlamış ve böylelikle yönetenlerin, yönetilenlere hesap vermesi, iktidarın sınırlandırılması, yasalar önünde eşit vatandaşlar ve ulus devletler fikri dünya üzerinde tek elden yönetilen imparatorlukların sonunu getirmiştir.⁵⁴ Bu duruma örnek teşkil eden imparatorluklardan biri de Osmanlı İmparatorluğu olmuş ve Batı dünyasını etkisi altına alan yapısal değişimlerin dışında kalamamıştır.

Avrupa’da yayılan inkılap hareketleri ile körüklenen milliyetçilik akımları, çok uluslu devletin milli ve dini birlikten mahrum halk kütleleri arasında çeşitli şekillerde beliren kaynaşma ve mayalanmalar yaratmıştır.⁵⁵ Bu durum Osmanlı’da varlığını koruyan hukuki yapının sarsılmasını ve Avrupai normlar çerçevesinde değişime uğramasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti’nin sınırları dışında meydana gelen yapısal değişimler zamanla Osmanlı sınırlarını da etkisi altına almış ve mevcut halk kütlelerinin bu yapısal değişimlerden etkilenmesine binaen, iktidarın otoritesini sınırlandırıcı hareketler devlet bünyesinde meydana gelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin son yüzyılının başlarından itibaren meydana gelen bu oluşumlar günümüz Türkiye’sinin anayasal zeminini oluşturmıştır.

Anayasa, genel olarak; bir devletin temel yapısını, yönetim şeklini, devletin temel organlarını, bunların birbirleri ile ilişkilerini, devlet iktidarının el değiştirmesini, kişilerin devlete ve devletin de kişilere karşı hak ve görevlerini düzenleyen ve güvence altına alan, en üst düzey hukuk kuralları⁵⁶ olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’ni ele aldığımızda; yönetimin sınırlandırılması, devlet teşkilatını oluşturan erklerinin birbirinden ayrılması süreci ve bu sürece bağlı olarak temel hak ve hürriyetlerin korunması Osmanlı Devleti’ndeki anayasal gelişmelerle başlamıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti’nin son yüzyılının genelini kapsayan bir süreç başlamış ve süreklilik arz eden bir gelişim süreci ve uzun vadede kendini güncelleyerek devam eden bir anayasal gelişim serüveni ortaya konulmuştur.

⁵² Emre Kongar, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, 2. Baskı, Evrim Matbaacılık, İstanbul 1994, s. 37.

⁵³ İncelik, *Rönesans Avrupası-Türkiye’nin Batı Medeniyeti İle Özdeşleşme Süreci*, ss. 4-5.

⁵⁴ Mehmet Ali Karaman, “Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 44, Ağustos 2018, s. 77.

⁵⁵ Yavuz Abadan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *AÜHFD*, C. XIV, S. 1, Ocak 1957, s. 5.

⁵⁶ Esat Şener, *Açıklamalı Madde Atıflı Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yay., Ankara 2001, s. 50.

Osmanlı Devleti siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da yeni düzenlemeler yapma ihtiyacını, XIX. yüzyılın başından itibaren gündemine almıştır.⁵⁷ Bu durum ilerlemenin doğal sınırlarına gelinmiş olmasına, idari ve askeri yapının, eskimiş teknik ve bürokratik yapı sonucu ilerlemenin sağlanamıyor olmasına bağlanabileceği gibi merkezi yönetime karşı ayanların artan bağımsızlığı ve bütün devlet bünyesini etkisi altına alan gerileme sürecine de bağlanabilmektedir.⁵⁸

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren merkeziyetçi bir yönetim şeklini benimsemiş, yükselişinin doğal sınırlarına ulaşmasına binaen merkezi yönetim sistemi, taşra yönetimine yetememiş ve taşrada bir müddet sonra ayanların nüfuz ve kudreti artmıştır.⁵⁹ Ayanların merkezi yönetime karşı tutumlarının artış gösterdiği XIX. yüzyıl başlarında, Bayraktar (Alemdar) Mustafa Paşa, döneminin önde gelen isimlerinden olmuştur. Bayraktar Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808 tarihinde harekete geçerek, Bab-ı Ali'yi basmış ve yardımcılarıyla II. Mahmut'un tahta geçmesini sağlamıştır. Bu süreçte sadrazam olarak, devleti idare etmek için gereken kuvvet, kudret ve şiddete sahip olduğunu hisseden Bayraktar Mustafa Paşa; İstanbul'da "*Meşveret-i Amme*",⁶⁰ adında büyük bir toplantıya öncülük etmiştir. Bu toplantı, Anadolu ve Rumeli ayan, eşraf ve hanedanının, valilerin ve ulemanın katılımı ile gerçekleşmiştir.⁶¹

Toplantı sonucunda; bir önsöz, yedi madde ve bir zeylden oluşan⁶² senede, ayanlar ile devletin ileri gelenlerinin ittifakına binaen *Sened-i İttifak* adı verilmiştir.⁶³ Padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı mahiyeti görülen bu senette, padişahın vesika üzerine tuğrasını koyması ile onu da bağlayıcı bir vaziyet ortaya çıkmıştır.⁶⁴ Ancak padişahın onayıyla, ayanlarla karşılıklı bir sözleşme yapılması, hazırdaki mevcut statükonun korunmasına yöneliktir.⁶⁵ Aynı zamanda *Sened-i İttifak*'ın bir harp ve ihtilal ortamı içinde iktidarı ele alan ayanlar tarafından padişahın mutlak otoritesi karşısında açıkça, kendilerinin durumlarını garanti altına alma gayesi ile kabul ettirilmiş bir vesikadır.⁶⁶ Anadolu ve Rumeli'de padişahın mutlak otoritesi karşısında sivrilen bu ayanlar kendi varlıklarını kabul ettirdikleri gibi imzalanan vesika ile çocuklarına da bir takım haklar tanınmasını sağlamışlardır.⁶⁷

⁵⁷ Christian Rumpf, "Osmanlı ve Türk Hukukunda Avrupalılaştırma Hareketleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 482.

⁵⁸ Rumpf, a.g.m., s. 482.

⁵⁹ Selçuk Özçelik, "Sened-i İttifak", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXIV, S. 1-4, Ocak 1959, s. 1.

⁶⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 8. Baskı, C. V, TTK Yay., Ankara 2007, ss. 88-90.

⁶¹ Ejder Okumuş, "II. Mahmut Dönemi Yenileşme Çabaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1157.

⁶² Özçelik, a.g.m., s. 6.

⁶³ Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 93.

⁶⁴ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 607.

⁶⁵ Rumpf, a.g.m., s. 482.

⁶⁶ İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 607.

⁶⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 93.

II. Mahmut tarafından ayanlık kurumu kaldırılıp, yerine seçime dayanan mahalle muhtarlıkları ve yeni örgütler oluşturulmuştur.⁶⁸ Böylelikle *Sened-i İttifak*, II. Mahmut'un ayanların hâkimiyetini ortadan kaldırılması ile (1808) hükümsüz bir vesika haline gelmiştir. Çünkü *Sened-i İttifak*'ta yer alan şartların uygulanması, ayanların aralarında sağladığı ittifaka dayalı olup, ayanların bu birliği devam ettirememeleri, hükümlerin uygulanmasını durdurmuştur.⁶⁹ Böylelikle *Sened-i İttifak*, Osmanlı padişahlarının mutlak egemenliklerini sınırlamak üzere imzalanan çok ilginç bir Kamu Hukuku Belgesi⁷⁰ olarak tarihte yerini aldığı gibi bir anayasa olmamakla birlikte, Türk anayasacılık tarihinde de önemi bir belgedir.

XIX. yüzyılın başlarında devlet otoritesine yönelik meydana gelen bu gelişmeler; Osmanlı devlet yöneticilerini, çözüm arayışlarına itmiştir. Köklü sonuçların alınması için gerekli çözümlerden biri de Batı usullerinin benimsenmesi olarak kabul görmüştür. Bu bağlamda II. Mahmut, batılılaşma hareketini III. Selimin bıraktığı yerden devam ettirmiş ve batılılaşmanın önündeki en büyük engellerden biri olan Yeniçeri Ocağı'nı 1826'da kaldırmış⁷¹ ve askeri alandaki ıslahatlara devam etmiştir. Ancak dönemin siyasi ve bürokratik olayları sadece askeri alanda yapılan ıslahatların yetersizliğini gösterdiği gibi yapılan ıslahatların Osmanlı müesseselilerinin geneline hitap etmesi gerektiği gerçeğini ortaya koymuştur.

Osmanlı devlet adamlarından bu tezi savunan ve Batı uygarlığı ile bütünleşmenin zorunluluğuna inanan Mustafa Reşit Paşa; yeni bir aydın-bürokrat grubun temsilcisi ve Batılı devletler katında saygınlığı bulunan⁷² dönemin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Yaptığı araştırmalar sonucu, Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumun medeniyet problemine bağlı olduğunu anlamıştır. Böylelikle Mustafa Reşit Paşa'nın Avrupa ile sağladığı temaslar sonucu, II. Mahmut dönemi batılılaşma hareketleri, Osmanlı kamuoyunun kontrolüne girmeden önce, Batı kamuoyunun gözetiminden geçerek uygulamaya konulmuştur.⁷³ II. Mahmut devri muhtevassından ziyade değişimlerin tarzı, çeşidi, tabi oldukları şartlar ve vaziyet bakımından bilhassa mahiyeti itibari ile bundan evvelki devirlerde meydana gelen ıslahatlardan ayrılmakta, batılılaşmada yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmektedir.⁷⁴ Bu hareketler, batılılaşma temayülünün ilk adımlarını ve Tanzimat'ın temelini oluşturmuştur.

⁶⁸ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. II, 21-25 Eylül, Ankara 1981, s. 1154.

⁶⁹ İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 609.

⁷⁰ Aybars Pamir, "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri", *AÜHFD*, C. LIII, S. 2, Ocak 2004, s. 70.

⁷¹ Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 589.

⁷² Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 13.

⁷³ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", ss. 592-593.

⁷⁴ Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, 7. Baskı, Gazi Kitapevi, Ankara 2014, s. 113.

Geniş anlamıyla Tanzimat⁷⁵, Osmanlı devlet yapısında ve devlet-toplum ilişkilerinde yapılan düzenlemeleri ifade etmektedir. Osmanlı Devleti ile tebaası arasındaki münasebetlere bakıldığında, genel manada din esasına göre düzenlendiği görülmektedir. Bu durum Osmanlı hukukî yapısını da etkisi altına almış ve İslam, Hristiyan ve Yahudi hukuku olmak üzere üç tür dinsel hukuk⁷⁶ yürürlükte yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu hukukî çeşitlilik arz eden yapısı, batılılaşma sürecinde karşısına çıkmış ve Batılı devletler ile yürütülen siyasi ortamda; Müslüman tebaa ile Hristiyan tebaa arasında mevcut olan maddi-manevi ayırım batı dünyasını rahatsız etmiştir. Yürütülen dış politika gereği Batılı devletlerin isteklerine binaen ilerleme kaydeden Osmanlı Devleti'nde, tebaa eşitliği prensibine gidilmesi isteklerinde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, II. Mahmut'u tebaa eşitliğini öngören prensibi uygulamaya yönlendirmiştir. Böylelikle Avrupa'nın hem medeniyetine girme hem de Avrupa'daki devletler genel hukukuna bağlanma istekleri olumlu yanıtlanmış⁷⁷ ve Tanzimat Fermanı ile Türk anayasal gelişiminin başlangıcıdır diyebileceğimiz hukuk devleti olma yolundaki ilk manifesto olarak, laik uygulamaya da adım atılmıştır.⁷⁸

Devletin siyasi yapısında, esaslı değişiklik yaratma arzusunun ilk resmi vesikası olan Tanzimat-ı Hayriye⁷⁹; hatt-ı hümayun şeklinde⁸⁰, Gülhane bahçesinde, 3 Kasım 1839 günü, elçiler, devlet ileri gelenleri ve halktan oluşan bir kalabalık önünde⁸¹ Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuş ve böylelikle Tanzimat döneminin ilk merhalesi başlamıştır.⁸²

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na gerekçe olarak⁸³; devletin İslam hukukunun esaslarına uyduğu sürece yükselişe geçtiğini, ancak uzun süredir İslam hukukuna saygı gösterilmediği ve buna binaen devletin kudret ve kuvvetten düştüğü ifade edilmiştir. İslam hukukunun işlemediği memleketlerin devamının olmadığı ve iyi bir şekilde idarenin sağlanması için bazı yeni kanunların kurulmasına gerek duyulduğu ve bu kanunların hatt-ı hümayunda belirtilmiş olduğuna değinilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde Batının laik sistemi değer kazanmaya başlamıştır.⁸⁴ Ancak Osmanlı Devleti'nde sosyo-kültürel yapının bu duruma uygun olmayışı nedeniyle, devletin laikleşme süreci, gelişim göstererek ilerleme kaydeden ve tarihi bir olaylar zincirinin sonunu teşkil eden Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir.

⁷⁵ Tanör, a.g.m., s. 13.

⁷⁶ Arzu Oğuz, "Türk Medeni Hukukunun Gelişim Çizgisi ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü", *AÜHFD*, C. LV, S. 1, 2006, s. 197.

⁷⁷ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", s. 595.

⁷⁸ Tahsin Fendoğlu, "Tanzimat Fermanı Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Düalizmi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1315.

⁷⁹ Abadan, a.g.m., s. 3.

⁸⁰ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", s. 597.

⁸¹ Tanör, a.g.m., s. 15.

⁸² Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 171.

⁸³ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", s. 597.

⁸⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 173.

Tanzimat Fermanı; dış etkilerin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin ürünüdür⁸⁵ diyebiliriz. Bu bağlamda Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birlikte Osmanlı devlet bünyesinde, devletin içtimai yapısının genelini kapsayan konular işlenmiş ve bu konular belirli esaslara dayandırılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda ele alınan konulara ve bu konuların dayandırıldığı esaslara genel olarak baktığımızda: Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın⁸⁶ can, mal ve namus güvencesi, vergi ve askerlik konusunda adil bir düzenin tesisi ve devletin her alandaki tasarrufunun kanunlara uygun hale getirilmesi ve bunun için ilgili esasları hayata geçirecek kanunların çıkarılması⁸⁷ konularına değinilmiştir. Yani devletin idari, mali, siyasi ve hukuki mekanizmasındaki bozuklukların giderilmesi ve yeniliklerin yapılması öngörüldüğü gibi bunların meydana getirilecek olan kanunlar ile sağlanması hedeflenmiştir. Bu bağlamda; idari, mali ve siyasi bünyede yapılan yenileşmeler doğal olarak hukuki alana taşınmıştır.⁸⁸

Konumuz itibari ile Tanzimat Fermanı'nın genel olarak hukuki boyutuna baktığımızda, ferman öncelikle; Osmanlı Devleti'nin hukuki kültürünü aksettirmekte ve ileri hukuk tekâmülünün, muhtelif bakımlardan bir programını çizmektedir.⁸⁹ Bu bağlamda bir nevi haklı sebeplerden doğmuş olan hatt-ı hümayunda mülk ve devletin ihyası ve milletin asayişini sağlamak için gerekli kanunların tesisi⁹⁰ söz konusu olmuştur. Özellikle Osmanlı tebaasının din ve mezhep farkı gözetilmeksizin; can, mal, ırz ve namus gibi tabii haklarının kanun teminatı altına alınacağı⁹¹ ifadesinin hattı hümayunun genel prensiplerinden birini yansıtır olmasından ve bu doğrultuda tebaa eşitliğinin kanunlarla garanti altına alınması, Osmanlı geleneksel sosyal yapısında derin sarsıntılar doğurmuştur.⁹² Fakat aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yeni bir hukuk düzeninin başlangıcını meydana getirmiştir. Böylelikle Doğu ile Batı'nın düşünce, hukuk ve uygarlıklarını birleştiren, farklı kültürleri bir araya getiren ve yeni bir dönemi başlatan Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin tüm sistemlerinde meydana gelecek olan değişimlerin yapı taşı olmuştur.⁹³

Tanzimat Fermanı, her ne kadar organik bir surette içtimai hayat gayesi olarak yerleşmemekle beraber, pratik tecrübelerin devlet ricaline ilham ettiği muayyen hukuki düşünceleri kapsamaktadır.⁹⁴ Bu durumda denilebilir ki, dönemin karakterini şekillendiren çeşitlilik, mevcut düzende yapılacak olan değişikliği de etkisi altına almıştır. Böylelikle, dönemin karakterini, bir taraftan modern anlamda bir hukuk devleti

⁸⁵ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XL., 2011, s. 2.

⁸⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.171.

⁸⁷ Mümtazer Türköne, "Tanzimat Ne Zaman Başladı?", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1226.

⁸⁸ Mehmet Karaarslan, "Tanzimat ve Şurayı Devlet", *AÜHFD*, C. LIV, S. 3, 2005, s. 344.

⁸⁹ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Haz: Halil İnalıcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yay., Ankara 2006, s. 44.

⁹⁰ Tayyip Gökbilgin, "Tanzimat Hareketi'nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Belleten*, C. XXXI, S. 121, Ocak 1967, s. 97.

⁹¹ Karaarslan, a.g.m., s. 345.

⁹² Halil İnalıcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 624.

⁹³ Fendoğlu, a.g.m., s. 1313.

⁹⁴ Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", s. 44.

kurmak, diğer taraftan memleketin ilerlemesini sağlamak, daha doğrusu devleti çöküşten kurtarmak için Türk hukuk kurumlarını laikleştirme ve daha çok batılılaştırma çabaları teşkil etmektedir.⁹⁵ Dönemin bu yoğun gündemi, Osmanlı Devleti’ni her ne kadar modernleşmeyi benimseyen bir laikleşme sürecine doğru yönlendirse de; özellikle hukuk alanında yapılan düzenlemelerin bir bölümü İslam hukukundan gelen, bir bölümü ise Batı kaynaklarından aktarılan yasaların yanyanalığını ortaya koymuş ve sonuç olarak “kurallar ikiliği”⁹⁶ ortaya çıkmıştır.

Batı’da XIX. yüzyıl, hukuki pozitivizm akımının da etkisiyle “hukuki reformlar ve kanunlaştırma asrı”⁹⁷ olmuştur. Bu durumun Osmanlı’ya yansımaları ya da Osmanlı’nın Batı etkisinde kalarak bazı reformları devletin sistemlerine entegre etmesi, dönemin ortaya koyduğu hatta zaruri diyebileceğimiz ihtiyaçlardan doğmuştur. Tanzimat ile birlikte tebaaya ilk defa vatandaşlık hakları tanınmış⁹⁸ olan Osmanlı Devletinde hızlı bir kanunlaştırma süreci başlamış ve özellikle Tanzimat’ın ikinci merhalesi diyebileceğimiz 1856 Islahat Fermanı⁹⁹ ile birlikte daha da hız kazanmıştır.

Osmanlı Devleti’nde kanunlaştırma hareketlerinin, akabinde ortaya çıkan yasalarda usûl bakımından farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, yeni yasalar; yerli, iktibas (muktebes)¹⁰⁰ ve karma mahiyette karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹ Yerli yani Türk-İslam hukukunun ürünü olanlar; 1840 Ceza Kanunu, 1851 Ceza Kanunu, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1869-1876 tarihleri arasında vücuda gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Kanunu, 1917 Hukuk-î Aile Kararnamesi ve 1917 Usûl-ı Muhakeme-i Şer’riye Nizamnamesi’dir. İktibas kaynaklı yasalar; 1840 Kanunname-i Ticaret-i Berriye, 1850 Kanunname-i Ticaret, 1861 Usûl-ı Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi, 1863 Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, 1879 Usûl-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu, 1881 Usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanunu’dur. Karma usulü kanunlar ise; 1858 Ceza Kanunname-i Hümayunu, 1876 Kanun-i Esasi, 1880 Usul-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkati olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰²

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen kanunlaştırma hareketlerinin geneline bakıldığında; Mecelle ve Arazi Kanunu gibi özel hukuka ilişkin kodlar mevcut olduğundan dolayı kamu hukuku alanındaki boşluk, Fransa’nın laik yasaları¹⁰³ alınarak

⁹⁵ Hüseyin Kubalı-Özer Seçili, “XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren, Türkiye’de Mukayeseli Hukukun Gelişmesi ve Mukayeseli Araştırmaların Bugünkü Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 10, Ocak 1973, s. 6.

⁹⁶ Tanör, a.g.m., s. 16; Fendoğlu, a.g.m., s. 1308.

⁹⁷ Fendoğlu, a.g.m., s. 1309.

⁹⁸ Rumpf, a.g.m., s. 483.

⁹⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 171; Fendoğlu, a.g.m., s. 1319.

¹⁰⁰ Bilahare pek çok tadilata uğrayan muktebes kanunlar; Cumhuriyet’ten sonra yeni kanunlar kabul ve tatbik oluncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Ay. bilg. bkz: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 63.

¹⁰¹ Musa Gümüş, “Osmanlı Devleti’nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları”, *Tarih Okulu*, S. 14, İlkbahar-Yaz 2013, s. 166.

¹⁰² Gümüş, a.g.m., s. 167.

¹⁰³ İlerleyen tarihi süreçte Garp mevzuatı ve bilhassa Fransız kanunları sonradan birçok kanunlarımızı modellik yapmıştır. Ay. bilg. bkz: Veldet, a.g.e., s. 30.

doldurulmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Türk-İslam devlet geleneğinin köklerinden gelen sağlam bir hukuki yapının varlığı söz konusu olduğu için, mevcut durumu iyileştirme yönünde çabalar da sarf edilmiştir. Yine modernleşme, batılılaşma, yenileşme hareketlerinin hukuki dayanağı olan kanunlaştırma hareketlerinin¹⁰⁴ ortaya koyduğu tabloda, Avrupa kodlarının iktibası yoluyla giren, kaynağı yabancı, batılı laik hukuk¹⁰⁵ ve Doğu-dini hukukunun bir arada olduğu karma yasalarda mevcuttur. Bu karma yasalardan biri de ifade edildiği üzere 1876 Anayasası'dır. Bu bağlamda, 1876 Anayasası; modernleşme, batılılaşma, yenileşme hareketlerinin Osmanlı devlet yapısını ve muhtevasını değiştiren ve etkisi altına alan en önemli gelişmelerden biridir.

Tanzimat'ın ekonomik ve sosyal başarısızlıklarına eklenen siyasal istikrarsızlık, dış müdahaleler ve 1870'lerden sonra beliren keyfi ve baskıcı yönetim, anayasacı ya da meşrutiyetçi bir akımın doğuşuna zemin hazırlamıştır.¹⁰⁶ Yine Tanzimat ile artan entelektüel hayatın meydana çıkardığı fikir hareketleri ve yazılı basının gelişim göstermesi ile birlikte; 1865 yılından sonra Genç Osmanlılar (Yeni Osmanlılar) Cemiyeti'nin muhalefeti parlamenter monarşi isteklerini ortaya koymuştur.¹⁰⁷ Genç Osmanlılar, aydın kesimin reformist fikirlerinin öncüleri olmuşlar ve mevcut olan despot yönetime binaen özgürlük, anayasalı bir rejim ve temsili sistem (meclis)¹⁰⁸ gibi ortak paydalarda bir araya gelmişlerdir. Genç Osmanlılar; 1867'de başarısız bir darbe girişimden sonra Avrupa'ya kaçmışlar ve özellikle 1867-1875 yılları arasında çeşitli yayın vasıtalarıyla ve gizli olarak hürriyet ve meşrutiyet fikrini yaymışlardır.¹⁰⁹

Sultan Abdülaziz'in despotik yönetimi karşısında, kendilerini özellikle dış etkenlerin yardımlarına binaen geliştirme fırsatı bulan Genç Osmanlılar, kendilerine lider olarak daha çok yenilikçi tavrı üzerinde durdukları Mithat Paşa'yı seçmişlerdir. Genç Osmanlılar ve Mithat Paşa'nın girişimleri ile Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve yerine V. Murat geçirilmiştir. Ancak kısa bir süre tahtta kalan V. Murat, sağlık problemleri nedeni ile tahttan indirilmiş ve yerine anayasal monarşi sözü veren II. Abdülhamit tahta geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk yazılı anayasası olan Kanun-i Esasi'nin hazırlanması için Şuray-ı Devlet'te bir komisyon kurulmuştur. Komisyonda üç anayasa taslağı görüşülmeye başlanmış ve sonuç olarak; Server Paşa başkanlığında 16 mülkiye mensubu, ulemadan 10 kişi, 2 paşa ve toplamda 28 kişilik bir Komisyon (Cemiyet-i Mahsusa) tarafından diğer taslaklar ve örnek anayasalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.¹¹⁰ 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-i Esasi kabul edilmiş ve böylelikle

¹⁰⁴ Gümüş, a.g.m., s. 189.

¹⁰⁵ Kubalı-Seliçi, a.g.m., s. 7.

¹⁰⁶ Tanör, a.g.m., s. 17.

¹⁰⁷ Mehmet Seyittanlioğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1027.

¹⁰⁸ Tanör, a.g.m., s. 17.

¹⁰⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 6. Baskı, TTK Yay., C. VIII, Ankara 2007, s. 211.

¹¹⁰ Tahsin Fendoğlu, "1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 1336-1337.

Türk siyasi ve hukuki literatüründe “I. Meşrutiyet” terimi ile ifade edilen dönem başlamıştır. Kanun-i Esasi, Batı’daki modern anayasa hukuku gelişimine, Osmanlı Devleti’nin katılımını gösteren ilk vesika olmuştur.¹¹¹ Ancak meclis ya da parlamento tarafından hazırlanmayan, padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş olan 1876 metni, bir ferman anayasası¹¹² olarak tarihe geçmiştir. İlerleyen süreçte, yapılan yoğun çalışmalar sonucunda, 19 Mart 1877’de de ilk Osmanlı Parlamentosu yani İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı¹¹³ toplanmıştır.

1876 Kanun-i Esasi’si, Batı’daki anayasal gelişmelerden çok sonra iç ve dış birçok etkene bağlı olmuştur.¹¹⁴ Ancak Kanun-i Esasi ile devletin monarşik yapısı korunduğu gibi bu monarşik yapı, aynı zamanda devletin bünyesinde varlığını koruyan, teokratik karakterini¹¹⁵ de muhafaza etmiştir. Kanun-i Esasi ile meşruti monarşi düzenine geçildiği halde padişahın yetkisi son derece geniş olarak ele alınmıştır.¹¹⁶ Bu durum meşruti monarşi sisteminde yürütme organını, yasama karşısında son derece güçlü kılmıştır. Şöyle ki Meclis-i Umumi’nin iki organı olan, Meclis-i Mebusan ve üyelerini padişahın seçtiği Meclis-i Ayan, yasamayı oluşturduğu gibi yasamanın bünyesinde padişahın otoritesini kabul eden bir Ayan sınıfının bulunması yürütme organını, yasamaya göre daha etkin kılmıştır. Yani bu durumda denilebilir ki; parlamento, padişahın iradesine itaat ve hizmet eden bir organ olarak oluşturulmuştur.¹¹⁷ Yürütme organında kuvvet yalnızca padişahın toplanmış ve padişah tek başına birçok organ ve kurumların oluşturucusu kabul edilmiştir.¹¹⁸ Yasama ve yürütmedeki mevcut durumun akabinde yargıya bakıldığında ise; bir mahkemenin vazifesi dâhilinde olan davanın görüşülmesi ve her davanın ait olduğu mahkemede görüşüleceği yine ve en önemlisi mahkemeler her türlü müdahaleden azadedir¹¹⁹ ifadesi ile yargı erki padişahın otoritesinden alınmış ve bağımsız hale getirilmiştir. Yine temel hak ve özgürlüklerin de düzenlendiği¹²⁰ Kanun-i Esasi ile tam anlamı ve istenilen düzeyde bir meşruti monarşi sağlanamasa da Osmanlı içtimai yapısını etkisi altına alan despotik tablo ortadan kaldırılmış ya da kaldırılması yolunda çaba sarf edilmiştir.

Kanun-i Esasi ne yazık ki uzun vadede Osmanlı yönetiminde etki gösterememiştir. II. Abdülhamit, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle 50 birleşimden sonra 28 Haziran 1877 tarihinde, Kanun-i Esasi’nin 7. maddesi uyarınca

¹¹¹ Abadan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, ss. 18-19.

¹¹² Tanör, a.g.m., s. 19.

¹¹³ Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusan’ı ve Seçim Hazırlıkları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. XXX, S. 30, Ocak 2011, s. 35.

¹¹⁴ Nevin Ünal Özkorkut, “1876 Anayasası’nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *AÜHFD*, C. LIII, S. 1, Ocak 2004, s. 175.

¹¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-i Esasi’si ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.30.

¹¹⁶ Tanör, a.g.m., s. 19.

¹¹⁷ Kemal Karpat-Robert W. Zens, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamit’in Saltanatı (1876-1909)”, Çev: Nasuh Uslu, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1493.

¹¹⁸ Tunaya, a.g.m., s. 32.

¹¹⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, s. 226.

¹²⁰ Fendoğlu, “1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908)”, s. 1339.

meclisi tatil etmiş ve anayasayı askıya almış¹²¹, başka bir tabir ile yürürlükten kaldırmamakla birlikte işlemesi durdurulmuştur.¹²²

Genç Osmanlılar, II. Abdülhamit döneminde Jön Türkler adını almış ve II. Abdülhamit'in anayasasının 113. Maddesi gereği sürgün ettiği aydınlar Jön Türk hareketini¹²³ başlatmıştır. Faaliyete geçen bu hareket, memlekette mutlakiyet rejiminin ortadan kalkmasına çalışan, muhtelif zümrelerin doğup kuvvetlenmelerini mümkün kılmıştır.¹²⁴ Jön Türk hareketi, ilerleyen süreçte, askeri ve sivil kanadın müşterek çalıştığı bir harekete dönüşmüştür.¹²⁵ Böylelikle Jön Türk hareketinin etkin kolu olan İttihat ve Terakki, içerde ve gerekse dışarıda meydana gelen olaylar üzerine harekete geçmiş¹²⁶ ve II. Abdülhamit'i, 23 Temmuz 1908'de meşrutiyet idaresini yeniden yürürlüğe koymaya mecbur bırakmışlardır.¹²⁷ Yapılan seçimler sonucu, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'dan kurulu Osmanlı parlamentosu 17 Aralık 1908'de padişahın nutkuyla açılmıştır.¹²⁸

31 Mart olayı ve akabinde padişahın değiştirilmesi üzerine, 1909 anayasa değişikliğine gidilmiş ve değişiklik Meclis-i Umumi tarafından gerçekleştirilmiştir. 1909 değişikliği; Padişahın konumu, yürütme organının oluşumu, yasama ve yürütme organlarının çalışma koşulları ve kişi hakları konularını ele almış ve otorite-özgürlük ilişkisi içinde ağırlığı otoriteden özgürlüğe kaydıran düzenlemelere yer vermiştir.¹²⁹ Sonuç olarak, 1909 değişikliği gerçek anlamda meşruti monarşiye geçişi ifade etmiştir. Padişah, yasama ve yürütme üzerindeki yetkilerini yitirmiş ve yürütme organı olarak kabine (devlet sistemi) içerisinde yer almıştır.¹³⁰

1876 Kanun-i Esasi', 1909, 1914, 1915, 1916 (üç kez) ve 1918 yıllarında olmak üzere toplamda 7 kez değiştirilmiştir.¹³¹ Ancak bunlardan en önemlisi 1909 değişiklikleri olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi ve akabinde yapılan anayasal değişiklikler Osmanlı'nın içinde bulunduğu duruma binaen yapılmış düzenlemeler olarak kabul edilebilir. Türk hukuk tarihinin ilk anayasası sayılan 1876 Anayasası, uzun soluklu bir Milli Mücadele sonrası kurulan, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin; 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarına giden süreçte bir yapı taşı görevi görmüştür.

¹²¹ Fendoğlu, "1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908)", s. 1338.

¹²² Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", s. 29.

¹²³ Fendoğlu, "1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908)", s. 1333.

¹²⁴ Recai Okandan, "Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyeti Doğuran Sebepler ve Meşrutiyet Rejiminin Teessüsü", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XII, S. 4, Ocak 1946, s. 992.

¹²⁵ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 293.

¹²⁶ Mehmet Okur, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Partileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Ocak 1999, s. 226.

¹²⁷ Kodaman, a.g.m., s. 293.

¹²⁸ Tanör, a.g.m., s. 24.

¹²⁹ Özkorkut, a.g.m., s. 181.

¹³⁰ Tanör, a.g.m., s. 24.

¹³¹ Tunaya, a.g.m., s. 37.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'Nİ 1924 ANAYASASINA HAZIRLAYAN ŞARTLAR

1. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. BLOKLAŞMALAR VE I. DÜNYA SAVAŞI

XIX. yüzyıl Avrupa'sı Fransız ve Sanayi Devrimlerinin tesirinde kalarak, Avrupa yapısını her yönden derinden etkileyecek olan köklü değişiklikler yaşamıştır. Meydana gelen bu değişiklikler, dünya haritasının mevcut düzenini de yavaş yavaş şekillendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda devletler; “*milliyetçilik, özgürlük, hak, eşitlik*” kavramları çerçevesinde bağımsızlık mücadelesi için desteklenirken, diğer taraftan da Sanayi Devrimi ile birlikte başlayan hammadde ve pazar arayışları hızla devam etmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde; başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleri ekonomilerini, düşük maliyetlerle büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen bir yapıya dönüştürmüşlerdir. Avrupa devletlerindeki bu değişim ve dönüşüm, dünyanın çeşitli bölgelerinde yeni çatışma alanları meydana getirmiştir.¹³² Bu durum, Avrupa devletlerini, sömürge alanları üzerindeki çıkarlarını korumaya yönelik olarak ittifak arayışlarına sevk etmiştir.

Avrupa devletleri arasında yavaş yavaş şekillenmeye başlayan bloklaşma hareketleri ve ittifak arayışları, Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini tamamlayarak, Avrupa devletler sistemi içinde yer almaları ve sömürge yarışına dâhil olmaları ile birlikte farklı bir noktaya taşınmıştır. Avrupa'da Alman birliğinin kurulmasından sonra başlayan denge grupları süreci; I. Wilhelm'in 1888'de ölümüyle yerine geçen II. Wilhelm'in uyguladığı siyaset ile değişikliğe uğramıştır. II. Wilhelm'in, dönemin dış siyasetini kontrol altında tutan Bismark'ın yetkilerini sonlandırması ve dış siyasete emperyalist yön vermesi ile denge süreci sona ermiştir.¹³³

Almanya, tamamladığı siyasi birliğinin göstergesi olarak, dünya siyasetinde yer almak istemiş, bunun için de Avrupa siyasetinden ziyade, kıta dışı olaylara kendini dâhil etmek hatta söz sahibi olmak istemiştir.¹³⁴ Bu bağlamda Almanya; Avrupa ve deniz aşırı ülkelerdeki çıkarlarını korumak amacıyla kara ordusunu güçlendirmiş, sayıca arttırmış ve denizde de İngiliz donanması gibi güçlü bir donanma meydana

¹³² Mehmet Okur, “Türkiye'nin Avrupa Devletlerine Yönelik Dış Politikasına ve İlişkilerine Genel Bir Bakış (I. Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Sürecinde)”, *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, Ed: Bıyıklı Mustafa, C. II, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 384.

¹³³ Cezmi Eraslan, “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 608.

¹³⁴ Alman dış siyasetinde belirleyici roller üstlenen ‘Weltpolitik’, uygulamasının göstergesi olan en önemli siyasi olaylar arasında, Transvaal Ayaklanması'ndaki Krüger Telgrafı hadisesi ile Birinci ve İkinci Fas bunalımı gösterilebilir. Ay. bilg. bkz: Bayram Soy, “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamit”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 30.

getirmiştir.¹³⁵ Almanya'nın askeri alanda ilerleme kaydettiği süreç, Almanya-Fransa çekişmesini başlattığı gibi ekonomik olarak da güçlenerek, dünya pazarlarını ele geçirmeye başlaması; I. Dünya Savaşı'na kadar devam edecek olan Almanya-İngiltere rekabetini başlatmıştır.¹³⁶

Almanya'nın kıta dışında kendine hayat sahası yaratma mücadelesi ve bu hayat sahasına ulaşacak güzergâh arayışları, diğer Avrupa devletleri ile Almanya'yı karşı karşıya getirmiştir. Almanya; katıldığı sömürge yarışında, Osmanlı Devleti'ni, Orta Doğu ve Hindistan'a ulaşmada bir köprü olarak görmüş¹³⁷ ve bu durum İngiltere ile çekişmeleri arttırmıştır. Koloni paylaşımına geç başlayan Almanya'nın, emperyalist düşünceleri ekseninde Osmanlı topraklarını elde edilebilir görmesi, II. Wilhelm'in doğu politikasını şekillendirmesine yardımcı olmuştur. Bu bağlamda Almanya, Akdeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan Anadolu pazarlarında ekonomik nüfuz bulmak ve bu suretle Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetini tehdit etmeyi amaçlamıştır.¹³⁸

Osmanlı topraklarına yönelik planlarını gerçekleştirmek üzere siyasi periyodunda değişiklikler yapan Almanya; gereğinden fazla önem verildiğine inandığı Rusya ile anlaşmayı yenilemeyerek, sömürgecilik faaliyetlerinde kilit nokta olacağına inandığı, Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaretler (1889 ve 1898 ziyaretleri) ile buradaki nüfuzunu güçlendirmiştir.¹³⁹ Yapılan bu ziyaretler, Orta Doğu'ya Alman dünya politikasının en akılcı bir şekilde açılmasının temellerini oluşturmuştur.¹⁴⁰ Bu bağlamda Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerinde planladığı projeleri –ki Berlin-Bağdat Demiryolu projesi hayati öneme sahiptir- ekonomik yatırımlardan askeri düzenlemelere kadar uzanmıştır. Bu gelişmeler karşısında Almanya'nın hareket serbestisini kısıtlamak için harekete geçen İngiltere; doğal müttefikleri olarak, Almanya'nın yayılmasından aynı şekilde endişe duyan Rusya ve Fransa'yı uygun görmüştür.¹⁴¹

Almanya'nın sömürgelerine giden güzergâhta bir demiryolu hattı (Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi) oluşturma çabaları, İngiltere'yi endişelendirdiği kadar Almanya'nın İstanbul'da kazandığı nüfuz Rusya'yı da telaşlandırmıştır. Almanya uygulamaya koyduğu politikalar ile Güneydoğu Avrupa'yı etkisi altına alarak, Ön Asya'yı nüfuzu altında bulundurmak ve böylece Panslavizm hareketinin önüne set çekmek istemiştir.¹⁴² Rusya, Panslavizm politikası dâhilindeki amaçlarına ulaşma yolunda, kendisine rakip ve aynı zamanda engel olarak gördüğü Almanya'nın yıkılmasını istemiştir. Aynı zamanda Rusya tarihinin genel sürecine baktığımızda, değişmeyen hedef olarak karşımıza çıkan İstanbul ve Boğazları elde etme idealleri de tekrardan gündeme gelmiştir.

¹³⁵ Elif Dönmez, *Mondros Ateşkes antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2012, s. 5.

¹³⁶ Muzaffer Tepekaya, "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 67.

¹³⁷ Tepekaya, a.g.m., s. 68.

¹³⁸ Mustafa Gencer, "Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde 'Şark Meselesi'", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.51.

¹³⁹ Eraslan, a.g.m., s. 608.

¹⁴⁰ Tepekaya, a.g.m., s. 64.

¹⁴¹ Eraslan, a.g.m., s. 608.

¹⁴² Dönmez, a.g.t., s. 5.

XIX. yüzyılda Avusturya, Balkanlardaki menfaatleri bakımından; İngiltere, Akdeniz'den Hindistan'a giden deniz yolunu savunmak kaygısıyla Rus yayılmasına karşı koymuşlardır. Rusya, 1877-1878'de İstanbul'a varacaklarını ve siyasi maksatlarla “*Hasta Adam*” olarak tanımlanan Osmanlı Devleti'nin mirasına konacağını sanmış ancak Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması, Rusya'yı Tuna'nın öbür tarafına atmıştır.¹⁴³

İngiltere, Rusya'yı Karadeniz'de durdurarak ve Rus deniz gücünün gelişmesini büyük ölçüde sekteye uğratarak, Akdeniz'deki dengeyi koruyabileceğini ve Hindistan'a giden yollardaki çıkarlarıyla birlikte Hindistan'ı da güvence altına alacağını düşünmüş ancak bu durum Rusya'yı başka arayışlara sevk etmiştir. Rusya bütün ilgisini ve girişimlerini, var gücüyle doğuya, Türkistan'daki topraklara kaydırmıştır. Böylelikle Hindistan'ın stratejik sınırlarına yönelik Rus tehlikesi, İngiltere'nin zayıf olduğu bir alanda, karada kendini göstermiş ve 1900'lere uzanan süreçte, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ve Boğazlara yönelik politikalarının temel prensiplerinde önemli değişiklikleri zorunlu kılmıştır.¹⁴⁴ Almanya'nın ilerlemesine binaen bir araya gelen İngiltere ve Rusya; Balkanlar ve Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki kesin kararı sonraya bırakmalarına rağmen İngiltere, Rusya'yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakmayı prensipte kabul etmiştir.¹⁴⁵ I. Dünya Savaşı'na giden süreçte devletleri bloklara ayıran, ortak kazanımlar olmuş ve bu doğrultuda Rusya, daha önce elde edemediği emellerine ulaşma konusunda fırsat yakalamıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise, Rusya'nın destek ve teşviki ile harekete geçen Panslavizm hareketine karşı güvenliğini sağlama yolunda çabalar vermiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, topraklarında yaşayan önemli sayıda Slav asıllı vatandaşları; hem kendi birliği hem de Balkanlardaki nüfuz mücadelesi için hayati bir tehdit olarak görmüştür.¹⁴⁶

XIX. yüzyıl sonlarına doğru, Avrupalı büyük devletler arasında hız kazanan rekabet yarışı, devletlerarası bloklaşmaları şekillendirmiştir. Bu bağlamda, 1882'de Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın katılımlarıyla “*üçlü ittifak*” kurulmuştur. Bu üç devlet arasında yapılan anlaşma, 1892, 1907 ve 1912 yıllarında yenilenmiştir.¹⁴⁷ Almanya'nın böyle bir blok oluşturması üzerine Fransa harekete geçerek, 1894 yılında Rusya ile bir anlaşma imzalamıştır.¹⁴⁸ Bu anlaşmalara 1904 İngiltere-Fransa, 1907 İngiltere-Rusya anlaşmalarının eklenmesi ile “*üçlü itilaf*” kurulmuştur.¹⁴⁹

¹⁴³Tevfik Bıyıklıoğlu, “Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekeleri Sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar Problemi”, *Belleten*, C. XXV, S. 97, Ocak 1961, ss. 83-84.

¹⁴⁴Esin Yurdusev, “Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası”, *Belleten*, C. LXIII, S. 237, Ağustos 1999, s. 568.

¹⁴⁵Eraslan, a.g.m., s. 609.

¹⁴⁶Ay. yer.

¹⁴⁷Tepekaya, a.g.m., s. 68.

¹⁴⁸Ömer Akdağ, *Türk İnkılap Tarihi*, Literatürk Yay., Konya 2014, s. 96.

¹⁴⁹Tepekaya, a.g.m., s. 68.

1870 yılında siyasi birliğini tamamlayarak, sömürge yarışına katılan İtalya'nın Balkanlarda ve Osmanlı toprakları üzerinde emelleri vardır.¹⁵⁰ Bu doğrultuda; bir yandan Akdeniz'e yayılmak isterken, diğer yandan Avusturya idaresinde kalan topraklarını kurtarmayı düşünmektedir. Bu yüzden Fransa ile gizlice anlaşmış ve 1915' de İtilaf devletleri safında savaşa girmiştir.¹⁵¹

I. Dünya Savaşı'na giden tarihi süreçte hız kazanarak devam eden bloklaşmalar; Avrupa devletler sisteminde iktisadi, sosyal, siyasi ve askeri alanlarda had safhaya ulaşmış ve adeta savaşın çıkması için bir kıvılcımın çıkması fırsatı beklenir hale gelmiştir. Bu doğrultuda istenilen fırsat Saraybosna'dan gelmiştir. 28 Haziran 1914'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin Saraybosna'yı ziyaretleri sırasında bir Sırp tarafından öldürülmeleri I. Dünya Savaşı'nın başlama nedeni olarak gösterilmiştir.¹⁵² Bu durum karşısında I. Dünya Savaşı'nın aktörleri, dünya haritasının genelini etkisi altına alacak olan gidişatı belirlemek üzere harekete geçmişlerdir.

Sırp sorununu kökünden çözmek isteyen Avusturya, Almanya'nın görüşünü alarak, Sırbistan'a 23 Temmuz'da sert bir nota vermiştir. İçişlerine karışma hükümlerini taşıyan bu nota, Rusya'nın Sırbistan'ı desteklemesi üzerine reddedilmiştir. Rus desteğine güvenerek seferberlik faaliyetlerine başlayan Sırbistan'a, Avusturya 28 Temmuz'da savaş ilan etmiştir. Almanya'nın tüm uyarılarına rağmen Rusya'nın 30 Temmuz'da seferberlik ilan etmesi üzerine, Almanya, 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Aynı tarihlerde Fransa'da seferberlik ilan etmiş ve bu doğrultuda Belçika üzerinden Fransa'ya saldırıyı planlayan Almanya; Belçika'ya nota vererek, tüm zararlarını karşılayacağı ve toprak bütünlüğünün sağlanacağı konularında güvence vererek, geçiş izni istemiştir. Belçika'dan red gelmesi üzerine 3 Ağustos'ta Belçika'ya saldırmıştır. Bunun üzerine İngiltere, 4 Ağustos'ta Almanya'ya bir nota vererek Belçika'yı boşaltmasını istemiş; Almanya'dan red gelmesinin akabinde, İngiltere aynı gece Almanya'ya savaş ilan etmiştir.¹⁵³ Avrupa'da uzun vadeli tarihsel zeminde hazırlıkları yapılmakta olan savaşın, bloklaşmalarla daha kesin bir boyut kazanması ve 1914 yılı içerisinde cereyan etmesi ile birlikte; savaş her ne kadar Avrupa eksenli bir yol izliyor gibi görünse de Osmanlı Devleti'nin Savaşa dâhil olması ile birlikte bir dünya savaşı halini almıştır.¹⁵⁴

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN İTTIFAK ARAYIŞLARI VE I. DÜNYA SAVAŞI'NA KATILMASI

XIX. yüzyıl siyasi argümanının bir gerekçesi olarak milliyetçilik hareketlerinden faydalanarak bağımsızlıklarını elde etmeye çalışan topluluklar; sanayileşme ile birlikte

¹⁵⁰ Tepekaya, a.g.m., ss. 67-68.

¹⁵¹ Eraslan, a.g.m., s. 609.

¹⁵² Taha Niyazi Karaca, "Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Kara El Grubu ve Franz Ferdinand'a Suikast", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu (3-5 Kasım 2014)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 104.

¹⁵³ Karaca, a.g.m., s. 104.

¹⁵⁴ Eraslan, a.g.m., s. 610.

bir ihtiyaç haline gelen hammadde rezervleri ve pazar arayışlarında, emperyalist devletlerin işini kolaylaştırır bir vaziyet almıştır. Avrupa devletlerinin giderek büyüyen sanayileşme faaliyetlerinde, hammaddenin devamı hayati önem arz etmiş ve bu rezervlerin ana kaynağı olarak görülen doğu, Avrupa devletlerinin kilit noktaları haline gelmiştir. Bu bağlamda XIX. yüzyılda giderek zayıflayan ve kendi kendine yetemez bir devlet konumunda görünen Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin toprakları üzerinde farklı planlar ve antlaşmalar yaptığı bir devlet olmuştur. Bu duruma bağlı olarak dönemlerinin ekonomik, siyasi, sosyal ve askeri unsurlarını, Osmanlı devleti bünyesindeki azınlık unsurları kışkırtmaya yönelik olarak kullanmışlardır. Tüm bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti Avrupalı güçlerin çıkarlarının gözetildiği bir strateji doğrultusunda varlığını devam ettirebilmiştir. Avrupa devletlerinin çıkarlarına binaen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü uluslararası arenada her fırsatta korunurken, XIX yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toprakları üzerinde paylaşım planlarının yapıldığı bir coğrafya haline gelmiştir. Bu bağlamda Avrupa “*güçler dengesini*” yeniden düzenleyen Paris (1856) ve Berlin (1878) Kongrelerinde Osmanlı Devleti doğrudan zarar görmüş¹⁵⁵ ve bu durum ilerleyen süreçte yoğun olarak kendini hissettirmiştir.

Avrupa devletleri arasında XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren belirgin olarak kendini gösteren bloklaşmalar, çıkacak olan bir savaşın habercisi olmuştur. Gelişmelerin farkında olan İttihat ve Terakki Hükümeti; bu bloklaşmalar karşısında ittifak arayışlarında bulunmuş ve bu hususta özellikle İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmış ve dünya üzerinde meydana gelen gelişmeler karşısında İngiltere ve Fransa desteği aranmıştır.¹⁵⁶ Ancak özellikle yüzyılın sonlarına doğru önemli stratejik kararlar alan bu devletlerin desteğini almak pek de mümkün olmamıştır. İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi, Mısır'ı hâkimiyeti altına alması, Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçmesi, borç taleplerine karşı olumsuz yanıt vermesi vb. durumlar Osmanlı Devleti'ni yeni arayışlara yöneltmiştir. Fransa'nın emperyalist özlemlerinin, dönemin yönetimini elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin, devleti ekonomik bağımlılıktan kurtarma ya da bağımlılığı en aza indirme politikası ile çelişmesinin¹⁵⁷ akabinde Fransa'dan ve ilerleyen süreçte Rusya ve Balkan devletlerinden ittifak arayışları söz konusu olmuş ancak olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Almanya'nın Berlin Kongresi'nde izlediği siyaset dolaylı yönden Türk-Alman yakınlaşmasında önemli rol oynamış ve Osmanlı Devleti'nin nezdinde Almanya'yı öne çıkarmıştır.¹⁵⁸ İlerleyen süreçte ise Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ni emellerine giden yolda bir köprü olarak görmesi ve sürekli olarak Osmanlı toprakları üzerinde bir nüfuz elde etme siyaseti izlemesi ve bunu yaparken iyi ilişkiler içinde bulunması Osmanlı-Almanya yakınlaşmasını dönemin şartları nezdinde zorunlu kılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasının akabinde Almanya, her fırsatta Osmanlı Devleti'ni Üçlü İttifak'a katma çabalarında bulunmuştur. Bu bağlamda diğer ittifak arayışlarından sonuç alamayan İttihatçılar 2 Ağustos 1914'te Almanya ile askeri ittifak antlaşması yapmış ve

¹⁵⁵ Gencer, a.g.m., s. 51.

¹⁵⁶ Okur, “Türkiye'nin Avrupa Devletlerine...”, s. 387.

¹⁵⁷ Okur, “Türkiye'nin Avrupa Devletlerine...”, s. 392.

¹⁵⁸ Gencer, a.g.m., s. 35.

böylelikle Almanya'nın yer aldığı bu bloğa dâhil olan Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na resmen katılmıştır.¹⁵⁹

Osmanlı Devleti, 3 Ağustos'ta genel seferberlik ve “*hâlihazır harpte*” tarafsız kalacağını açıklamış ancak İngiltere'ye sipariş verilen gemilerin iadesinin gerçekleşemeyeceği haberi üzerine kamuoyunda tepkiler ile karşılanılmıştır.¹⁶⁰ Aynı zamanda Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ne hücumla geçmesine yönelik süreklilik arz eden baskıları, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nın genel seyrini değiştiren olayların içinde yer almasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak etmesinden sonra, iki Alman harp gemisinin (Göben ve Breslau) Çanakkale boğazından geçerek (10 Ağustos 1914) İstanbul'a gelmesi ve Alman Amirali Souchon idaresindeki Osmanlı donanmasının, Karadeniz Rus limanlarına taarruzu ile (29 Ekim 1914) Osmanlı Devleti, fiilen, merkez devletleri safında, İtilaf zümresine karşı yer almıştır.¹⁶¹

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na her bakımdan yorgun olarak girmiştir. Gerek askeri durum, gerek ekonomik ve gerekse de sosyal yapı bir savaş ortamına hazır olmaktan ziyade kendi kendine zor yetebilen bir süreçten geçmekteydi. Böyle bir ortamda savaşa giren Osmanlı Devleti'nde savaşın sonlarına doğru sistemlerinin genelinde bir çöküş söz konusu olmuştur. Sonuç itibarıyla İttifak devletlerinin safında, I. Dünya Savaşı'na dâhil olan Osmanlı Devleti yaklaşık dört yıl devam eden savaşta çeşitli cephelerde savaşmış; Çanakkale ve Kut'ul Amare'de büyük başarılarla imza atmıştır. Ancak diğer cephelerde aynı başarıları gerçekleştiremeyen Osmanlı Devleti ve dâhil olduğu ittifakın da kaybetmesi üzerine içerikleri ağır şartlar içeren antlaşmalar imzalanmıştır. Bir oldubitti neticesinde I. Dünya Savaşı'na girmiş bulunan Osmanlı Devleti; savaşın bilançosunu 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni¹⁶² imzalayarak ödemiştir.

1.3. MONDROS MÜTAREKESİ VE GENEL MUHTEVASI

İtilaf devletleri, 1918 yılı başında “*müşterek harp gayelerini*” saptamış ve açıklamışlardır. Bu gayeler “*Wilson Prensipleri*” diye adlandırılan ilkelerdir. Bu ilkelerin özellikle 11. ve 12. maddelerinin önemliliği; Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın İttifak devletlerince boşaltılması, Sırbistan'a denize çıkma hakkı verilmesi, Balkan devletleri ilişkilerinin ulusal ilkelere göre düzenlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölgelerinin egemenliğinin sağlanması, Türk olmayan kesimlere özerk gelişme olanağı tanınması, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının

¹⁵⁹ Mehmet Beşirli, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçlerin Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfusunun Tanınması”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 591.

¹⁶⁰ Gotthard Jaeschke, “I. ve II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası”, Çev: Mihin Lugal, *Belleten*, C. XLI, S. 164, Ankara 1977, s. 734.

¹⁶¹ Bıyıklıoğlu, a.g.m., s. 84.

¹⁶² Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1989, s. 1.

sürekli olarak tüm ulusların gemilerinin geçişlerine açık bulundurulması ve bu esasların uluslararası bir garanti altına alınmasına ilişkin bölümleri¹⁶³ içermektedir.

Almanya, Avusturya-Macaristan 1917'den itibaren barış girişimlerinde bulunmuşlar ise de olumlu bir neticeye varılamamıştır.¹⁶⁴ İlerleyen süreçte İtilaf devletleri de savaşın ağır şartlarını hissetmeye başlamış ve barış görüşmelerine olumlu yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Ancak daha önceden planlanan emperyalist emellerinden taviz vermek istemeyen İtilaf devletleri Wilson Prensipleri ile istedikleri yasal zemini hazırlama fırsatı bulmuşlardır. Böylelikle Wilson prensipleri etrafında birleşen İtilaf devletleri, antlaşmalar ile sağlanacak olan yaptırım gücünü elde edecek ve emperyalist emellerine ulaşma yolunda hukuki zemin hazırlamış olacaklardır.

İttifak devletlerinden Bulgaristan'ın Eylül 1918'de antlaşma yaparak savaştan çekilmesi, İttifak grubunda çözümleri başlatmış ve ardından Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti de ateşkes ve barış görüşmelerine başlamışlardır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti; “*Wilson Prensiplerine uygun bir barışı memnuniyetle kabul edeceklerinin*” garantisini vermekle birlikte, Wilson prensipleri çerçevesinde barışın sağlanması için yapılan girişimlerin Türk ulusunu şeref ve haysiyetiyle mütenasip bir barış dönemine götüreceğine inanmaktaydı.¹⁶⁵ Uzun süredir devam eden savaş ortamından bunalan halk tarafından sevinçle karşılanan barış haberleri, ne yazık ki hatalı izlenimler neticesinde, durumun vahametini geri planda bırakmıştır.

25 maddelik antlaşmanın imzalanması ile Osmanlı Devleti açısından I. Dünya Savaşı sona ermiştir. Antlaşma hükümlerine göre Müttefikler için Boğazlar açılacak; istihkâmlar işgal edilecek; Osmanlı savaşta aldığı tutsakları geri verecek, sınırların korunması ve iç güvenliğin sağlanması için gerekli olandan fazla askeri terhis edecek, Türk savaş gemileri limanda göz hapsine alınacak; Müttefikler; güvenliklerinin tehdit edildiğine karar verdikleri durumlarda önemli noktaları işgal edebilecekler, limanlar ve demiryolları bu devletlere açılacak, karşı devletlere kapatılacak; Müttefikler isterse Osmanlı, Kafkasları boşaltacak, Toros Tünelleri işgal edilecek, telsiz ve telgraf hatları denetlenecek, Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak, Bingazi, Trablus'taki Türk birlikleri teslim olacak, Osmanlı, Almanya ve müttefikleriyle bütün ilgisini kesecek; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas'ta karışıklık çıkarsa buralar İtilaf devletlerince işgal edilebilecektir.¹⁶⁶

Mondros Mütareke metnindeki hükümlere bakıldığında, ateşkes antlaşması olması hasebiyle, çoğunluğu askeri hükümlerdir.¹⁶⁷ Her şekli ile İtilaf devletlerinin emperyalist emellerine bir dayanak olarak gösterilen mütareke hükümlerinin özellikle;

¹⁶³ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 20.

¹⁶⁴ Akın Çelik, “Mondros Mütarekesi Öncesinde Osmanlı Kamuoyunda Sulh Tartışmaları”, *Tarih Dergisi*, S. 56, İstanbul 2013, s. 93.

¹⁶⁵ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 31.

¹⁶⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 1.

¹⁶⁷ Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 25.

5, 16 ve 20. maddelerine bakıldığında Osmanlı ordusunun silahsızlandırılması ile ilgili manayı ortaya koymaktadır. Bu maddelere dış şeklinden bakıldığında; Osmanlı ordusunun sınırların ve iç düzenin korunmasını sağlayamayacak bir duruma sokulmak istendiği sanısı ve izlenimi uyandırmaktan kaçınıldığına önem verildiği anlaşılrsa da gerçekte: İtilaf devletleri, Osmanlı ordusunu, siyasi amaçlarını kolayca uygulayabilmek için sınırları ve iç düzeni koruyamayacak bir duruma sokmak gibi fikirler beslediği¹⁶⁸ görülmektedir. Bu durum mütareke metninin uygulamaya konması ile birlikte daha net anlaşılmıştır.

Osmanlı Heyeti Mondros Mütarekesi’ni imza ederken, Boğazlar hariç olmak üzere, Osmanlı ülkelerinden hiçbirisinin işgal edilmeyeceğine ve mütareke tarihindeki ileri hatlarımızın “mütareke hattı” olarak kabul edileceğine inanmakta ve mütarekeyi iki ordu arasında düşmanlığa son veren bir mukavele saymaktaydı.¹⁶⁹ Ancak mütarekenin hükümleri açık ve netti. Emperyalist devletlerin daha savaş devam ederken aralarında yaptığı gizli antlaşmalar, Osmanlı topraklarının paylaşım planlarını içermektedir. Bu durumda ise mütareke ile varılmak istenen nokta Osmanlı mirasını paylaşma konusunda uluslararası arenada yasal bir zemin yaratmak olmuştur. Böylelikle Osmanlı Heyeti’nin ağır hükümler içeren bu antlaşmayı imzalaması ile birlikte istenilen fırsat yakalanmış ve Mondros Mütarekesi’nin hükümleri Osmanlı Devleti’ni asli niteliklerinden yoksun bırakmıştır.¹⁷⁰

Mütarekenin ağır şartlarının farkında olan Mustafa Kemal Paşa; “*Osmanlı Devleti’nin dahil bulunduğu grup, Harb-i Umumide mağlup olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalanmış. Büyük harbin uzun seneleri zaafında, millet, yorgun ve fakir bir halde... Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta... İtilaf devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar...*”¹⁷¹ ifadeleri ile Osmanlı’nın içinde bulunduğu durumun vahametini vurgulamıştır. Öyle ki mütarekenin imzalanmasının hemen ardından Osmanlı azınlıkları, gösteri ve taşkınlıklara başlamış¹⁷² 3 Kasım 1918’de Musul, 9 Kasım’da İskenderun İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiş; 6 Kasım’da Çanakkale Boğazı, İngiliz ve Fransız Birlikleri tarafından işgal edilmiş ve 13 Kasım’da İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinden meydana gelen 61 parçalık büyük filo İstanbul’a gelmiştir.¹⁷³ Bu durum mütarekenin 7. maddesini işaret etmekte ve “*müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi stratejik noktasını işgal hakkına haiz olacaklardır*”¹⁷⁴ beyanı nezdinde önemli gördükleri stratejik noktaları işgale başlamışlardır.

¹⁶⁸ Tefik Bıyıklıoğlu, “Mondros Mütareke Anlaşması”, *Türk Tarih Kongresi*, C. VI, 20-26 Ekim, Ankara 1961, s. 580.

¹⁶⁹ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 53.

¹⁷⁰ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire*, C. II, Bilgi Yay., Ankara 1975, ss. 72-74.

¹⁷¹ Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 1.

¹⁷² Salahi Ramadan Sonyel, “Mondros’tan Samsun’a Türk Kurtuluş Mücadelesi’nin Doğuşu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1009.

¹⁷³ Sarıhan, a.g.e., ss. 8-24.

¹⁷⁴ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 47.

Mütareke şartları, Türklerin elinde hiçbir savunma imkânı bırakmaksızın tatbik etmek yolunda idi.¹⁷⁵ Ancak durumun farkında olan Türk kesimlerce yer yer direniş hareketleri görülmüştür. İtilaf devletleri Türk topraklarını fiilen işgal ederek parçalama girişiminde bulunmaları neticesinde; Türk topraklarının savunulmasına yönelik ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. İtilaf devletlerinin, Anadolu'nun doğusunda ve batısındaki adaletsiz, haksız teşebbüsleriyle Türklüğün uyanışı tetiklenmiştir.¹⁷⁶ Bu bağlamda mütarekenin yarattığı tehlikelere, devletin çökertilmesi ve milletin bağımsızlık haklarının yok edilmesi, Türkiye topraklarının işgal altına alınması çabalarına karşı ilk örgütlü toplanma olarak kabul edilen Milli Kongre, 29 Kasım 1918'de toplanmıştır. Ardından Doğu Trakya'nın Türkiye'den koparılmasını önlemek amacıyla, Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti; bölgenin Türklerden ayrılmasını önlemek amacıyla İzmir'de, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti 1 Aralık 1918'de ve Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 4 Aralık 1918'de resmen kurulmuştur.¹⁷⁷

İşgaller, 1919 yılı içerisinde de hız kesmeden devam etmiştir. 18 Ocak 1919'da I. Dünya Savaşı sonrası barış şartlarını belirlemek amacıyla Paris Konferansı toplanmıştır. Konferansta en çok meşgul olunan konu, Osmanlı arazisinden Yunanlılara verilecek topraklar olmuş ve Yunanistan her devlete tercih edilmiştir.¹⁷⁸ Böylelikle Yunanistan Türk toprakları üzerindeki emellerini fırsattan istifade ederek, hiçbir resmi kayda dayandırmadan İtilaf devletlerine sunmuş ve bölgede tarihi hakları olduğunu, Rum nüfusunun, Türk nüfusuna oranla çoğunlukta olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁹ Diğer taraftan 30 Ocak 1919 tarihinde; İngiltere, Fransa, ABD, İtalya temsilcilerinden meydana gelen Yüksek Konsey, Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan ve Kürdistan'ın Türkiye'den ayrılması ve himaye sisteminin kabulünü kararlaştırmışlardır.¹⁸⁰ 11 Mayıs 1919'da İtalyanların Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal etmeleri üzerine, İngiltere Başbakanı Lloyd George; İtalyanların Anadolu'da yayılmasına karşı çıkarak, Anadolu'da asayişsizliğin devam ettiği, Hristiyan halkın tehlikede olduğu, İzmir'deki Rumların korunması gerektiği gibi kasıtlı iddialarla Yunan ordusunun 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkması teklifinde bulunmuştur.¹⁸¹ Bunun üzerine İtilaf devletleri temsilcileri 12 Mayıs 1919'da; İzmir'in Yunanlılar tarafında işgal edilmesi için derhal harekete geçilmesi gerektiğini Venizelos'a resmen bildirmişlerdir. Yapılan planlamalar ve hazırlıklar neticesinde Yunanlılar, 15 Mayıs sabahı kuvvetlerini İzmir'e çıkarmaya başlamışlardır.¹⁸²

¹⁷⁵ Türkmen, a.g.e., s. 25.

¹⁷⁶ Turan Akkoyun, "Mondros Ateşkesi'nin Türklüğün Dünyadaki Konumuna Etkisi", *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2019, s. 962.

¹⁷⁷ Sarihan, a.g.e., ss. 45-51.

¹⁷⁸ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 275.

¹⁷⁹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, 2. Baskı, C. II-1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1994, s. 5.

¹⁸⁰ Sarihan, a.g.e., s. 113.

¹⁸¹ Nuran Kılavuz, "Mondros'tan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar Milli Mücadele'nin Siyasal Gelişimi", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 51, 2012, s. 64.

¹⁸² Sarihan, a.g.e., ss. 234-241.

1.4. MİLLÎ MÜCADELE YOLUNDA MUSTAFA KEMAL

Müttefik ateşkes kontrol subayları ve askeri birlikleri Anadolu'nun muhtelif illerini işgal ederken; Türk milli direnişinin temelleri de atılmaya devam etmiştir. Mütarekenin uygulanmaya konması ile birlikte mütareke hükümlerine uygun olarak Türk birlikleri geri çekilmiş ve terhis edilmişti.¹⁸³ Ancak bu işgaller ve ağır yaptırımları kabul görmeyen Türk milleti yer yer Milli Mücadele için harekete geçmiş ve ilerleyen süreçte bu hareketin liderliğini Mustafa Kemal Paşa üstlenmiştir. İşgallerin başlaması üzerine Mustafa Kemal Paşa, mağlubiyeti tersine çevirmede ve taksime mani olmada başarıya ulaşmak için ilk evvela yabancı işgallere karşı askeri bir direniş kurmaya ve savaş açmaya mecbur kalmıştır.¹⁸⁴

Mondros Mütarekesi'nin ardından, Yıldırım Orduları Grup Karargâhı'nın lağvedilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım 1918'de Adana'dan İstanbul'a geçiş yapmıştır.¹⁸⁵ İstanbul'da bulunduğu süre zarfında, mütarekenin hemen ardından başlayan işgallere kayıtsız kalınamayacağı bilincinde olan Mustafa Kemal Paşa; mütareke şartları ile bir teslimiyet haline bürünen Türk yurdu için çözüm arayışlarında bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa siyasi yollardan çözüm aramanın faydalı olacağına inanmış¹⁸⁶ ve bu bağlamda bazı temaslarda bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra yakın arkadaş çevresi ile bir araya gelerek *Minber* gazetesini çıkaran Mustafa Kemal Paşa; bu gazete aracılığı ile düşüncelerini kamuoyu ile paylama fırsatı bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın, *Minber* gazetesinde yayımlanan “*Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat*” adlı görüşmesi ile Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra düşüncelerini kamuoyuna açıklayışının ilk örneği olarak dikkat çekici olmasının dışında, içeriği yönünden de büyük önem taşımaktadır. Demeçte, ordu-siyaset ilişkileri ile kuvvetli ordu-ulusal güç kavramları üzerinde durmakta ve İngilizlerin Osmanlı'ya karşı izledikleri siyasaya karşı kanaatini ortaya koymaktadır.¹⁸⁷

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da bulunduğu süre zarfında, İngilizlerle iyi geçinmenin yollarını aramış, saray ve çevresiyle olan ilişkilerinde dikkatli davranmıştır. Aynı zamanda İstanbul'da yönetimin karşı olduğu şeylere kendisinin de karşı olduğunu gösteren siyasi taktikler sergilemiştir.¹⁸⁸ Ancak Mütareke sonrası gelişen ve gelişmekte olan hadiseleri İstanbul'da kaldığı sürede yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa; Tevfik Paşa kabinesinin aczi, sonra kurulan Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin İtilaf devletlerine tam manasıyla itaatli ve milli menfaatlere aykırı tutumu karşısında, tek

¹⁸³ Adnan Sofuoğlu, “Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye'nin İşgaline Karşı Milli Direniş: Kuvay-i Milliye (1918-1921)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1029.

¹⁸⁴ Roderic H. Davison, “Mondros'tan Lozan'a Kadar Türk Siyaseti”, Çev: Mine Erol, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV, S. 25, 1981, s. 82.

¹⁸⁵ Sarıhan, a.g.e., s. 25.

¹⁸⁶ Zekeriya Türkmen, “19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1530.

¹⁸⁷ Şerafettin Turan, “Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri”, *Belleten*, C. XLVI, S. 182, Nisan 1982, s. 337.

¹⁸⁸ Türkmen, a.g.e., ss. 121-122.

ümidin milletin sinesinde mücadeleye atılmak olduğu kanaatine varmıştır.¹⁸⁹ Bu bağlamda *Nutuk*'ta da ifade edildiği üzere genel karar; "...hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek!" olmuştur. Bu karar İstanbul'daki duruşu belirlediği gibi Anadolu'ya geçildiği süreçte de izlenilecek olan yol haritasını şekillendirmiş ve hakiki kurtuluşu isteyenlerin parolası "ya istiklal ya ölüm" olmuştur.¹⁹⁰

İstanbul'daki gidişat, Mustafa Kemal Paşa'ya Anadolu'ya geçmenin ne denli gerekli olduğunu göstermiştir. Harbiye Nazırı Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya; "Samsun havalisinde Türklerin Rum köylerine tecavüz edip etmediklerini tahkik ve Anadolu'da bir takım milli teşekkülleri ortadan kaldırmak" vazifesini teklif etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, beklediği fırsatı yakalamış vazifeyi derhal kabul etmiştir. Böylelikle Mustafa Kemal, IX. Ordu Kıtaaatı Müfettişliğine atanmış ve Vahdettin tarafından 30 Nisan 1919 tarihinde irade ile onaylanmıştır.¹⁹¹ 30 Nisan'da sadarete gönderilen tezkerede; "Mülga Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, Dokuzuncu Ordu Kıtaaatı Müfettişliğine tayin olmuş... Müşarünileyhin emri altında bulunacak olan üçüncü ve on beşinci Kolordular mıntikalarını ihtiva eden Sivas, Van, Trabzon, Erzurum vilayetleri ile Samsun sancağı mülki memurlarının Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılacak tebligatı icra etmelerinin tamim edilmesi ricasıyla..."¹⁹² ifadeleri yer almış ve böylelikle Mustafa Kemal Paşa'nın yetki alanı ve Müfettişlik mıntikası hakkında bilgi verilmiştir.

16 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmek üzere Bandırma vapuruna binen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan ayrılmış ve 19 Mayıs'ta sabah saatlerinde Samsun'a ulaşmıştır.¹⁹³ Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktığının ertesi günü Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda; İngilizlerin mahalli hükümetin haberi olmaksızın Samsun'daki kuvvetlerini takviye ve bunlardan bir kısmını memleket içlerine sokmaları ve bu suretle İngilizlerin mütareke hükümlerine aykırı hareket ettiklerini, devletin nüfuz ve itibarını kırdıklarını, memleket asayişini sağlayacak olan vazifesinin bu nedenle zorluğa uğrayacağını bildirmiştir.¹⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa, 22 Mayıs tarihli sadarete yazdığı raporda, Türk milletinin işgallere karşı hissettiği duygu ve düşünceleri dile getirmiştir. Bu doğrultuda, İzmir'in işgaline değinerek; Türklüğün yabancı idaresine tahammülü olmadığı, İzmir'in Türk milleti için önemli olduğu, Yunanlıların İzmir'de haklarının olmadığı, askeri kuvvetlerle yapılan bu işgallerin geçici olduğu, Samsun bölgesindeki Rumların siyasi emellerinden vazgeçmeleri ile asayişin kendiliğinden düzeleceğini ifade etmiştir.¹⁹⁵ Yine 24 Mayıs'ta verilen raporda; Merzifon, Amasya ve Havza'da bazı şikâyetler olduğunu ve bu şikâyetleri bizzat olay mahallinde incelemeye alacağını bu nedenle geçici olarak

¹⁸⁹ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 285.

¹⁹⁰ Atatürk, a.g.e., s. 9.

¹⁹¹ *Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 285.

¹⁹² M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, TTK Basımevi, Ankara 1959, s. 80.

¹⁹³ Sarıhan, a.g.e., s. 255.

¹⁹⁴ Gökbilgin, a.g.e., s. 138; Jaeschke, a.g.e., s. 34; Sarıhan, a.g.e., s. 267.

¹⁹⁵ Kılavuz, a.g.m., s. 66.

karargâhını Havza'ya taşıyacağını bildirmiş¹⁹⁶ ve 25 Mayıs'ta Havza'ya geçmiştir. Böylelikle Mustafa Kemal, Anadolu içlerinde ilerleme ve Samsun'da karşılaştığı İngiliz baskısından uzaklaşma fırsatı yakalamıştır. Ancak kısa süre de Mustafa Kemal Paşa'nın geniş bir subay kadrosu ile Samsun'a gitmesi ve orada milli galeyana sebep olmasından dolayı İngilizlerin kuşkusu giderek artmış ve İngilizler, sadrazama ve hükümete baskılar yaparak önlemler alınmasını istemişlerdir.¹⁹⁷ Böylelikle İngiliz General Milne; 6 Haziran'da, Mustafa Kemal Paşa'nın derhal İstanbul'a dönmesi için emir vermiş ve bu doğrultuda, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa tarafından 8 Haziran'da İstanbul'a teşrifi istenmiştir.¹⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul arasında gerçekleşen uzun soluklu yazışmalar devam ederken Mustafa Kemal Paşa, 13 Haziran'da Havza'dan ayrılmış ve Amasya'ya geçmiştir.¹⁹⁹

Haziran'ın ikinci yarısında Mustafa Kemal, aralarında kolordu komutanları da bulunan en güvenilir dostlarını Amasya'da gizli bir toplantıya çağırarak ve toplantının amacı; düşmana karşı direnme tedbirleri almak ve gerekirse Anadolu'da *de facto* (fiili) bir yönetim kurmaktır.²⁰⁰ İşgallere binaen Anadolu'da yerel milliyetçi direnç grupları ortaya çıkmış ve Mustafa Kemal; Anadolu'ya geçerek, bu grupları bir ordu, fiili bir hükümet ve dış siyaseti meydana getirecek olan milli hareketle birleştirerek zorlu bir işe girişmiştir.²⁰¹ Bu doğrultuda harekete geçen Mustafa Kemal Paşa; hükümet tarafından İstanbul'a çağrılınca, artık Anadolu ve Rumeli'deki milli teşkilatların birleştirilmesi zamanı geldiğini anlayarak Sivas'ta umumi bir kongre toplamak fikrini ortaya koymuş ve 21-22 Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Rauf Bey ile Amasya Tamimi'ni hazırlamıştır.²⁰²

Amasya Tamimi'nde alınan kararlara bakıldığında²⁰³; “*Vatanın tamamiyeti, milletin istiklali tehlikededir. Hükümet-i merkeziye deruhte ettiği mesuliyetin icabını ifa edememektedir... Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır...*” ifadeleri ile Türk milletinin içinde bulunduğu duruma değinilerek, İstanbul hükümetinin görevini yerine getiremediği ve kurtuluşun milletin sorumluluğunda olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu doğrultuda milleti temsil eden, heyet-i milliyenin vücuda getirilmesi, Sivas'ta milli bir kongrenin toplanılması ve bunun için Osmanlı vilayetlerinin her livasından milletin güvenini kazanmış üç kişinin hemen yola çıkması kararları alınmıştır. Amasya Tamiminin uygulanması için ordu görevlendirilmiştir. Böylece mevcut tehlikeye arşı milli iradenin tesisi için kongrelerin yapılması ve Milli

¹⁹⁶ *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2003, s. 7.

¹⁹⁷ Türkmen, a.g.e., ss. 132-138.

¹⁹⁸ Jaeschke, a.g.e., s. 41.

¹⁹⁹ Sarıhan, a.g.e., s. 319.

²⁰⁰ Salâhi Ramadan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1987, s. 79.

²⁰¹ Davison, a.g.m., s. 84.

²⁰² Haluk Selvi, “Milli Mücadele’de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.1613.

²⁰³ Atatürk, a.g.e., s. 21.

Mücadele'ye hazırlanmak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurulması planlanmıştır.²⁰⁴

Alınan kararlar ve Türk milletinin içinde bulunduğu durum karşılaştırıldığında; Amasya kararlarının uygulanmasından doğacak sonuçlar dikkate alınırsa, Anadolu'da planlı bir kurtuluş hareketinin başlamış olduğu kabul edilir.²⁰⁵ Bu doğrultuda Amasya Tamimi, Türk ulusal hareketinin dönüm noktalarından biri olmuştur; çünkü ilk kez ulusal direniş ilkeleri bir protokol halinde hazırlanarak, Türk yurdunun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamak için işbirliği yapamaya söz veren Milli Mücadele önderleri tarafından imzalanmıştır.²⁰⁶

Amasya'da yapılan yayınların ilk tepkisi, Dahiliye Nezareti'nde görülmüştür. Dahiliye Nazırı Ali Kemal, 23 Haziran 1919 tarihi ile vilayetlere gönderdiği şifrede; günün siyasetini kavrayamamış olan Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu Ordu Müfettişliği vazifesinde muvaffak olamadığını, İngiliz temsilcisinin isteği üzerine azledildiğini, son yaptıkları ve yazdıkları ile kusurlarını daha ziyade meydana vurduğunu ifade etmiştir. Ve daha sonra; "*Dahiliye Nezareti'nin size kati emri, o zatın mazul olduğunu bilmek, kendisiyle hiçbir resmi muameleyle girişmemek ve hükümet işlerini ilgilendiren hiçbir isteğini yerine getirmemektir.*"²⁰⁷ ifadeleriyle de Mustafa Kemal Paşa'nın görevinin resmi niteliğinin kalmadığını bildiği gibi aynı zamanda Heyet-i Vükela'da alınan bu kararın İngilizlerin dayatması ile alındığı mesajını da vermiştir. Alınan bu karar bir müddet sonra hükümet buhranına sebep olmuş ve kabinede bazı değişikliklere gidilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Vükela'da alınan kararı pek de önemsememiş²⁰⁸ ve çalışmalarına devam etmiştir.

1.5. KONGRELER SÜRECİ VE HEYET-İ TEMSİLİYE

26 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a ulaşmış²⁰⁹ ve Erzurum Kongresi'nin²¹⁰ hazırlıklarına başlamıştır. Diğer taraftan ordudan çıkarılmak üzere olduğunun haberini alan Mustafa Kemal Paşa; 9 Temmuz'da istifasını vermiştir. Halka hitap eden bir genelgede, yurdu ve ulusu parçalanmak tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan ulusal mücadele uğrunda ulusla birlikte serbestçe çalışmaya resmi ve askeri sıfatının engel olmaya başladığını, bu gaye uğrunda ulusla birlikte çalışmaya mukaddesatı adına söz verdiğini ve askerlikten çekildiğini bildirmiştir.²¹¹

²⁰⁴ Kılavuz, a.g.m., s. 67.

²⁰⁵ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, ss. 93-94.

²⁰⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, ss. 80-81.

²⁰⁷ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 94.

²⁰⁸ Türkmen, a.g.e., s. 145.

²⁰⁹ Sarıhan, a.g.e., ss. 347-359.

²¹⁰ Sinever Esin Dayı, "Cumhuriyetimizin Temellerinin Atıldığı Erzurum Kongresi Üzerine Bir Eser 'Bütünüyle Erzurum Kongresi'", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Ocak 1998, ss. 189-202.

²¹¹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 91; Atatürk, a.g.e., s. 32; *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, s. 50; Sarıhan, a.g.e., s. 371.

Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi tarafından ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin işbirliği ile düzenlenen Türk ulusal direşinin ilk önemli kongresi²¹² olan Erzurum Kongresi²¹³; Amasya'da kararlaştırılan 10 Temmuz tarihinden 13 gün sonra 23 Temmuz 1919 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Yapılan gizli oylamada Mustafa Kemal Paşa, Kongre başkanı seçilmiştir.²¹⁴ Başkanlığa seçilen Mustafa Kemal; *"Ve mukadderata hâkim, bir irade-i milliyenin, ancak Anadolu'dan zuhur edilebileceğini tasrih ettim ve irade-i milliyeye müstenit bir şura-yı milli tesisini ve kuvvetini irade-i milliyeden alacak bir hükümetin teşkilini, ilk hedefi mesai olarak gösterdim."*²¹⁵ ifadeleri ile izlenilmesi gereken yol haritasına değinmiştir.

23 Temmuz'da başlayan kongrede, uzun soluklu tartışmalar ve çalışmalar 7 Ağustos tarihinde sona ermiş ve ilerleyen süreçte Misak-ı Milli'nin temelini oluşturacak kararlar alınmıştır.²¹⁶ Alınan kararlara genel olarak baktığımızda; *"Hudud-ı milliye dâhilinde bulunan bilcümle aksam-ı vatan bir bütündür. Yekdiğerinden infikak kabul edilemez... Her türlü ecnebi işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı hükümetinin inhilali halinde millet müttehiden müdafaa ve mukavemet edecektir... Kuva-yı Milliye'i amil ve irade-i milliyeyi hakim kılmak esastır... Manda ve himaye kabul olunamaz... Meclis-i millinin derhal içtimainı ve icraatını hükümetin Meclisin murakabesine vaz'ını temin etmek için çalışılacaktır..."*²¹⁷ ifadeleri yer almaktadır. Bu doğrultuda baktığımızda Erzurum Kongresi'nde; millet iradesini temsil eden bir meclisin açılması ve meclisin devlet hayatına hâkim olması düşüncesi en başta yer alan düşünce tarzı olmuştur. Bir başka deyişle Erzurum Kongresi'nde ve bundan sonraki gelişmelerde milli hâkimiyet prensibi esas olmuştur.²¹⁸

Erzurum Kongresi'nin amacı; sadece doğu bölgesinin bütünlüğü değil, 30 Ekim 1918'deki sınırları ile *"vatanın bütünlüğü"* idi, bağımsızlık ise yine bütün Türk milletinin, böylelikle bu gayenin ilk adımı Erzurum'da atılmıştır.²¹⁹ Bu yönüyle baktığımızda, Erzurum Kongresi'nin diğer önemli bir rolü de milli hâkimiyet fikrinin

²¹² Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 93.

²¹³ Erzurum Kongresi, yedi vilayetin katılması ile gerçekleştirilecek mahalli bir kongre olmakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın katılımı, başkanlığı ve alınan kararların kapsamı dolayısı ile millilik özelliği kazanarak; Milli Mücadele döneminin ilk Milli Kongresi olmuştur. Alınan kararlar doğrultusunda, Erzurum Kongresi, Misak-ı Milli sınırlarının çizildiği ve milli sınırların kuvvet, şeref ve haysiyetle Müdafaa kararlarının alındığı yerdir. Yine Erzurum Kongresi, yeni kurulacak Türk Devleti'nin iç ve dış siyasetini, hukukunu, sosyal, kültürel, iktisadi, mâli programı ve politikasını da belirlemiştir. Ay. bilg. bkz: Sinever Esin Dayı, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 4, Ocak 2003, ss. 10-16; Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *ATAM Dergisi*, C. VII, S. 20, Kasım 1991, ss. 223-266; Sinever Esin Dayı, "Cumhuriyetimizin Temellerinin Atıldığı Erzurum Kongresi Üzerine Bir Eser 'Bütünyle Erzurum Kongresi'", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Ocak 1998, ss. 189-202.

²¹⁴ Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", *Atatürk Dergisi*, C. I, S. 1, Ocak 1978, s. 40.

²¹⁵ Atatürk, a.g.e., s. 44.

²¹⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 96.

²¹⁷ Atatürk, a.g.e., s. 44; Alptekin, a.g.m., ss. 42-44.

²¹⁸ Hurşit Ertuğrul, "Milli Birlik ve Milli Hakimiyet Kavramlarının Yerleşmesinde Erzurum Kongresi'nin Rolü", *Atatürk Dergisi*, C. I, S. 2, Ocak 1988, s. 31.

²¹⁹ Alptekin, a.g.m., s. 45.

yanında milli birlik ve beraberlik anlayışının da yurt sathında yaygınlaştırılması²²⁰ olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi günlerindeki siyasi görüşlerinde belirttiği üzere; Türkiye'yi istiladan kurtarmak ve bağımsızlığa kavuşturmak için Türk ulusu direnmelidir. Türk ulusuna düşen görev, ulusal sınırlar içinde bir devlet kurmaktır. Bu devlet ulusal iradeye dayanan bir hukuk devleti olmalıdır.²²¹ İfade edilen görüşlerin hayata geçirilebilmesi de ancak milletin birlik ve beraberlik içinde hareket etmesi ile gerçekleşecektir. Öyle ki, ulusal hareket; Erzurum'da bölge çapında da olsa, halkı temsil ettiğini ileri sürebilecek, bir taban ve örgüte sahip olmuş, meşruiyet ve itibar bakımından çok güçlenmiştir.²²²

Erzurum Kongresi'nin sonunda, yönetmeliğe göre bir “Heyet-i Temsiliye” seçilmiştir. 24 Ağustos 1919'da Erzurum Vilayet Makamı'na verilen beyannamede bu heyetin üyeleri belirtilmiştir.²²³ Böylelikle Amasya'da kararı alınan Erzurum Kongresi yerine getirilmiş olmakla birlikte; alınan kararlar ile milli kuvvetler hiç değilse bir bölgede teşkilatlandırılmış²²⁴ ve Amasya'da alınan kararların ikinci safhası olan Sivas Kongresi için harekete geçilmiştir.

İstanbul Hükümeti'nin, Sivas Kongresi'ni engelleme ve Mustafa Kemal'in faaliyetlerini durdurma girişimleri devam ederken; Mustafa Kemal Paşa, 29 Ağustos günü Sivas'a hareket etmiş ve 2 Eylül'de Sivas'a ulaşarak, belirtilen tarihte, 4 Eylül'de kongrenin açılışını gerçekleştirmiştir.²²⁵ 11 Eylül tarihinde sona eren Sivas Kongresi; bu kongreye esas teşkil eden Erzurum Kongresi kararları üzerinde önemli değişiklikler yapmamış sadece alınan kararları umumileştirerek, milli harekete mili boyutlar kazandırmıştır.²²⁶

Sivas Kongresi kararlarının önemli noktalarına²²⁷ değinilecek olursa; Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin unvanı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak birleştirilmiştir. Erzurum Kongresi tarafından seçilmiş olan Heyet-i Temsiliye; Sivas Kongresi ile görev ve yetkileri bakından büyük değişikliklere uğratılmış, memleketin diğer bölgelerinden seçilen azaları ile güçlendirilerek, vatanın bütününe içine alacak şekilde genişletilmiştir.²²⁸ Bu doğrultuda Sivas Kongresi

²²⁰ Ertuğrul, a.g.m., s. 31.

²²¹ Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri”, *Belleten*, C. XXVII, S. 108, Ekim 1963, ss. 638-639.

²²² Selami Kılıç, “Mustafa Kemal (ATATÜRK) ve Erzurum kongresi”, *Atatürk Dergisi*, C. II, S. 1, Ocak 1997, s. 95.

²²³ Beyannamede bu heyetin üyeleri şunlardır; Mustafa Kemal (Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi, askerlikten müstafi), Rauf Bey (Bahriye Nazırı Esbakı), Raif Efendi (Sabık Erzurum Mebusu), İzzet Bey (Sabık Trabzon Mebusu), Servet Bey (Sabık Trabzon Mebusu), Şeyh Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşi Şeyhi), Bekir Sami Bey (Beyrut Valisi Sabıkı), Sadullah Efendi (Sabık Bitlis Mebusu), Hacı Musa Bey (Mutki Aşiret Reisi). Ay. bilg. bkz: Atatürk, a.g.e., s. 45; Alptekin, a.g.m., s. 41.

²²⁴ Alptekin, a.g.m., s. 45.

²²⁵ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, 3. Baskı, C. II-2, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999, ss. 12-14.

²²⁶ Emine Kısıklı, “Sivas Kongresi'nin Milli Mücadele'de Kamuoyu Oluşturulması Açısından Önemi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. I, S. 1, Ocak 1988, s. 35.

²²⁷ Atatürk, a.g.e., s. 60. Ay. bilg. bkz: Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1986.

²²⁸ Kısıklı, a.g.m., s. 35; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 136.

kararlarında, “*Heyet-i Temsiliye, vatanının heyet-i umumiyesini temsil eder.*” ifadesine yer verilerek, altı kişinin mevcut azaya eklendiği bildirilmiştir. Oluşturulan bu yeni heyet, düşmanı yurttan kovarak, yurdu kurtarmak çabası için tüm ulusu seferber etmekle görevlendirilmiştir.²²⁹ Böylelikle Milli Mücadele’nin ilk siyasi yasama ve karar organlarından biri olan Heyet-i Temsiliye, Erzurum’da teşkil edilmiş ve Sivas’ta son şeklini almıştır.²³⁰

Kongrede değinilen önemli noktalardan biri de Rumluk ve Ermenilik meselesi olmuştur. Bu doğrultuda; “*Her türlü işgal ve müdahalelerin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf harekâtın reddi hususlarında müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir.*” denilmiştir. Yani Rum ve Ermenilerin ya kendileri ya da vasıtalı olarak, gizli ve açık her ne şekilde olursa olsun, Osmanlı egemenliğini, İslam hak ve milli varlığımızı, yıkıcı faaliyetlerine katiyen müsaade edilmeyeceği bu hususta gerekli savunma tedbirleri alınacağı²³¹ açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Kongrede önemli yankı uyandıran ve şiddetli tartışmalara sebep olan dördüncü maddede “*Hükümet-i Osmaniye bir tazyik-ı düvelî karşısında mülkümüzün herhangi bir cüzünü terk ve ihmal etmek mecburiyetinde bulunduğu takdirde alıncak idari, siyasi, askeri vaziyetlerin tayin ve tespiti için geçici bir hükümet teşkil edilecektir.*” ifadeleri yer almıştır. Gerektiğinde geçici bir hükümet görevini üstlenebilecek olan Heyet-i Temsiliye, kendisine tanınan geniş askeri yetkilerle de Türk Milleti adına Milli Mücadele hareketini teşkilatlandırma görevini üstlenmiştir.²³² Böylelikle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı adı altında birleşerek, Anadolu’da fiili bir yönetimin çekirdeğini oluşturan ve Sivas Kongresi’nce seçilen Heyet-i Temsiliye önderliği altında; ana hatlarını Misak-ı Milli’nin çizdiği siyasayı gerçekleştirmek için başlangıçta milis güçlerden oluşan Kuvay-i Milliye harekete geçirilmiştir.²³³ Görülüyor ki Heyet-i Temsiliye; Eylül 1919’dan başlayarak, Büyük Millet Meclisi’nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihine kadar, faaliyetlerini sürdürmüş, çeşitli iç ve dış meselelerin çözümlenmesinde başvuru yeri merkezi²³⁴ şeklinde görev yaparak, Türk milleti adına karar alacak yegâne otorite olmuştur.²³⁵

Sivas Kongresi’nde alınan kararların duyurulması, tüm ülke genelinde büyük yankı uyandırmış ve halk nezdinde de kabul gören bu mücadeleye destekler artmaya başlamıştır. İstanbul Hükümeti’nin başından itibaren bu yapılanmayı engelleme girişimleri ve İtilaf devletlerinin baskı ve zorlamaları neticesinde edindikleri tavırları, Heyet-i Temsiliye’nin kendileri ile olan bağıını sonlandırması ile neticelenmiştir. Böylelikle Kongre Genel Kurulu imzasıyla, 12 Eylül 1919 tarihinde, bütün komutan ve

²²⁹ Heyet-i Temsiliye’ye eklenen kişiler; eski valilerden Bekir Sami ve Mazhar Müfit, eski Ankara Milletvekili Ömer Mümtaz, eski Mutasarrıf Hakkı Behiç, Hüsrev Sami ve Niğdeli Ratıpzate Mustafa. Ay. Bilg. bkz; Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s. 110.

²³⁰ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, II, Ankara 1978, ss. 57-58.

²³¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, ss. 24-25.

²³² Kısıklı, a.g.m., s. 35.

²³³ Sonyel, “Mondros’tan Samsun’a Türk Kurtuluş Mücadelesi’nin Doğuşu”, s. 1021.

²³⁴ Enver Konukçu, “Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri”, *ATAM Dergisi*, C. V, S. 13, Kasım 1988, s. 223.

²³⁵ Kılavuz, a.g.m., s. 68.

idarecilere İstanbul ile bağlantının kesilmesi emredilmiş bu uyarı üzerine padişaha çekilen tellerde meşru bir hükümet başa geçinceye kadar İstanbul Hükümeti ile ilişkin kesildiği bildirilmiştir. Aynı zamanda Anadolu'nun İstanbul ile telgraf bağlantısı genel olarak kesilmiş ve Damat Ferit'in meşru bir hükümeti temsil etmediği yabancı komiserlik ve elçiliklere bildirilmiştir.²³⁶

Erzurum ve Sivas Kongrelerinin kararlarının uygulanabilmesi için milli bir meclisin bir an önce toplanması gerekiyordu.²³⁷ Ancak hükümet bu konuda isteksiz davranmakta ısrar etmekteydi. Bu doğrultuda Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin işbaşından çekilmesi gerekmektedir. İlerleyen süreçte de Heyet-i Temsiliye ve yürüttüğü çalışmalara yönelik aleyhtarlığına, milleti ve İtilaf devletlerini de dâhil etme mücadelesi veren Damat Ferit Paşa Hükümeti; Heyet-i Temsiliye'nin icraatlarına engel olamamış²³⁸ ve kararlı duruşu karşısında uzun süre dayanamamıştır. Böylelikle 1 Ekim tarihinde istifasını sunmuş ve 2 Ekim'de Ali Rıza Paşa'nın hükümeti kurduğunu açıklaması üzerine, Damat Ferit Paşa Hükümeti iktidardan çekilmek zorunda kalmıştır.²³⁹

Ali Rıza Paşa başkanlığında bir hükümetin kurulması üzerine Mustafa Kemal, 2-3 Ekim 1919'da; kolordulara, bütün il ve bağımsız liva Merkez Kurullarına, belediye başkanlarına ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri başkanlıklarına çektiği telde, Ali Rıza Paşa'nın hükümet kurduğunu, yeni hükümetten neler isteyeceğini bildirmiş ve bu konu da görüş sormuştur.²⁴⁰ Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarıyla, bu kongrelerde saptanan örgütlere saygı gösterilip gösterilmeyeceği, Meclis toplanıncaya kadar milletin kaderi ile ilgili sorumluluk alınıp alınılmayacağı, barış görüşmesi için gidecek kişilerin milletin isteklerini dile getirecek kişilerden seçilip seçilmeyeceği konularının yeni hükümete sorulacağı belirtilmiş ve bu konuları içeren bir nüshada yeni sadrazama gönderilmiştir.²⁴¹

Ali Rıza Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan Kongre Beyannamesi'ni istemesi, yeni hükümet hakkındaki kanıları sarsmıştır.²⁴² Çünkü Ali Rıza Paşa'nın ve Sarayın Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlardan habersiz olma ihtimalleri yoktu. İlerleyen süreçte Ali Rıza Paşa Hükümeti, Anadolu ile İstanbul arasındaki kopukluğu gidermek, ilişkileri uzun vadede değerlendirebilmek, Sivas kongresi kararlarını müzakere etmek için Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı görüş alışverişinde bulunmak üzere Anadolu'ya göndermiş ve Amasya'da yapılan görüşmeler protokole bağlanmıştır.²⁴³ Bu

²³⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, C. II, TTK Yay., Ankara 1994, s. 100; Atatürk, a.g.e., s. 95.

²³⁷ Haluk Selvi, "Sivas Kongresi ve Damat Ferit Hükümeti'nin İstifası", *ATAM Dergisi*, C. XVIII, S. 54, Kasım 2002, s. 853.

²³⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yay., İstanbul 2000, s. 235.

²³⁹ Atatürk, a.g.e., s. 130; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, ss. 139-142.

²⁴⁰ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, s. 144.

²⁴¹ Atatürk, a.g.e., s. 130.

²⁴² İhsan Güneş "Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı ve Meclis-i Mebusan'daki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 1, 1988, s. 15.

²⁴³ Atatürk, a.g.e., ss. 162-163.

görüşme neticesinde önemli sonuçlara varılmıştır. Bu bağlamda; Erzurum ve Sivas kongrelerinde teşkil edilen milli teşkilat ve Heyet-i Temsiliye İstanbul hükümeti tarafından resmen tanınmış, Sivas Kongresi kararları İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilmiş, milli iradeyi hâkim kılacak meclisin toplanması için seçimlerin yapılması kabul edilmiş ve milli davaya karşı çekingen davranan birçok kimse, İstanbul Hükümeti'ne mensup bir nazırın Kuva-yi Milliye temsilcileri ile yaptığı görüşmeler üzerine milli harekete dâhil olma kararı vermiştir.²⁴⁴ Yani Heyet-i Temsiliye, Amasya Genelgesinden itibaren aldığı, “bağımsızlık kararı ve milletin geleceğini milletin azim ve kararlılığı belirleyecek”, ilkesini İstanbul Hükümeti'ne imza ettirmiştir.²⁴⁵ Böylece İstanbul Hükümeti o güne kadar yasa dışı saydığı örgütü yasal ve eşdeğer olarak görmüştür.²⁴⁶

2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ ANAYASAL GELİŞMELER

2.1. 1919 SEÇİMLERİ, MECLİS-İ MEBUSAN VE MİSAK-I MİLLİ

Heyet-i Temsiliye, Sivas Kongresi'nin dağılmasının hemen ardından Kolordu ve Tümen Komutanlarına, Vali ve Mutasarrıflara, Belediye Başkanları ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyetlerine gönderdiği 13 Eylül 1919 tarihli genelgede; milletin haklarının savunulması ve varlığının korunması gerektiğini bildirmiştir. Bu doğrultuda, Ulusal Meclisin en kısa zamanda seçilmesi ve toplanmasının en önemli görev olduğunu vurgulamış, seçim hazırlıklarına geçilmesi talimatını vermiş ve ardından 7 Ekim 1919'da Mebusan Meclisi için mebus seçimine başlanacağı yurdun her yanında ilan edilmiştir.²⁴⁷ Böylelikle 1919 senesi mebusan seçimlerine mahsus kararname, 1919 seçimlerini resmen başlatmıştır.²⁴⁸

Hazırlanan seçim kararnamesinin ardından, seçim konusu epeyce güncelleşmiştir. İstanbul'da Milli Kongre adı altında toplanan siyasal parti ve dernekler, seçimleri yönlendirmek için çalışmalara başlamıştır.²⁴⁹ Bu bağlamda seçim işleri için Teshil İntihabat Heyeti, namıyla bir heyet vücuda getirilmiştir. Ardından taşra ve İstanbul'da seçimlerin kanun dairesinde yapılmasını sağlamak ve seçimler konusyla uğraşmak üzere Seçim Komisyonu oluşturulmuştur. Oluşturulan bu Komisyon; seçimlerin yapılış şeklini ortaya koyan İntihab-ı Mebusan Talimatnamesi'ni hazırlamış ve Meclis-i Vükela'dan geçerek kabul görmesi üzerine 19 Ekim'de tüm vilayetlere bildirilmiştir.²⁵⁰ Görüldüğü üzere Ali Rıza Paşa Kabinesi, eski kabinelerden farklı olarak, ciddi manada seçim işleri ile meşgul olmuş ve sürecin hızlanmasını sağlamıştır.

²⁴⁴ Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 8. Baskı, ATAM Yay., Ankara 2008, ss. 183-184.

²⁴⁵ Kılavuz, a.g.m., s. 69.

²⁴⁶ Güneş, a.g.m., s. 15.

²⁴⁷ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, TBMM Vakfı Yay., s. 23.

²⁴⁸ Güneş, a.g.m., s. 15.

²⁴⁹ Zeki Arıkan, “1919 Seçimleri ve İzmir”, *Ata Dergisi*, S. 7, 1997, s. 111.

²⁵⁰ Bahar Bilgen, *Dönemin Basınına Göre 1919 Seçimleri ve Meclis-i Mebusan'ın Oluşturulması*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011, ss. 19-25.

20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında yapılan Amasya görüşmelerinde meclisin toplanma yeri meselesi ele alınmış ve Salih Paşa'nın bu konu da ısrarlı davranması üzerine; 16-29 Kasım 1919 tarihlerinde toplanan Heyet-i Temsiliye'de yapılan görüşmeler neticesinde meclisin İstanbul'da toplanmasına karar verilmiştir.²⁵¹ Görüşmelere açılan bir diğer konu da Sivas'ın uzaklığı ve ulaştırma problemleri olmuştur. Bu doğrultuda Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya nakli kararlaştırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye üyeleri 22 Aralık 1919'da Sivas'tan ayrılarak, Kayseri-Kırşehir yolu üzerinden 27 Aralık 1919'da Ankara'ya ulaşmışlardır. Ankara, Heyet-i Temsiliye'nin merkezi olmuştur.²⁵²

Mustafa Kemal Paşa'nın komutanlarla yaptığı görüşmelerde, meclisin İstanbul'da toplanması kararının alınması ile birlikte Anadolu'da seçilen mebusların İstanbul'a geçmeden önce belirli merkezlerde toplanması ve güvenlik önlemleri ile mecliste savunulacak esaslar hakkında aydınlatılmaları kararı alınmıştı. Böylelikle mecliste güçlü bir grubun meydana getirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya taşınmasının ardından mebusların önce Ankara'ya gelmeleri, ardından İstanbul'a geçiş yapmaları istenmiştir. Bu doğrultuda 3 Ocak 1920'den itibaren gruplar halinde Ankara'ya gelen mebuslara bizzat Mustafa Kemal tarafından memleketin içinde bulunduğu siyasi ve askeri durum, kurtuluş ve bağımsızlık esasları ve buna göre mecliste izleyecekleri tutum ve davranış anlatılmıştır.²⁵³ Bu doğrultuda Erzurum ve Sivas Kongrelerinde, belirlenmiş olan milli arzuları, millete müsteniden ifade ve müdafaa edecek bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu'nun kurulması ve Misak-ı Milli'nin kabulü konuları Ankara'ya gelen mebuslarla görüşülmüş ve ilk müsveddeleri hazırlanmaya başlanmıştır.²⁵⁴ İzlenilen bu yol haritası doğrultusunda, gerekli bilgilendirmelerin ardından mebuslar İstanbul'a gönderilmiştir.

12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan toplanmış ve padişah adına okunan nutuk ile açılışı yapılarak, çalışmalarına başlamıştır.²⁵⁵ Böylelikle Osmanlı Devleti'nin son Meclis-i Mebusan toplantısı hayata geçirilmiştir. Meclisin yasama görevine başlaması ile birlikte, hükümette bütün faaliyetlerini milli iradenin egemenliği altında gerçekleştirme azmine girmiş ve böylelikle ilk iş olarak memleketin siyasi bütünlüğünü tayin ve garanti eden Misak-ı Milli konusu ele alınmıştır. Misak-ı Milli; Sivas Kongresi'nde tespit edilen memleket sınırlarının, milli ve değişmez olduğu üzerine yapılmış bir ahittir.²⁵⁶ Mustafa Kemal'in, Ankara'da, Anadolu'dan seçilen mebuslarla yaptığı görüşmede şekillenen Misak-ı Milli metni; milletin emel ve maksatlarını da kısa bir programa esas olacak surette ve toplu bir tarzda ifade edilmesi hususunda kararlaştırılmıştır. Bu suretle “*Misak-ı Milli adı verilen programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek amacıyla Ankara'da kaleme alınmıştır*” diyen Mustafa Kemal, Misak-ı

²⁵¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, ss. 122-123.

²⁵² Atatürk, a.g.e., s. 221-222; *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 123.

²⁵³ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, ss. 23-24.

²⁵⁴ Atatürk, a.g.e., s. 240-241.

²⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. I, 12 Kanunusani 1336/1920, ss. 1-4.

²⁵⁶ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 125.

Milli'yi Ankara'da esas olarak hazırladığını ifade etmiştir.²⁵⁷ Böylelikle oluşturulan Misak-ı Milli, Meclis-i Mebusan'ın açılmasının ardından, gizli toplantılarda görüşülerek tartışmaya başlanmıştır. Misak-ı Milli müzakere ve tespitler neticesinde, 28 Ocak 1920'de mecliste yapılan bir toplantıda kabul edilmiştir.²⁵⁸

Meclis-i Mebusan'ın 17 Şubat 1920'de yaptığı birleşimde; “*Osmanlı Meclis-i Mebusan azaları İstiklal-i Devlet ve istiklal-i Milletin, haklı ve devamlı bir sulha nailiyyet için ihtiyar edebileceği fedakârlığın hadd-i azamisini mutazammın olan esasat-ı atıyyeye tamamı ile riayetle mümkün olduğunu ve esasat-ı mezkûre haricinde payidar bir Osmanlı Saltanat ve Cemiyetinin devamı vücudu gayr-i mümkün bulunduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir.*” ifadelerine yer verilerek, Misak-ı Milli Beyannamesi'nin suretine açıklık getirilmiş ve alınan Misak-ı Milli Kararları²⁵⁹ Mecliste okunarak, bu kararların basına açıklanması ve yabancı parlamentolara gönderilmesine karar verilmiştir.²⁶⁰ Misak-ı Milli'nin kabulü kararı, Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının almış olduğu en önemli karar olmuş ve Milli Mücadele'nin Meclis tarafından da desteklendiğinin kanıtı olmuştur.²⁶¹ Ayrıca Yeni Türkiye Cumhuriyeti, Misak-ı Milli'de belirlenmiş olan bu sınırlar içinde kurulmuştur. Bu nedenle Misak-ı Milli'nin önemi, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın amacı bakımından büyüktür.²⁶²

Meclis-i Mebusan, ilerleyen süreçte de çalışmalarına devam etmiştir. Ali Rıza Paşa Hükümeti görevde kaldığı sürece izleyeceği politikayı belirlemiş ve hazırladığı Hükümet Beyannamesi'ni 9 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'ın birinci oturumunda bizzat kendisi okumuştur.²⁶³ Ali Rıza Paşa, “... *Meclis-i Âlinizin burada ictimâ'ı dahi müyesser olmuştur. Bundan böyle irade-i Milliye'nin Meclis-i Âlinizde tecellisi hasebiyle artık kavaid-i meşrutiyete tamamen Teyfik-i harekete hiçbir mani tasavvur olunamaz...*”²⁶⁴ sözleri ile ve devamındaki beyanatında Meclis'in kurulduğunu ve bundan sonra milli davayı başarıya ulaştırma görevinin Mecliste ve Hükümette toplandığı ifade edilmiştir. Böylelikle Heyet-i Temsiliye'nin görevinin bitmiş sayılabileceğini ima etmiş ve savunduğu bu tez, özellikle Hürriyet ve İtilaf partizanları tarafından desteklenmiştir.²⁶⁵

²⁵⁷ Atatürk, a.g.e., s. 241.

²⁵⁸ Misak-ı Milli'nin kabul tarihinde Meclis-i Mebusan, Meclis'te resmi bir toplantı gerçekleştirmemiştir. Hatta bu durum bazı kayıtlara, Meclis-i Mebusan'ın gizli bir toplantı da Misak-ı Milli'yi imzaladığını bildirir vaziyette yansımıştır. Ancak bu toplantı mebusaların katılımı ile mecliste yapılan, büyük bir ihtimalle gayr-i resmi bir toplantıdır. Ay. bilg.bkz: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. I, 12 Kanunusani 1936/1920; Nejat Kaymaz, “Misak-ı Milli Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim, Ankara 1976, ss. 1-15; Jaeschke, a.g.e., s. 87.

²⁵⁹ *Milli Egemenlik Belgeleri*, Der: Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara 2015, ss. 35-38; *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, ss. 125-126; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. I, 17 Şubat 1336/1920, ss. 143-145.

²⁶⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. I, 17 Şubat 1336/1920, ss. 143-145.

²⁶¹ Kılavuz, a.g.m., s. 69.

²⁶² Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, 2. Baskı, Çağdaş Yay., İstanbul 1990, s. 11.

²⁶³ Güneş, a.g.m., s. 15.

²⁶⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. I, 9 Şubat 1336/1920, s. 71-87.

²⁶⁵ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 126.

Mustafa Kemal, Ankara’da mebuslarla yaptığı toplantıda, mecliste bir Müdafaa-i Hukuk Grubunun oluşturulması üzerinde durmuştu. Ve bu doğrultuda Anadolu’da yapılan 1919 Seçimlerinin çoğunluğunu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin desteklediği kişilerin kazanmış²⁶⁶ olması büyük önem sahipti. Ancak İstanbul’daki Meclis-i Mebusan’a istenilen yoğunlukta mebusun katılması mümkün olamamıştır. Böylelikle Heyet-i Temsiliye’nin kurulmasını istediği Müdafaa-i Hukuk Grubu oluşturulamamıştır. Mecliste böyle bir grubun teşkilinden çekinen mebuslar, 10 Şubat 1920’de Heyet-i Temsiliye üyelerinden Hüseyin Rauf, Bekir Sami, Kara Vasıf, İbrahim Süreyya, Adnan Adıvar ve Yunus Nadi Beyler “*Felah-ı Vatan Grubu*” adında bir teşkilat kurmuşlardır.²⁶⁷ Böylelikle milli kuvveti kendinde toplayan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne bağlı olmadıklarını anlatmak istemişlerdir.²⁶⁸

İlerleyen süreçte, Ali Rıza Paşa’nın 14 Şubat’ta valiler ve bağımsız mutasarrıflara gönderdiği bir genelge ile Kuvâ-yı Milliye ve Heyet-i Temsiliye aleyhinde bulunduğu öğrenilmesi ve bu düşüncelerini 19 Şubat’ta Felah-ı Vatan Grubu’nda yaptığı konuşma ile pekiştirmesi, Mustafa Kemal’in sert tepkisine neden olmuştur. Aynı zamanda İtilaf devletlerinin beklentilerine yeterli destek veremeyen Ali Rıza Paşa Hükümeti, bir müddet sonra İtilaf devletlerinin, hükümsüz bırakma girişimleri ile karşı karşıya kalmıştır. Böylelikle dış mihraklardan gelen baskıya ve ulusal baskıya dayanamayan Ali Rıza Paşa Hükümeti, 3 Mart 1920’de çekilmek zorunda kalmıştır.²⁶⁹

2.2. İSTANBUL’UN İŞGALI VE MECLİS-İ MEBUSAN’IN KAPATILMASI

İstanbul’un işgali, Türk Kurtuluş Savaşı’nın dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Mondros Mütarekesi’nin ardından işgal kuvvetleri, söz konusu mütarekede yer alan maddeleri öne sürerek, Anadolu’nun muhtelif yerlerini işgal etmiş ve İstanbul’a da asker çıkararak, stratejik öneme sahip olan noktaları kontrol altına alınmışlardır. İtilaf devletleri her ne kadar idareye el koymayarak yönetimde kalmasına müsaade etse de idare üzerinde süreklilik arz eden bir kontrol mekanizması oluşturmuştur. İtilaf devletlerinin işgalleri karşısında Anadolu halkı milli direnişi başlatmıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Milli Mücadele hareketinin neticeleri olarak meydana gelen, Kuva-yı Milliye’nin faaliyetleri ve Meclis-i Mebusan’ın tekrardan aktifliği, İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları planlarla çelişmiş ve siyasi süreçlerine uygun düşmemiştir. Özellikle Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri vasıtasıyla İstanbul Hükümeti’ne yapılan baskılar sonucu tekrar toplanması sağlanan Meclis-i Mebusan’ın; Türk milletinin kalıcı barış için gerekli gördüğü asgari şartları

²⁶⁶ İhsan Güneş, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkasına Geçiş”, *ATAM Dergisi*, C. III, S. 8, Mart 1987, s. 431.

²⁶⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 311.

²⁶⁸ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 126.

²⁶⁹ Yalçın vd., a.g.e., s. 188.

içeren Misak-ı Milli'yi kabul etmesi, İngiltere'yi memnun etmemiş, barış için düşündüğü modeli (Sevr Antlaşması) riske atmıştır.²⁷⁰

Meydana gelen bu gelişmelerden rahatsız olan İtilaf devletleri harekete geçmiştir. Londra'da bir araya gelen İtilaf devletleri; Maraş'ta Ermeni kırım iddiasından yola çıkarak, Anadolu'da Mustafa Kemal öncülüğünde başlayan milli hareketi durdurmak konusunu gündeme getirmişler ve daha önce onay vermeyen Fransa ve İtalya İstanbul'un işgali düşüncesini onaylamıştır.²⁷¹ Bu doğrultuda; İstanbul'daki İngiliz siyasi temsilcisi, Paris Konferansı sonucu İstanbul'un Osmanlı idaresine bırakıldığını, Ermeni katliamı ile Yunanlılara ve İtilaf devletlerine karşı yapılan hareketlerin derhal durdurulmasını, aksi takdirde barış şartlarının tekrar değiştirileceğini, 19 Şubat 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne resmen sözlü olarak bildirmiştir.²⁷² Ancak İngilizlerin bu tutumunun akabinde meydana gelen gelişmeler, söz konusu vaatlerin tutarsızlığını göstermiştir. Çünkü İstanbul'da bu teklifler görüşülürken, Şubat'ın 18, 19 ve 20. günlerinde, Yunanlıların İzmir'e yeni kuvvet, ulaşım araçları, kapsamlı cephane getirdiği ve cephelere sevk ederek yeni bir taarruza hazırlandığı tespit edilmiştir.²⁷³

İfade edilen bu gelişmelerin yanı sıra İtilaf devletleri, Ali Rıza Paşa Hükümeti'ne; "*Yunanlılar karşısında bulunan Kuva-yi Milliye'yi 3 kilometre geri aldirmek...*"²⁷⁴ teklifinde bulunarak, Ali Rıza Paşa Hükümeti'ni hükümsüz bırakmak istemişlerdir. Ali Rıza Paşa'nın kendisinden istenilen teklifin mümkününün olmadığını bildirmesi üzerine, 3 Mart 1920'de istifa etmek zorunda kalmıştır.

Yeni Hükümet, 8 Mart'ta Salih Paşa Başkanlığında kurulmakla beraber İstanbul'da Kuva-yi Milliye aleyhindeki hareketler devam etmiş, İtilaf devletleri 15 Mart'ta asker ve sivil (150) Türk aydınını tutuklamıştır. 16 Mart'ta da İngiltere, Fransa ve İtalya Yüksek Komiserlerinin imzalarını taşıyan bir nota, Sadrazam Salih Paşa'ya verilerek İstanbul'un askeri işgal altına alınacağı tebliğ edilmiştir.²⁷⁵ Ve böylelikle 16 Mart 1920'de, İstanbul'un işgal hareketi fiilen başlamıştır: İngilizler, Onuncu Kafkas Tümen Karargâhı ve Şehzadebaşı'ndaki Mızıka Karakolu'nu basarak altı askeri şehit etmiş, on beşini de yaralamışlardır. Diğer taraftan İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetleri kırsallara, imalathanelere ve depolara saldırarak Türk askerlerini zapt etmişler, Harbiye ve Bahriye Nezareti binaları, telgrafhaneleri ve İstanbul'daki bütün askeri tesisleri işgal etmişlerdir.²⁷⁶ Anadolu hareketini destekleyen mebuslar ve fikir adamları tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmişlerdir.²⁷⁷ Devam eden tutuklamalarda, mebuslarında yer alması

²⁷⁰ Mehmet Özdemir, "İstanbul'un İşgali'ni Takip Eden Dönemde Türk Milletinin Egemenlik Haklarını Ele Almasına Yönelik Çalışmalar", *ATAM Dergisi*, C. XVI, S. 46, Mart 2000, s. 91.

²⁷¹ Durmuş vd., a.g.e., s. 188.

²⁷² *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 127-128; Atatürk, a.g.e., s. 263; Cebesoy, a.g.e., s. 315.

²⁷³ Atatürk, a.g.e., s. 263.

²⁷⁴ Ay. yer.

²⁷⁵ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, s. 25.

²⁷⁶ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 132.

²⁷⁷ Zekeriya Türkmen "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar", *ATAM Dergisi*, C. XVIII, S. 53, Temmuz 2002, ss. 360-361.

üzerine, Meclis-i Mebusan'da her an yeni tutuklamaların olabileceği ihtimali, çalışma ortamını ortadan kaldırmıştır. Meclis-i Mebusan; devletin bağımsızlığının tehdit altında olduğunu, bu baskılar altında çalışmalarını sürdüremeyeceğini bir beyanname ile yayımlayarak kendini feshetmiştir.²⁷⁸

1876 Anayasası'na göre kurulan ve yetkileri sınırlı olan Meclis-i Mebusan, Milli iradeyi büsbütün anlamıyla ifade etmemekteydi. Bunun yanı sıra 16 Mart itibari ile işgal kuvvetlerinin tehdidi altında kalması, Meclisin işlevini yerine getiremeyecek duruma gelmesine sebebiyet vermiş ve bu doğrultuda meclis dağıtılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın başından itibaren Ankara'da toplanması gerektiğini savunan Mustafa Kemal, meydana gelen gelişmeler üzerine harekete geçerek, yeni kurulacak devletin ana fikrini ve temellerini oluşturan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması için faaliyete geçmiştir.

2.3. 1920 SEÇİMLERİ, TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILMASI VE SİYASİ TEMSİL

İstanbul'un işgal edildiğini haber alan Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi namıyla; İstanbul'daki İngiliz, Fransız, İtalyan siyasi temsilcilerine, Amerika siyasi temsilcisine, bütün tarafsız devletlerin Hariciye Nezaretlerine ve Fransa, İngiltere, İtalya Meclis-i Mebusanlarına verdirmek üzere Antalya'daki İtalyan temsilciliğine bir protesto göndermiştir. Söz konusu temsilcilikleri durumdan haberdar eden Mustafa Kemal; "... *Milleti Osmaniye'nin hâkimiyet ve hürriyet-i siyasiyesine havale edilen bu son darbe, hayat ve mevcudiyetini, ne pahasına olursa olsun, müdafaa etmeye azmetmiş olan biz Osmanlılardan ziyade, XX. asr-ı medeniyet ve insaniyetinin mukaddes addettiği bütün esasata, hürriyet, milliyet, vatan hissiyatı gibi bugünün cemiyat-ı beşeriyesine esas olan bütün umdelere ve bu umdeleri vücuda getiren vicdan-ı umumi-i beşere racidir...*"²⁷⁹ sözleri ile bu hareketin yüzyılın milli vicdanına ters düştüğünü ifade etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Kumandanlara, vali ve mutasarrıflara ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, Belediye Riyasetlerine ve Matbuat Cemiyetine gönderdiği beyannamede; "...bugün İstanbul'u cebren işgal etmek suretiyle Devlet-i Osmaniye'nin yedi yüz senelik hayat ve hâkimiyetine hitam verildi. Yani bugün Türk milleti, kabiliyet-i medeniyesinin, hakkı hayat ve istiklâlinin ve bütün istikbalinin müdafaaasına davet edildi..."²⁸⁰ ifadeleri ile Türk Milleti, kurtuluş mücadelesine çağırılmıştır. Böylelikle tarih, Mustafa Kemal Paşa'yı haklı çıkarmış ve İstanbul'un işgali akabinde Ankara'da meydana gelecek olan yeni oluşumlar, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde hayata geçirilerek, Türk Milletini, egemenliğine ulaştırmıştır.

²⁷⁸ Özdemir, a.g.m., s. 91. Ay. bilg. bkz: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Dönem IV, C. I, 18 Mart 1336/1920, ss. 494-497.

²⁷⁹ Atatürk, a.g.e., s. 278.

²⁸⁰ Atatürk, a.g.e., s. 280.

16 Mart'ta İstanbul'da geçen olaylar, Heyet-i Temsiliye'ye; yeni bir meclis için seçim yaptırmak ve istila kuvvetlerini vatandan atmak vazifelerini yüklemiştir.²⁸¹ Meydana gelen bu gelişmelerin ardından Heyet-i Temsiliye namına hareket eden Mustafa Kemal Paşa; olağanüstü yetkilere (salâhiyet-i fevkalâde) sahip bir meclisin Ankara'da toplanması için faaliyete geçmiştir. 19 Mart 1920 tarihinde vilayetlere, müstakil livalara ve kolordu komutanlarına gönderdiği tebliğde meclisin nasıl seçileceğine dair ayrıntılara yer verilmiştir. Bu bağlamda; millet işlerini idare ve kontrol etmek için Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanması ve bu meclise seçilecek olan şahısların, mebuslar hakkındaki kanuni şartlara sahip olmasına vurgu yapılmıştır.²⁸² Böylelikle ifade edilen şartlar akabinde, 1920 Seçimleri²⁸³ başlamış ve milletin temsilcileri seçilmeye başlanmıştır.

19 Mart 1920 tarihli tamim çerçevesinde seçimler yapılmış ve Ankara'da toplanacak olan Meclis için hazırlıklar tamamlanarak 21 Nisan 1920 tarihli çağrı²⁸⁴ ile Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de toplanmış ve en yaşlı üye olan Sinop Mebusu Şerif Bey'in "... Bu Meclis-i Âli'nin, Reisi Sinni sıfatıyla ve tevfiği ilahi ile milletimizin dâhili ve harici istiklali tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisi'ni küşadeyliyorum..."²⁸⁵ sözleri ile Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve görevine başlamıştır. Böylelikle TBMM, 1 Nisan 1923'e kadar ülkeyi yöneterek, Milli Mücadele'nin kazanılması ve yeni devletin kurulması için uygun zemini hazırlamıştır.²⁸⁶

Dönemin içinde bulunduğu şartlar akabinde TBMM'nin temel gayesine, Mustafa Kemal Paşa'nın kolordulara, vilayetlere, livalara, Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkezlerine ve Belediyelere gönderdiği; 21 Nisan 1920 tarihli çağrıda "... Vatanın istiklali, makam-ı refi-i hilâfet ve saltanatın istihlâsı gibi en mühim ve hayatî vezaifi ifa edecek olan bu Büyük Millet Meclisi..."²⁸⁷ sözleriyle vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda

²⁸¹ Vasfi Raşit Seviğ, "23 Nisan 1919'dan 24 Nisan 1924'e Kadar Anayasa Hareketleri", *AÜHFD*, C. VIII, S. 1, Ocak 1951, ss. 13-14.

²⁸² Tebliğde yer alan diğer ayrıntılara baktığımızda; Seçime livalar esas olarak alınacak ve her livadan beş aza seçilecektir. Seçmenlik yalnız kazalardan gelecek ikinci seçmenlere mahsur bırakılmayacak ve vilâyet idare meclisleri heyetleriyle belediye meclisleri ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idare heyetleri de seçmen kılınacaktır. Seçmenler heyeti bu saydıklarından tereküp eyleyecek ve meclis halinde toplanıp rey verecektir. Seçim aynı günde ve aynı celsede yapılacaktır. Seçime mahallin en büyük mülkiye memuru riyaset edecektir. Rey verme gizli tasnif aleni olacaktır. Tasnifi, intihap meclisinin kendi üyelerinden seçeceği iki zat aleni olarak yapacaktır. İntihap 15 gün içinde bitirilecek ve seçilenler Ankara'ya yola çıkacaklardır. Meclise üye seçilenlerin yol masrafları, intihap meclisleri tarafından takdir ve mahallî hükümet tarafından karşılanacaktır. Ay. bilg. bkz: Atatürk, a.g.e., ss. 281-282.

²⁸³ 1920 Seçimleri normal bir parlamento seçimi değildir. Yani evvelden kurulmuş bulunan bir meclise üye seçmek için yapılmış bir seçim değildir. Çünkü ortada hukuken hatta fiilen bir meclis yoktur. Meclis-i Mebusan feshedilmiştir. Ayan Meclisi de toplantılarını tehir etmiştir. Bu vaziyette iken "Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal" imzalı seçimler hakkında verilen tebliğ doğrultusundan 1920 Seçimleri gerçekleşmiştir. Ay. bilg. bkz: Servet Armağan, "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXXIII, S. 3-4, Ocak 1967, s. 66.

²⁸⁴ Atatürk, a.g.e., ss. 287-288.

²⁸⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabut Ceridesi*, Dönem I, C. I, 23 Nisan 1336/1920, s. 2.

²⁸⁶ Tunca Özgişi, *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2012, s. 28.

²⁸⁷ Atatürk, a.g.e., s. 288.

Mustafa Kemal Paşa; TBMM'nin açılış gayesini, vatanın istiklalinin teşekkülü, hilafet ve saltanat makamlarının kurtarılması olarak telaffuz etmiştir. Yine 24 Nisan 1920 tarihli ikinci ictimanın üçüncü celsesinde de ifade edildiği üzere, milli hâkimiyetin sağlanması, padişah ve halifenin kurtarılması, TBMM'nin temel gayesi olarak gösterilerek; “*Padişah ve Halife cebri ikrahtan azade olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder.*” İfadesine yer verilmiştir.²⁸⁸ Böylelikle TBMM, asıl maksadın yerine getirilmesinin ardından padişah ve halifenin durumunun ne olacağı²⁸⁹ hakkındaki görüşünü kayıt altına alınmıştır. İstanbul yönetiminin işgal altında olması hasebiyle ve Türk Milletinin aleyhine işleyen süreç içerisinde TBMM, kendini Türk Milletinin tek temsilcisi sayarak üzerinde oluşacak hiçbir kuvveti kabul etmemiş²⁹⁰ ve işe hükümet sisteminin teşkil edilmesi çalışmaları ile başlamıştır.

24 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, TBMM'ye teşkil edilecek olan hükümet hakkındaki teklifini sunmuş ve şu noktalara değinmiştir: “*Hükümet teşkili zaruridir. Muvakkat kaydıyla bir hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir. Mecliste mütekâsif irade-i milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vâziülyed tanımak umde-i esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi teşrii ve icrai salâhiyetleri câmidir Meclisten tefrik ve tevkil edilecek bir heyet umuru Hükümet-i rüyet eder. Meclis Reisi, bu heyetinde reisidir.*”²⁹¹ Mustafa Kemal Paşa'nın hükümet teşkili için sunulan bu teklifi, kısa süreli tartışma ve itirazların ardından oylamaya sunulmuş ve ekseriyetle kabul görmüştür. Devam eden görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa, Meclis reisliğine seçilmiştir.²⁹²

TBMM'nin açılmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın başlarından itibaren süregelen anayasal hareketler ekseninde, Türk Anayasa Hukuku bakımından önemli bir değişiklik vuku bulmuştur. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde teşriî meclisin teşekkülü; bütün yetkileri elinde toplayan padişah'tan, kanun yapma yetkisinin alınarak Meclis'e verilmesi yoluyla olmuştur. Bu bağlamda Meşrutiyet Dönemi'nde, yasama yürütmeden doğmuştur. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin kurulması ile gelişme tersine olmuş ve TBMM, yalnız yasama görevini yürüten bir meclis olarak kalmamış, milli hâkimiyet prensibini millet namına ve tek başına kullanan bir meclis olmuştur.²⁹³

²⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. I, 24 Nisan 1336/1920, s. 32.

²⁸⁹ Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Yeni GünYay., İstanbul 1998, ss. 39-46.

²⁹⁰ İksan Köse, “Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi ve TBMM'nin Açılışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 41.

²⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. I, 24 Nisan 1336/1920, s. 32. TBMM'ye sunulan bu esaslar nezdinde Mustafa Kemal, Nutuk'ta şunları söylemektedir: “*Efendiler, bu esaslara müstenit olan bir hükümetin mahiyeti, sühuletle anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, hâkimiyet-i milliyeye esasına müstenit bir halk hükümetidir. Cumhuriyet'tir.*” Dönemin şartları içerisinde bu duruma açıklık getirmenin mümkün olmadığını ifade eden Mustafa Kemal, o gün için fikir ve eğilimlerin padişah ve halifenin özürü mevkiinin bulunduğu merkezinde olduğunu ifade etmektedir. Ay. bilg. bkz: Atatürk, a.g.e., ss. 292-293.

²⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. I, 24 Nisan 1336/1920, ss. 37-38.

²⁹³ Mustafa Küçük, “Birinci TBMM'nin Açılış ve Anlamı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 11.

TBMM'nin ilk kararı, Heyet-i Temsiliye'den sorumluluğu devralmak olmuştur.²⁹⁴ Bu bağlamda harekete geçilerek; memleket idaresinin bir an önce işler vaziyete gelmesi ve TBMM'de yürütme işlerinin ilerleyebilmesi için 25 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, altı kişilik geçici İcra Encümeni (Bakanlar Kurulu) oluşturulmuştur.²⁹⁵ İlerleyen süreçte, 2 Mayıs 1920'de, İcra Vekillerine dair kanun Meclise sunulmuş ve 110 kabul, 15 red ve 5 çekimser oy alarak kabul edilmiştir.²⁹⁶ Böylelikle 3 Mayıs 1920 günü İcra Vekilleri seçilerek, 11 kişilik İcra Encümeni oluşturulmuştur.²⁹⁷ 9 Mayıs'ta yapılan birleşimde, İcra Vekilleri Heyeti'nin programı okunmuş²⁹⁸ ve çalışmalara başlanmıştır. Son derece kısa tutulan Hükümet programında; dış politika²⁹⁹ hedefi, Misak-ı Milliye gerçekleştirmek³⁰⁰ ve memleketi işgal eden devletlerin buna uymalarını sağlamak, iç politikada ise milli birlik ve dayanışmanın korunması, askeri anlamda Kuvay-i Milliye'nin muntazam bir teşkilata dönüştürülmesi hedeflenmiştir.³⁰¹

TBMM, olağanüstü niteliğinin gereği olarak ilk günlerden itibaren sadece yasama değil yürütme yetkisinin de sahibi sayılmıştır. TBMM adına yürütme işlerini görmekle görevli İcra Vekilleri Heyeti, varlığını meclis dışı bir organın (mesela bir devlet başkanının) iradesinden, hatta Anayasa'dan değil, sadece ve doğrudan doğruya TBMM'nin iradesinden almıştır.³⁰² Yani İcra Vekilleri Heyeti, tamamen Meclisin emrinde çalışmakta ve yürütme faaliyetlerinin yerine getirilmesi konusunda Meclis tarafından sıkı bir denetim söz konusudur.³⁰³ Böylelikle yeni kurulan Meclis, milletin tek temsilcisi sıfatı ile kuvvetler birliğini benimsemiş ve dönemin gereklerine uygun

²⁹⁴ Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, 2. Baskı, İz Yay., İstanbul 1997, s. 142.

²⁹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 25 Nisan 1336/1920. Mustafa Kemal'in başkanlığında kurulan İcra Encümeni'ndeki kişiler şunlardır: Fevzi Paşa, Hamdullah Suphi, Hakkı Behiç, Dr. Adnan, Şeyh Servet ve Edirne Mebusu İsmet Bey (İnönü) Genelkurmay Başkanlığı'na seçilmiştir. Ay. bilg. bkz: Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-TBMM'den Sakarya Savaşına (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, C. III, TTK Yay., Ankara 1995, s. 7; *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 212.

²⁹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 2 Mayıs 1336/1920, ss. 185-186.

²⁹⁷ 3 Mayıs 1336/1920 tarihinde oluşturulan İcra Encümeni'nde yer alan isimler şöyledir: Dahiliye Vekaletine Cemil Bey, Adliye Vekaletine Celalettin Arif Bey, Nafia (Bayındırlık) Vekaletine İsmail Fazıl Paşa, Hariciye Vekaletine Bekir Sami Bey, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye (Sağlık ve Sosyal Yardım) Vekaletine Dr. Adnan Bey, İktisat Vekaletine Yusuf Kemal Bey, Müdafaa-i Milliye (Milli Savunma) Vekaletine Fevzi Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'ye İsmet Bey, Maliye Vekaletine Hakkı Behiç Bey, Maarif Vekaletine Rıza Nur Bey seçilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 3 Mayıs 1336/1920, ss. 196-198.

²⁹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 9 Mayıs 1336/1920, ss. 241-246.

²⁹⁹ TBMM'nin dış işlerle ilgili hizmeti yoktan başlayarak gelişim göstermiştir denilebilir. Bu bağlamda TBMM dış siyasette izlenilecek yol haritasını çizerken, belirli amaçlar üzerinde durmuştur. Öncelikle Misak-ı Milliye uygulamak, Türkiye'nin dış ülkelerde tanınmasını sağlamak, çeşitli savunma, saldırı, dostluk ve ittifak antlaşmalarının çerçevesi içinde maddi ve manevi yardım elde etmek ve bu amaçlara ulaşabilmek için her türlü propaganda araçlarına başvurmaya hedeflenmiştir. TBMM bu amaçları oy birliği ile desteklemiş ancak bunları gerçekleştirmek için uygulanacak yöntemler konusunda zaman zaman ayrılıklar yaşamıştır. Ay. bilg. bkz: Salâhi Ramadan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, C. II, TTK Yay., Ankara 1986, ss. 3-4.

³⁰⁰ Günay Çağlar, "Atatürk Dönemi Dış Politikasının Temel İlkeleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Ocak 2000, s. 317-318.

³⁰¹ Yalçın vd., a.g.e., s. 193.

³⁰² Ergun Özbudun, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hukuki Niteliği", *ATAM Dergisi*, C. I, S. 2, Mart 1985, s. 483.

³⁰³ Karatepe, a.g.e., s. 142.

olarak Meclis Hükümeti Sistemini benimsemiştir. İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşturulmasının akabinde, Meclis'in icra hakkında aldığı kararlar, Mustafa Kemal Paşa tarafından bütün askeri ve mülki makamlara duyurularak bu makamların ilgili vekâletlere müracaat etmeleri istenmiştir. Yani TBMM eskiden İstanbul Hükümeti'ne bağlı olan ve ondan emir alan bütün makamları hukuki olarak kendine bağlama³⁰⁴ hareketini başlatmıştır.

Diğer taraftan TBMM, millet idaresi ile iş başına geldiğini, meşruluğunu inkâr edenlere karşı varlığını tanıtmak zorunluluğu hissetmiş ve 29 Nisan 1920'de Hıyanet-i Vataniye Kanunu³⁰⁵ ve daha sonraki aylarda da İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nu çıkarmıştır. Ayrıca İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920 tarihinden itibaren yabancıların etkisi altına giren İstanbul Hükümeti'nin bundan böyle yapacağı siyasi ve ticari anlaşma, antlaşma ve sözleşmelerin geçersiz sayılmalarını isteyen önergeler Meclis gündeminde yer almış ve ilerleyen süreçte de görüşmelere devam edilmiştir.³⁰⁶ Sonuç olarak 7 Haziran 1920 günü yapılan birleşimde "16 Mart 1336 tarihinden itibaren İstanbul Hükümetince akdedilen bilcümle mukavelati uhdat ve sairenin keenlemyekûn addi hakkında kanun" Meclis'ten geçmiştir. Buna göre; "İstanbul'un işgali tarihi olan 16 Mart 1336'dan itibaren Büyük Millet Meclisi'nin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bilûmum muahedat ve mukavelat ve ukudat ve mukarreratı resmiye ve verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra akdedilmiş bilcümle muahedatı hafîye ve doğrudan doğruya veya bilvasıta ecanibe verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ile ruhsatnameleri keenlemyekündür. İşbu maddei kanuniniyenin icrasına Büyük Millet Meclisi Heyet-i İcraiyesi memurdur."³⁰⁷ kararı kabul görmüştür. Böylece İstanbul Hükümeti'nin tanınmadığı bir kez daha ortaya konarken uluslararası alanda da Anadolu'nun yazgısı hakkında söz söyleyebilecek tek organın TBMM olduğu duyurulmuştur.³⁰⁸ Bu doğrultuda görülüyor ki, TBMM; halkın menfaati ve Milli Mücadele'nin çıkarlarını prensip haline getiren ve hukuki olarak iç ve dış işlerinde yaptırım gücüne sahip³⁰⁹ bir yapıya bürünmüştür.

TBMM Hükümeti'nin iç ve dış işlerindeki yaptırım yetkisini en etkili örneğini Sevr Antlaşmasına giden süreçte kullanmıştır. İtilaf güçlerinin Osmanlı üzerindeki paylaşım planlarını yaptıkları 18 Nisan 1920 tarihinde başlayan San Remo Konferansı'na temsilci çağırımları üzerine, Ankara Hükümeti devreye girerek, Osmanlı adına gönderilecek olan temsilci için Tevfik Paşa'dan başkasını kabul etmemiştir.

³⁰⁴ Yavuz Aslan, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 58-59.

³⁰⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 29 Nisan 1336/1920, s. 140-144; Atatürk, a.g.e., s. 295.

³⁰⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 29 Nisan 1336/1920, ss. 145-146; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 4 Mayıs 1336/1920, ss. 203-211; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 6 Mayıs 1336/1920, ss. 223-233; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. I, 17 Mayıs 1336/1920, ss. 327-329; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. II, 7 Haziran 1336/1920, ss. 139-145.

³⁰⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. II, 7 Haziran 1336/1920, ss. 144-145; Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, ss. 124-127.

³⁰⁸ Demirhan Burak Çelik, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 98.

³⁰⁹ Köse, a.g.m., s. 43.

Bunun üzerine Paris'e giden Tevfik Paşa, kendisine sunulan ağır şartları kabul etmemiş ve İstanbul'a dönmüştür.³¹⁰ İlerleyen süreçte İstanbul Hükümeti delegeleri tarafından 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması; TBMM Hükümeti tarafından geçersiz sayılmış ve tanınmamıştır.³¹¹ Bu noktada TBMM Hükümeti, Misak-ı Milli'yi hayata geçirme, Milli Mücadele'yi kararlı bir şekilde devam ettirme ve istenilen hedeflere ulaşma yönünde emin bir adım atmış ve sahip olduğu yaptırım gücünü kullanmıştır.

TBMM kurulduğu günden itibaren önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda 5 Eylül 1920 tarihli ve 18 Sayılı “*Nisab-ı Müzakere Kanunu*” ve 20 Ocak 1921 tarih ve 85 numaralı “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*” önemlidir.³¹² Nisab-ı Müzakere Kanunu'na giden sürece baktığımızda; Mustafa Kemal Paşa, Meclisin açılarak faaliyete geçtiği ilk günlerden itibaren TBMM'nin niteliği, görev ve yetkileri üzerinde açıklamalarda bulunmuştur. Ancak hilafet ve padişahın varlığı üzerine, olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin iş başında olması, milletvekilleri arasında sürekli bir soru işareti olarak kalmıştır. Bu doğrultuda, ilgili konu üzerinde netlik sağlanmasını zorunlu gören Hukuku Esasiye Encümeni (Anayasa Komisyonu), “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin Şekli ve Mahiyetine Dair Mevaddı*” adlı tasarıyı Meclise sunmuş ve tasarı 18 Ağustos 1920 tarihi itibarı ile görüşmeye alınmıştır.³¹³

18-22 Ağustos aralığında yapılan birleşimlerde³¹⁴ tasarı, ayrıntılı bir şekilde tartışılmış ve sonuç itibarı ile red edilmiştir. Tasarının ele aldığı konular, bir başka tasarının -Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun- genel hatlarını oluşturmuştur. Bu bağlamda TBMM, Nisab-ı Müzakere Kanunu üzerinde çalışmalarını sürdürmüş ve 5 Eylül 1920 tarihinde Nisab-ı Müzakere Kanunu kabul edilmiştir.³¹⁵ Böylelikle Meclisin toplanma, karar alma, ara seçimler, harcırahlar, tahsisat, mebusluk ve memuriyet, mebusların devamları gibi çeşitli konulara açıklık getirilmiştir.³¹⁶

Görüldüğü üzere TBMM, kurulduğu günden itibaren önemli faaliyetlerde bulunarak, vatanın bekası ve milletin bağımsızlığı yolunda önemli çalışmalara imza atmıştır. Bu bağlamda bir taraftan Milli Mücadelenin kesintisiz devamı için çaba sarf eden TBMM Hükümeti, diğer taraftan yeni kurulacak olan devletin temellerini yavaş yavaş inşa çalışmalarında bulunmuştur. Her ne kadar TBMM Hükümetinin hedefleri arasında saltanat ve hilafetin korunması ve devamlılığı üzerinde durulsa da en başından itibaren değişmeyen daimi söylem “*millet egemenliği*” olmuştur. Bu söylemler o gün için net olarak yeni bir devletin varlığını yansıtmaya da ilerleyen tarihi süreç, millet

³¹⁰ Tuncer Baykara, *Milli Mücadele*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s. 71.

³¹¹ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-TBMM'den Sakarya Savaşı'na*, ss. 165-166; *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II-2, s. 522.

³¹² Armağan, a.g.m., ss. 68-69.

³¹³ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, s. 147.

³¹⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. III, 18 Ağustos 1336/1920, ss. 313-330; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. III, 19 Ağustos 1336/1920, ss. 335-360; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. III, 21 Ağustos 1336/1920, ss. 371-388; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. III, 22 Ağustos 1336/1920, ss. 420-429.

³¹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. III, 5 Eylül 1336/1920, s. 564.

³¹⁶ Yalçın vd., a.g.e., s. 193.

egemenliğine dayanan yeni bir devletin varlığını ortaya koymuştur. İfade edilen bu tarihi süreçte, TBMM'nin en önemli çalışmalarından biri de milletin egemenliğini anayasal güvence altına alması olmuştur. Bu bağlamda 1921 Anayasası, millet egemenliğini yansıtan ilk siyasi belge olması bakımından önemlidir.³¹⁷

3. 1921 ANAYASASI (TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU) VE GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER

13 Eylül 1920 tarihinde, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal imzasıyla, Halkçılık Programı³¹⁸ adlı projesi Meclise sunulmuş ve 18 Eylül 1920 tarihli birleşimde Hükümet Bildirisi olarak okunmuştur.³¹⁹ Bu program İcra Vekilleri Heyetinin siyasi, içtimai, idari, askeri nokta-i nazarları telhis ve teşkilat-ı idariye hakkındaki mukarreratı ifade etmekte olup, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bu programdan çıkmıştır.³²⁰

İfade edilen bu program kapsamında kanun tasarısının oluşturulması için özel bir komisyon kurulmuş ve böylelikle hazırlanan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısı, 18 Kasım 1920 tarihli birleşimde görüşülmeye başlanmıştır.³²¹ İlerleyen birleşimlerde³²² ayrıntılı bir şekilde görüşülen tasarı 20 Ocak 1921'de kabul edilmiştir.³²³ Böylelikle ilerleyen süreçte ilan edilecek olan Cumhuriyet'in de ana temellerini teşkil edecek olan

³¹⁷ 1876 ve 1909 tarihli anayasalar, padişahın yetkilerinden bir kısmını, halkın temsilcisi olan parlamentoya devretmiş fakat padişah devleti yöneten en üstün güç olarak statüsünü korumuştur. 1921 Anayasası, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu ve milletin tek temsilcisinin TBMM olduğunu hükme bağlayarak bu statüyü bozmuştur. Ay. bilg. bkz: Karatepe, a.g.e., s. 151.

³¹⁸ Halkçılık Programı; Halk Zümresi'nin siyasi programına dayanılarak hazırlanan 31 maddelik program, emperyalizme ve kapitalizme karşı bağımsızlık ve halkın egemenliği ilkesini savunarak "Türkiye Halk Hükümeti"nin çeşitli reformlar yapacağını belirtmektedir. 18 Eylül'de Meclis'te okunacak olan programın, 24 Ekim tarihini taşıyan, Hükümet tarafından yumuşatılmış biçimi, 20 Ocak 1921 Anayasası olarak kabul edilecektir. Ay. bilg. bkz: Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-TBMM'den Sakarya Savaşı'na*, s. 209.

³¹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. IV, 18 Eylül 1336/1920, ss. 201-209.

³²⁰ Atatürk, a.g.e., s. 376-379; Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, ss. 160-162.

³²¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. V, 18 Kasım 1336/1920, ss. 407-418.

³²² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. V, 20 Kasım 1336/1920, ss. 458-467; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI, 29 Kasım 1336/1920, ss.120-137; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI, 30 Kasım 1336/1920, ss.148-166; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI, 7 Aralık 1336/1920, ss. 258-265; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI, 13 Aralık 1336/1920, ss. 337-351; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI, 14 Aralık 1336/1920, ss. 358-367, 368-376; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI, 20 Aralık 1336/1920, ss. 449-452; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VI., 22 Aralık 1336/1920, s. 481-500; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 10 Ocak 1337/1921, ss. 249-265; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 17 Ocak 1337/1921, ss. 292-312; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 20 Ocak 1337/1921, s. 321-339.

³²³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 20 Ocak 1337/1921, ss. 321-339; "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", Kanun No: 85, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 3. Baskı, C. I, TBMM Matbaası, Ankara 1943, ss. 89-91; 1921 Teşkilat-ı Esasiye'nin son şekli ve kabulü üzerinde iki olay etkili olmuştur. Bu iki olaydan birincisi, Yunanlılara karşı 10 Ocak 1921'de kazanılan Birinci İnönü zaferi, ikincisi Yeşil Ordu ve gizli komünist partisinin dayanağı olduğu anlaşılan Çerkez Ethem kuvvetlerinin dağıtılmasıdır. Ay. bilg. bkz: Tevfik Bıyıklıoğlu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü veİhtilâlcî Karakteri", *Belleten*, C. XXIV, S. 96, Ekim 1960, s. 659.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, demokratik hayatımızın ilk hukuki vesikasını vücuda getirmiştir.³²⁴

Yürürlükte olan Anayasanın (1876 Kanun-i Esasi) dönemin ihtiyaçlarını karşılayamaması, Milli Mücadele'nin yoğun bir şekilde devam ettirildiği süreç içerisinde yeni bir anayasanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak 1921 Teşkilat-ı Esasiye'ye giden süreçte amaç yeni bir anayasa yapmak değil, her şeyden öte ulusal bağımsızlık mücadelesinde ulusal kuvvetlerin yönlendirilmesi için zaruri olan bir anayasal kanun ortaya koymak olmuştur. Dahası 1921 Teşkilat-ı Esasiye, Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldıran yeni bir anayasa olarak değil, onun bazı maddelerini tadil ve ilga eden bir anayasal kanun olarak algılanmıştır.³²⁵ Bu bağlamda ilan edilen 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, o günün Türkiye'si nezdinde yapısal anlam değişikliklerini beraberinde getirmiştir. 23 madde ve bir münferit maddeden oluşan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yoğun görüşmeler sonucunda; mevaddı esasiye (esas hükümler), idare, vilayet, kaza, nahiye ve umumi müfettişlik konuları üzerine kararlar almıştır.³²⁶ Fakat bugün benimsenen anayasa dizgeselliğinden (sistematüğinden) yoksun kalarak, kişi hak ve özgürlükleri ve yargı gibi temel anayasa konuları, bu yasada düzenlenmemiştir.³²⁷

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Milli Mücadelenin başından itibaren savunulan milli egemenlik ve halk yönetimi ilkeleri ile TBMM'nin açıldığı günden itibaren uygulanmakta olan kuvvetler birliği esası Anayasa'da yer almıştır. Padişah ve halifenin yanında bir hükümetin varlığına rağmen TBMM'nin millet adına memleketin kaderine egemen ve tüm yetkilere sahip olduğu vurgulanmıştır.³²⁸

Yukarıda da ifade edildiği üzere, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun birinci maddesi; milli hâkimiyet³²⁹ prensibini, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete aidiyetini ve kendi mukadderatını bizzat tayin etmenin halk için bir hak olduğu esasını ilk defa bir

³²⁴ Recai Okandan, "Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXVII, S. 1-4, Ocak 1961, s. 24.

³²⁵ Müge Güvenç Akçaoğlu, "Erken Cumhuriyet Döneminde Anayasa ve Anayasal Meşruiyet", *International Social Sciences Studies Journal*, C. V, S. 29, Ocak 2019, s. 30.

³²⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 10 Ocak 1337/1921, s. 249-265; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 17 Ocak 1337/1921, s. 292-312; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem I, C. VII, 20 Ocak 1337/1921, ss. 321-339; "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", Kanun No: 85, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 3. Baskı, C. I, TBMM Matbaası, Ankara 1943, ss. 89-91.

³²⁷ Çelik, a.g.t., s. 161.

³²⁸ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, s. 186.

³²⁹ Milli istiklali tahakkuk ettirmek gayesiyle açılan Milli Mücadele devrinin bidayetinden itibaren, yeni ve müstakil bir Devletin temellerini atmaya çalışan Atatürk ve o devrin inkılâpçıları, girişilen milli istiklal mücadelesinin muvaffakiyete ulaşabilmesi hususunda, yegâne müspet hal sureti olarak, Milletin azim ve kararını, Milletin hâkimiyetini, Milletin iradesini nazara almışlar; bu yeni devrin, bu yeni Devletin milli hâkimiyet ve milli irade gibi esaslara dayanmasını elzem bir husus olarak karşılamışlardır. İşte bundan dolaydır ki, 1919'da Anadolu'da milli istiklali tahakkuk ettirmek gayesiyle başlayan milli hareketin, milli hâkimiyet ve milli irade doktrinine istinat ettirilmesi gibi bir hususiyet kendini göstermiştir. Ay. bilg. bkz: Okandan, "Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi", s. 22.

Esas Teşkilat kaidesi haline getirmiştir.³³⁰ Böylelikle Anadolu Hareketi'nin en başından itibaren hem söz ile hem de fiili olarak ilke kabul ettiği anlayışın hukuken de kabulü gerçekleşmiştir.³³¹ Diğer taraftan Anayasanın ikinci ve müteakip maddelerinde yer alan ve milli hâkimiyetin kullanılış tarzına ve milli hâkimiyet prensibini gerçekleştirecek vasıta ve müesseselere taalluk eden tamamlayıcı hükümlere³³² göre; yürütme gücü ve yasama yetkisi milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'ne aittir. “*Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti ‘Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ unvanını taşır*” şeklindeki maddeler ile güçler birliği ve meclis hükümeti ilkelerinin mevcut sisteme dâhil edildiği ifade edilmiştir. Böylelikle Meclisin başından itibaren benimsediği, kuvvetler birliği yani yasama ve yürütme kuvvetlerinin seçilmiş bir mecliste birleşmesine dayanan Meclis Hükümeti Sistemi'ne³³³ 1921 Teşkilat-ı Esasiye ile anayasal bir meşruluk kazandırılmıştır.³³⁴

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, milli egemenlik ve kuvvetler birliği gibi yeni siyasal rejimin temellerini oluşturacak olan iki ana ilkeyi hiç tartışmasız kabul etmiştir. Her iki ilkede farklı nedenlerle de olsa gerek radikal reformcular, gerek muhafazakârlar tarafından benimsenmiştir. Radikal reformcular bu durumu çağdaş cumhuriyetin temel taşları olarak görürken muhafazakârlar ise hilafet ve saltanatın korunmasına yarayacak ve Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel otoritesinin güçlenmesini engelleyecek araçlar olarak düşünmüşlerdir.³³⁵ Bu doğrultuda; “*hilafet ve saltanatı, vatan ve milleti, milli egemenlik prensibinin gerektirdiği esaslar dâhilinde kurtarmak*” gayesi etrafında birleşen görüş ayrılıklarının, iç ve dış politikanın tayininde farklı sonuçlara varmak istemişlerdir.³³⁶

TBMM, ilk anlardan itibaren hilafet ve saltanat makamlarına yönelik olarak, bu makamların egemenliğini reddetmiş nitekim Kanun-i Esasi'yi de kabul etmeyerek, milletin egemenliğini elde etmesi için mücadele vermiştir. TBMM'nin egemenliğin millete ait olduğunu beyan etmesi ile saltanat ve hilafet makamlarının geçerliliği reddedilmiştir. Vatanın içinde bulunduğu durum gereği; padişah ve halifenin durumu içinde bulunduğu baskıdan kurtulmasının ardından Meclis tarafından belirlenecek yasalar ile düzenleneceği belirtilmiş ve yine 1921 Teşkilat-ı Esasi'nin münferid maddesi ile saltanat ve hilafetin kurtarılması amaçlanmıştır. Her ne kadar hem egemenliğin millete verilmesi hem de saltanat ve hilafet makamlarının korunmasına yönelik anayasal

³³⁰ Okandan, “Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi”, s. 25.

³³¹ Hasan Atilla Güngör, *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde 1921 Anayasası'nın Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 70.

³³² Okandan, “Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi”, s. 25.

³³³ Mehmet Okur, “Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 1, Ocak 2000, s. 300.

³³⁴ Zeki Çevik, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejiminin İlk Anayasası: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 26, Ocak 2002, s. 28.

³³⁵ Okur, “Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, s. 300.

³³⁶ Tarık Zafer Tunaya, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, S. 3-4, Ocak 1958, s. 239.

kararların mevcudiyeti çelişkili bir durumu ortaya koysa da dönemin şartlarını bunu gerektirmiştir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan diğer önemli bir konuda, “*Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur*” ifadesidir. Bu madde ile henüz siyasi varlığının söz konusu olduğu Osmanlı Devleti üzerinde yeni bir güç olduğu vurgulanmış, hatta yeni bir devletin haberi verilmiştir.³³⁷ Diğer taraftan Türk Devleti yerine Türkiye Devleti ifadesinin kullanılması ile Kurtuluş Savaşı'nda verilen bağımsızlık mücadelesi tek bir etnik kökene dayandırılmayarak, birlik vurgusu yapılmış ve Anadolu insanının ortak kararı temsil edilmiştir.³³⁸

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu meydana getirildiği süreç nezdinde değinilen bir diğer konu yerel yönetimler olmuş ve anayasada, yerel yönetimlere geniş bir yer verilmiştir. Anayasanın 10-23 arası maddeleri yerel yönetimleri konu edinmiştir. Ülke “*coğrafi ve geçimsel bakımdan*” üç yerleşim/yönetim birimine ayrılmıştır.³³⁹ Böylelikle ülke; il (vilayet), ilçe (kaza) ve bucaklara (nahiye) ayrıldığı gibi il ile bucakların “*tüzel kişiliğe ve özerkliğe*”³⁴⁰ sahip olduğu ifade edilerek bu yerlerin yönetimi meclislere verilmiştir. Sonuç olarak, 1921 Teşkilat-ı Esasiye'nin yönetim anlayışı olarak getirdiği dizge, “*yerel meclislere dayalı özerk yönetim*” biçiminde adlandırılabilir. Diğer taraftan Anayasada ilçeler, sadece mülki birimler olarak değerlendirilmiş, bucaklar ise iller gibi tüzel kişiliği olan bir mülki birim olarak yer almıştır. İlçelerin yönetimlerinden sorumlu olan kaymakamlar, illerde hükümetin temsilcisi olan valinin emri altında çalışmakta olup, atamaların TBMM tarafından gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır.³⁴¹

Genel olarak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu değerlendirecek olursak; Milli Mücadele devrinin inkılâpçıları ve bunların başında gelen Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele yıllarının zaruretleri dolayısıyla meydana gelmesini temin eyledikleri 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile siyasi-hukuki tarihimizde, 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet idarenin ilanına kadar devam edecek olan “*Sâf Meclis Hükümeti*” diyebileceğimiz bir idarenin teessüsünü ve “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti*” diye anılan yeni bir devrin açılmasını sağlamışlardır.³⁴² Hâkimiyetin milletin yetkisinde olduğu anayasal güvence altına alınmış ancak saltanat ve hilafet makamlarının siyasi ve hukuki varlığı da bu süre zarfında devam etmiştir. 26 Ağustos 1922'de kazanılan Büyük Taarruz ve ilerleyen süreçte Yunanistan'a karşı kesin zaferin elde edilmesinin akabinde Yunanistan ve Avrupa Devletleri barış yapmak zorunda kalmışlardır. Böylelikle taraflar arasında imzalanan Mudanya Mütarekesi, Türk askeri zaferinin ilk önemli siyasi başarısı olmuştur. Devam eden süreçte, barış görüşmelerinin yapılmasına karar verilmiş ve

³³⁷ Bülent Nuri Esen, *Türk Anayasa Hukuku*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968, ss. 54-55.

³³⁸ Güngör, a.g.t., s. 69.

³³⁹ Çelik, a.g.t., s. 173.

³⁴⁰ Ernur Genç, “Demokratikleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler”, *Akademik İnceleme Dergisi*, C. X, S. 1, Ocak 2015, s. 273.

³⁴¹ Fatih Kırıkk-Özcan Sezer, “Türk Anayasalarında Yerel Yönetimler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. XV, S. 2, Ocak 2006, s. 12.

³⁴² Okandan, “Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi”, s. 26.

Avrupa devletleri barış görüşmelerine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İstanbul Hükümeti'ni ayrı ayrı davet etmişlerdir.³⁴³ Bu durum Türk siyasi tarihinin önemli bir dönüm noktası olan “saltanatın kaldırılması” sürecini gündeme getirmiştir.

Lozan görüşmeleri için gelen davet, saltanatın kaldırılması gerektiğini tüm gerçekliği ile ortaya koymuş ve bu doğrultuda harekete geçen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları; otorite parçalanmasının önlenmesi ve TBMM'nin milletin tek meşru temsilcisi olduğunun gösterilmesi için padişahın siyasi iktidarının kesin olarak sona ermesinin zorunlu olduğunu vurgulamışlardır.³⁴⁴ Bu doğrultuda saltanatın kaldırılmasına yönelik, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun onayını alan Mustafa Kemal³⁴⁵, 1 Kasım 1922 günü Meclis toplantısında da konuyu dile getirerek, hilafet ve saltanatın ayrılabilirliğini ve saltanatın kaldırılmasının zaruri olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁶ Konunun Teşkilat-ı Esasiye, Şer'îye ve Adliye encümenlerine intikali üzerine başlayan müzakerelerden kesin bir sonuca ulaşılamayacağını anlayan Mustafa Kemal Paşa söz alarak; “*Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye müzakere ile münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet ve saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanlıları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vâzıulyet olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzu bahis olan; ‘millele saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız?’ meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.*”³⁴⁷ şeklinde cereyan eden konuşmasının ardından oylamalar yapılmış ve ele alınan tasarı genel kuruldan geçerek 1 Kasım 1922 tarihinde kanunlaştırılmış, saltanat kaldırılarak, millet egemenliği hakim kılınmıştır.³⁴⁸

³⁴³ Büyük Taarruz ve akabinde devam eden Mudanya Ateşkesi ve Lozan Barışı için bkz: *Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi- Büyük Taarruz'a Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., (1. Kitap), Ankara 1994; *Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi-Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., (2. Kitap), Ankara 1995; *Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi- Büyük Taarruz'da Takip Harekatı (31 Ağustos-18 Eylül 1922)*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., (3. Kitap), Ankara 1995; *Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi- İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922-1 Kasım 1923)*, Boğazlara Karşı Harekatı-Mudanya Mütarekesi-Mütarekeyi İzleyen Olaylar ve Harekât-Lozan Antlaşması-Türk Silahlı Kuvvetlerinin Barışa Dönüşü, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., (4. Kitap), Ankara 1995.

³⁴⁴ Karatepe, a.g.e., s. 153.

³⁴⁵ Atatürk, a.g.e., s. 458.

³⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. XXIV, 1 Kasım 1338/1922, s. 305-316; Atatürk, a.g.e., s. 458.

³⁴⁷ Atatürk, a.g.e., s. 459.

³⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. XXIV, 30 Ekim 1338/1922, ss. 269-298; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. XXIV., 1 Kasım 1338/1922, s. 305-316. Hilafet ve saltanat karma deyiminde yer alan iki müessese yekdiğerinden ayrılmıştır. Saltanat, siyasi bir müessese olarak ele alınmış ve varlığının nihayet bulduğu ilan edilmiştir. Bu ayrım ile devletin laik olması lüzumu ilk defa olmak üzere ortaya çıkmıştır. Hilafet sırf dini bir müessese olmak vasfı ile mütalaa edilmiş ve siyasi iktidara tabi olacağı Türk Hükümetinin hakkı meşruu olduğu; 308 sayılı kararda da Türk Devletine dayandığı şeklinde açıklanmıştır. Ay. bilg. bkz: Bülent Nuri Esen, “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler”, *AÜHF*, C. XXV, S. 1, Ocak 1968, s. 39.

Saltanatın kaldırılmasından sonra başlayan ve 24 Temmuz 1923'te tamamlanan Lozan Barış Konferansı ile Türk İnkılâbının bir evresi kapanmış ve yeni bir dönem başlamıştır.³⁴⁹ Olağanüstü dönemlerin hükümet şekli olan Meclis Hükümeti Sistemi, bu yeni dönemde yavaş yavaş işlevini kaybetmeye başlamış ve önüne çıkan bunalımların üstesinde gelememiği için yeni bir hükümet şekline ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle Mecliste geçen uzun tartışmaların sonunda hükümet şeklinin Cumhuriyet olarak neticelenmesi sonucuna varılmıştır. Mustafa Kemal'in "*Hükümet şekli behemehâl Cumhuriyet olacaktır*"³⁵⁰ sözleri, uzun vadede verilmiş bir mücadelenin, varılması gereken amaca ulaşılması anlamında kararlı duruşu göstermektedir. Böylelikle 29 Ekim 1923 tarih ve 364 Sayılı "*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tenvizihane Tadiline Dair Kanun*"³⁵¹ ile 1., 2., 4., 10., 11., ve 12., maddeleri değıştiren birinci maddeye ekleme yapılmış ve "*Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyettir*" denilerek Cumhuriyet ilan edilmiştir.³⁵²

Sözü geçen değışiklikler nezdinde; devletin hükümet şekli "*Cumhuriyet*" olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda kuvvetler birliği esası korunarak Meclisin, hükümetin idari bölümlerinin, İcra Vekilleri aracılığı ile yöneteceği, Devletin başkanı olan Cumhurbaşkanının gerektiğinde Meclise ve Vekiller Heyetine başkanlık edeceği belirlenmiştir. Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından Meclis üyeleri arasından seçilmekle beraber diğer Bakanlar Başbakan tarafından yine Meclis üyeleri tarafından seçildikten sonra Cumhurbaşkanı tarafından Meclisin onayına sunulacağı kararı alınmıştır.³⁵³

1921 Teşkilat-ı Esasi'nin, gerek 20 Ocak 1921 ve gerek bunun bazı maddelerini tenvizihane tadil edilen 29 Ekim 1923 tarihli kanunlarda, Esas Teşkilata mütedair bazı hususlar hakkında gereken hükümlerin bulunmaması, bu kanunların muhtelif cephelerden arz eyledikleri eksiklik İkinci Büyük Millet Meclisini yeni bir Esas Teşkilat Kanunu hazırlamaya sevk etmiştir.³⁵⁴ Ve neticede, başka bir değışiklik görmeyen 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1876 tarihli Kanunu Esasi ve ek değışiklikleri ile birlikte 20 Nisan 1924 tarih ve 491 Sayılı "*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*"nun 104. maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır.³⁵⁵

³⁴⁹ Okur, "Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", s. 303.

³⁵⁰ Atatürk, a.g.e., s. 539.

³⁵¹ "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tenvizihane Tadiline Dair Kanun", Kanun No: 364, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 125.

³⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C. III, 29 Ekim 1339/1923, ss. 89-99.

³⁵³ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, s. 186.

³⁵⁴ Okandan, "Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Giriş", s. 28.

³⁵⁵ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, s. 186.

İKİNCİ BÖLÜM

1924 ANAYASASI VE GENEL MUHTEVASI

Saltanatın kaldırılması ve akabinde yeni rejim olarak Cumhuriyet'in ilan edilmesi süreci dâhil yeni inşa edilen Türkiye Devleti'nde yapısal değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu durumun önemli örneklerinden biri de olağanüstü bir sürecin ürünü olan 1921 anayasasıdır. 1921 Anayasası Milli Mücadele sürecinde döneminin şartlarını kolaylaştırmak ve süreç içerisinde devam eden belirsizlikleri anayasal güvence altına almak üzere TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Ancak yeni bir anayasanın vücuda getirilmesi, Saltanatın kaldırılmasından itibaren bir ihtiyaç haline gelmesinin yanı sıra Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, 1921 Anayasası yeni kurulan Türkiye Devleti'nin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu bağlamda, Cumhuriyet Türkiye; “*devlet şeklini ve millet tarafından hükümetin kurulması yolunu tespit eden, millet ile hükümetin karşılıklı hak ve görevlerini gösteren, yasa yapma yetkisi ve yürütme kuvvetleri arasındaki iş bölümünü düzenleyip, belirleyen bir yasaya*”³⁵⁶ ihtiyaç duymuş ve böylelikle 1924 Anayasasının oluşturulması bir gereklilik haline gelmiştir.

1 Nisan 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerin yenilenmesi kararını almıştır.³⁵⁷ Bu karar doğrultusunda 120 üyenin imzaladığı bir tavrile ve bir kanun teklifi halinde 1 Nisan 1923 günündeki birleşimde TBMM'ye getirilmiştir. Teklif ittifakla kabul edilmiş ve bu suretle Birinci TBMM sona ermiştir.³⁵⁸ Böylelikle vücuda getirilen İkinci TBMM 11 Ağustos 1923 günü açılarak yeni dönem çalışmalarına başlamıştır.³⁵⁹ İlerleyen süreçte de çalışmalarını devam ettiren İkinci TBMM yeni anayasayı hayata geçirmeden evvel, yapılacak anayasa için önemli bir konu olan hilafet meselesini halletmiştir. Bu doğrultuda “*Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun*”nın birinci maddesinde yer alan “*Halife halledilmiştir. Hilafet, Hükümet ve Cumhuriyet mana ve*

³⁵⁶ A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, ATAM Yay., Ankara 2000, s. 240.

³⁵⁷ Erol Kürkçüoğlu, “1923 Seçimleri”, *Atatürk Dergisi*, C. I, S. 3, Ocak 1989, s. 121; Armağan, a.g.m., ss. 69-70.

³⁵⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. XXVIII*, 1 Nisan 1339/1923, s. 283-293; *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C. XXIX*, 16 Nisan 1339/1923; Armağan, a.g.m., s. 70.

³⁵⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C. I*, 11 Ağustos 1339/1923; Kürkçüoğlu, a.g.m., s.145.

*meşhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır.” ifadesi ile hilafet sorunu da çözülmüştür.*³⁶⁰

1924 Anayasası, İkinci TBMM tarafından hazırlanmıştır. Anayasa 20 Nisan 1924 tarihli birleşimde kabul edilmiştir. İlerleyen süreçte bazı değişikliklere uğramakla birlikte 1961 Anayasasına kadar kendi içerisinde dönemin ihtiyaçlarını karşılayabilen ve sorunlarına cevap veren bir anayasa olarak varlığını korumuştur. 1924 Anayasası, 1921 Anayasasında eksik bırakılan konulara değinmiş ve yapılan düzenlemeler nezdinde bu eksiklikler belirli düzeyde giderilmiştir. Bu bağlamda meydana getirilen 1924 Anayasası 105 maddeden oluşmaktadır.

1. 1924 ANAYASASININ HAZIRLANMA VE KABUL SÜRECİ

Yeni inşa edilen devletin, dönem anayasasında eksik kalan bölümlerine hitaben bütün ahkâmı esasiyi muhtevi yeni ve tam bir anayasa vücuda getirmek münasip görülmüştür.³⁶¹ Bu doğrultuda, II. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi, yasama döneminin ikinci yılında anayasa yapma hazırlığına başlamış ve Anayasa tasarısı Kanuni Esasi Encümeni tarafından hazırlanmıştır.³⁶² Kanuni Esasi Encümeni³⁶³ çalışmalarında, 23 Nisan 1920’de Meclisin kurulmasından itibaren çıkarılan siyasi nitelikli kanunların sistematik olarak bir metinde toplanmasını esas almıştır.³⁶⁴ Diğer taraftan 1921 Anayasası’nın ana metninde ve 29 Ekim 1923’de yapılan düzenlemede, anayasa değişikliğine dair herhangi bir kural koymamış olması ve bu konuda esnek davranması encümenin anayasa metnini oluşturmada yardımcı bir faktör olmuştur.

1924 Anayasası görüşmelerine başlandığında, kabul gören tek bir usul karşımıza çıkmaktadır. Anayasa çalışmalarının devam ettiği süreçte; Kastamonu Mebusu Halit Bey ve arkadaşları 1 Mart 1924 tarihli oturumda bir önerge³⁶⁵ vererek, Teşkilat-ı Esasiye tasarısının üçte iki ekseriyetle görüşülmesini sağlamak için üyelere bir ay süre ile izin verilmesi istenmiştir. Verilen bu önerge gereğince yapılan görüşmede; Teşkilat-ı Esasiye teklifinin görüşülmesi için üçte iki çoğunluğa gerek olmadığı, “*alelade ekseriyetle*” görüşüleceği, Meclisin çalışmaya başlamasından itibaren hiçbir zaman Meclis’te üye tam sayısının üçte ikisinin hazır bulunmadığı ifade edilmiştir. Üyelerin

³⁶⁰ “Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmanî’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun”, Kanun No: 431, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 243.

³⁶¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 213.

³⁶² Hüseyin Tolga Coşkun, *1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Türkiye’nin Modernleşme Sürecindeki Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2007, s. 48.

³⁶³ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu hazırlayan, Kanunu Esasi Encümeni’nin Reisi Yunus Nadi Bey (Menteşe), Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey (Gelibolu), Kâtibi Feridun Fikri Bey (Dersim) idi. Azaları ise Ali Rıza Bey (Kırşehir), İlyas Sami Bey (Muş), Avni Bey (Bozok), Ebubekir Hazım Bey (Niğde), Refet Bey (Bursa), İbrahim Süreyya Bey (İzmit), Mahmut Bey (Siirt), Faik Bey (Ordu) ve Ahmet Süreyya Bey (Karesi). Ay. bilg. bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 217.

³⁶⁴ Karatepe, a.g.s., s. 159.

³⁶⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 1 Mart 1340/1924, s. 8-11.

kumandanlık, sefirlik yanında her yıl üç aylık izin kullanmalarının buna engel olduğu, Birinci TBMM’de de değişikliklerin hep salt çoğunlukta yapıldığı belirtilmiştir.³⁶⁶

Yapılan bu itirazlar ışığında, Anayasa görüşmelerinin başladığı 9 Mart 1924 günü yapılan birleşimde, usul görüşmeleri de yapılmış ve “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun, Ekseriyeti Mutlakanın Sülûsanı Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Karar*” alınmıştır.³⁶⁷ Böylelikle Meclis³⁶⁸, anayasanın kabulü için toplantı yeter sayısı olan, salt çoğunluğunun üçte ikisinin kabul oyu vermesini gerekli ve yeterli saymıştır. Bu durumda anayasa metinleri diğer kanunlardan farklı olarak değerlendirilmiş ve anayasal üstünlüğe vurgu yapılmıştır.

Kanunu Esasi Encümeni tarafından hazırlanan anayasa layihası, TBMM’de, 9 Mart 1924 günü yapılan birleşimde görüşmelere dâhil edilmiştir. Sözü geçen birleşimde de ifade edildiği üzere; layihanın tanziminde ilim ve fennin son telakkiyatından ve diğer Cumhuri devletlerin kavanini esasiyesinden bir hayli istifade edildiği ve aynı zamanda inkılâbımızın dikkate alındığı bildirilmiştir.³⁶⁹ Diğer taraftan Kanunu Esasi Encümeni, anayasa layihasının hazırlanma sürecinde bazı hususları göz önünde bulundurarak çalışmalarını yürütmüştür. Bu doğrultuda sözü geçen birleşimde ifade edildiği üzere; *daima milli ihtiyaçların nazarı*³⁷⁰ dikkate alındığı ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bazı ilkeler doğrultusunda meydana getirildiğine değinilmiştir. “...umdelerden birincisi, milletimiz umdesidir.”³⁷¹ denilerek Türk milletinin nazarı dikkate alındığı, milliyetçiliğin ön planda tutulduğu belirtilmiştir. Diğer bir ilke olarak ise; “...Tevhid-i kuva nazariyesine son derece itina edilmiştir... Cumhuriyeti vücuda getiren tevhid-i kuva esasıdır...”³⁷² denilmiştir. Yani Encümen, kuvvetler birliği üzerinde önemle durulduğunu ifade ederek, Cumhuriyeti vücuda getiren bu ilke üzerinde de itina ile çalışıldığını ifade etmiştir. Yine halkçılığa verilen önem³⁷³ belirtilerek, “Tevhid-i kuvadan anladığımız şudur: Hakkı hâkimiyet, hakkı saltanat doğrudan doğruya millete aittir...”³⁷⁴ şeklinde tanımlanmıştır.

³⁶⁶ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi- TBMM II. Dönem (1923-1927)*, TBMM Vakfı Yay., ss. 407-408.

³⁶⁷ “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun, Ekseriyeti Mutlakanın Sülûsanı Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Karar”, Karar No: 83, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 485; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, ss. 213-255.

³⁶⁸ Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet’in ilanı ve hilafetin ilgasıyla kendisinden daha üstün bir güç bırakmayan TBMM, 1924 Anayasası’nın kabulüne kadar “kurucu Meclis” niteliğini sürdürmüştür. Hem birinci hem ikinci Meclis döneminde bu niteliğini sınırlayan tek bir istisna bulunmaktadır. Bu istisna 11 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 83 sayılı “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Ekseriyet-i Mutlakanın Sülûsanı Ekseriyetle Kabul Edilmesine Dair Heyet-i Umumiye Kararı”dır. Böylelikle Anayasanın kabul şartlarını belirleyen Meclis, Anayasaya diğer kanunlardan farklı bir yer vererek hem üstünlüğüne vurgu yapmış hem de “olağanüstü” olan yetkisini sınırlamıştır. Ay. bilg. bkz: M. Burcu Bayrak, “Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, S. 21, 2014, s. 192.

³⁶⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 213.

³⁷⁰ Ay. yer.

³⁷¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 225.

³⁷² Ay. yer.

³⁷³ Bayrak, a.g.m., s. 193.

³⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 225.

Encümen bir başka konu olan anayasa layihasının nasıl oluşturulduğuna da açıklık getirmiştir. Bu doğrultuda Encümen Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey konuşmasında; “... *Efendiler bu teklifi kanununin ne gibi ahizlerden alındığını söyleyeyim. Teklifi kanunimizin membai doğrudan doğruya milli inkılaptır...*”³⁷⁵ diyerek anayasa layihasının inkılapçı yönüne vurgu yapmıştır. Diğer taraftan; “... *cumhuri ve meşrutî devletlerin kavanini esasiyesinden başlıcalarını nazarı dikkate aldık. Bunlardan, bu usullerin iptida tatbik edildiği Fransa kavanini gözden geçirdik. Ve Fransa kavanininden alınmış hayli ahkamımız vardır ve sonra yepyeni kavanini esasiyeyi de nazarı dikkatten dūr tutmadık. ...Lehistan Cumhuriyeti’nin yeni ve cumhuri olan Kanunu Esasisini de çok karıştırdık. Bununla beraber iddia edebiliriz ki bu kanunların hiçbirindn harfiyen bir madde alınmış değildir...*”³⁷⁶ Yine “...Bizim yaklaşmadığımız Cumhuriyet şekli, Amerika’dır. Çünkü Amerika’da kuvvei icraiye, kuvvei teşriiye ayrı ayrı intihab olunur ve biri diğerini hemen hemen tanımaz. ...İsviçre’de şekli hiçbir devletin şekline benzemez. Bunun için bu kanundan istifade etmedik...”³⁷⁷ ifadeleri üzerine Fransız kanunlarından ve Lehistan anayasasından yararlanıldığını ancak harfiyen bir alıntı yapılmadığı belirtilmiştir. Amerika ve İsviçre’den ise devlet şeklimize ters düşen hususlar nedeni ile yararlanılmadığına açıklık getirilmiştir.

Kanunu Esasi Encümeni tarafından hazırlanan Anayasa layihası altı bölümden oluşmakta ve bu bölümlere bakıldığında; birinci bölüm (1-8. md.) Ahkam-ı Esasiye, ikinci bölüm (9-30. md.) Vazife-i Teşriiye, üçüncü bölüm (31-52. md.) Vazife-i İcraiye, dördüncü bölüm (53-67. md.) Vazife-i Kazaiye, beşinci bölüm (68-88. md.) Türklerin Hukuku Ammesi, altıncı bölüm (89-105. md.) Mevaddı Müteferrika olarak belirlenmiştir.³⁷⁸

9 Mart 1924 tarihinde Meclise sunulan layihada geçen bölümlerin genel değerlendirmesine baktığımızda, içerik de yer alan bölümler ve bazı maddeler hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Buna göre Esas Hükümlerin yer aldığı birinci bölümde³⁷⁹; Hâkimiyetin bilâkaydüşart millete ait olduğu ve bunun Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından millet namına kullanılacağı, yasama yetkisinin ve yürütme gücünün Meclis merkezli ilerleyeceği ifade edilmiştir. Bütün kuvvetlerin, Meclis tarafından kullanılacağı ve yasama hakkında vekâletin asla mümkün olmayacağına değinilmiştir. Yürütme hakkı ise esasen Meclise ait olup, birbirinden ayrı kuvvetlerin olmadığı vurgulanmıştır. Fakat Meclis en küçük ayrıntısına kadar bu hakkı bizzat kullanamayacağından yürütme yetkisini kendi tarafından müstehip bir reisicumhur ve onun tayin edeceği icra vekilleri heyeti marifetiyle kullanılacağına değinilmiştir. Bu durum Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun sekizinci maddesi ve 29 Kasım 1923 tarihli kanun ile teyit edilmiştir.

³⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 227.

³⁷⁶ Ay. yer.

³⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, ss. 227-228.

³⁷⁸ “Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 365-372.

³⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 213.

Yasama görevinin yer aldığı ikinci bölümde³⁸⁰ bazı konu başlıklarına değinilmiştir. Böylelikle on üçüncü maddede, Meclis seçiminin dört senede bir icra edileceği gösterilmiştir. Sözü geçen maddenin açıklamasında ise memleket genelinde mevcut olan ulaşım sıkıntısı, seçim işlerinin masraflı olması ve iki sene gibi az bir zamanda iş görmenin zor olması gibi sebeplere bağlı olarak dönem seçimlerinin süresi ekser memleketlerde olduğu gibi dört seneye iblağ edilmiştir. Buna karşılık olarak seçimleri yenileme sebepleri ve mebusların millettten yeniden telakki sıfat ve kuvvet etmelerine bazen lüzum görüldüğü için yirmi altıncı maddedeki bu fikir incelenerek, kanuna eklemiştir.

Meclis her türlü kuvveti zatında topladığından ve hakkı hâkimiyeti bilfiil kullanma hakkına sahip olduğundan mahiyeti süreklilik arz etmektedir. Fakat azanın memleket dâhilinde devir, tetkik ve murakabe görevlerinin hazırlanması, teneffüs ve istirahatlerinde mecburi olduğundan ve uzun süreli Meclisin faaliyette bulunmaması uygun görülmeceğinden, Meclisin altı aydan ziyade tatili faaliyet edemeyeceği hususu on beşinci maddede açıklanmıştır. Yeni usulde ise yukarıda ifade edilen maksatla, her mebusa senede üç ay izin verilmiştir. Hâlbuki bu izinli olma usulü Meclisin mesai düzenin de bazı aksaklıklara sebebiyet vermekte ve bir mebus, bütün dönem faaliyetlerinde kendi varlığını ispat edememektedir. Bu sebeplerden dolayı yapılmış olan bu kayıtların terkine lüzum görülmüştür.

On altıncı madde; mebusların yemin etme konularını ele almakla birlikte, ikinci dönem seçimlerinde kabul edilen şekle bağlı kalınarak sadece “*cumhuriyete sadakat*” kaydı ilave edilerek, yapılan yeminin doğruluğu üzerinde küçük bir iyileştirme yapılmıştır.

On dokuzuncu madde; tatil esnasında Meclisin bazı sebepler dolayısıyla toplanma daveti ile ilgilidir. Diğer bir husus olan Meclis Reis Vekillerinin sayısı az görüldüğünden ve bu reislerin sayısı benzer parlamentolarda daha çok olduğundan yirmi dördüncü maddede bu vekiller üçe ayrılmıştır.

Seçimlerin yenilenmesi hususuna karar vermek Heyet-i Celile’nin hakkı olarak kabul edilmiştir. Ancak asıl hâkimiyet millette olduğundan seçimlerin yenilenmesi ihtiyacına karar vermek demokrasinin kuvvetlenmesi olarak görülmüştür. Sözü geçen layihanın yirmi beşinci maddesi bu fikrin mahsulüdür. Diğer taraftan yirmi yedinci maddede Meclisin yetkilerinin asla sınırlandırılmayacağı ifade edildiği gibi Meclisin hukukuna sınır koymayı düşünmenin kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle adı geçen görevlerin sayılmasının ardından “*gibi*” edatı konulmuştur. Yine sözleşme, ant içme, imtiyazlar ve diğerlerini hazırlamak üzere her şeyden önce Hükümet tarafından müzakere ve tespit edileceği ve ondan sonra Meclise sunulacağına değinilmiştir.

³⁸⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 214.

Yürütme görevinin yer aldığı üçüncü bölüm;³⁸¹ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun sekizinci maddesinden ve 29 Ekim tarihli kanundan doğrudan doğruya ilham alınarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda Encümen, hâkimiyetin millete ait olduğunu faaliyetlerinde her daim temel fikir olarak ele almıştır. Ancak her Türk’ün birer birer bu hâkimiyeti en küçük ayrıntısına kadar kullanması madde bakımından uygun olmadığından milletvekillerinin seçeceği ve bu genel yapının Mecliste toplanmış olduğu ve bunun hâkimiyeti kullanma araçlarından bir olduğu ifade edilmiştir.

Reisicumhurun hakemlik ve nazımlık mevkiinde bulunması, siyasi dâhiliye cereyanlarının balâsında kalması, siyaseti umumiye de düzenin temin edilmesi gibi yüksek maksatlar otuz birinci maddede verilmiştir. Riyaseti Cumhur süresi yedi sene olarak gösterildiği gibi yirmi beşinci maddede reise seçim yenileme hakkı bırakılmıştır. Diğer taraftan otuz ikinci maddede ifade edildiği üzere; mebus olan veya seçilme yetkisine sahip olan her Türk Reisicumhur olabilme hakkına sahiptir. Devlete riyaset etmek gibi yüce bir şerefi elde etme hakkı bir hanedan için değil, bütün millet için tanınmıştır. Bu madde Türklüğün yüceltilmiş sıfatını üstün kıldığı gibi erginlik ve olgunluk derecesine gelmiş her millette bu hak hukuken doğal kabul edilmiştir. Bir milletin izzeti nefsinin ve haysiyetini yükselten bu madde Türklerin de kutsalı kabul edilmiştir.

Kırk beşinci maddeye kadar olan hükümler, Riyaseti Cumhuriyeye ait olmakla birlikte kaynağı ilim ve fen haline gelen ve her yerde kabul olunan uygulamaları kapsamaktadır. Otuz altıncı madde ile vazgeçilen ve ilanı uygun olmayan kanunları bir daha görüşmek üzere Reisicumhurun Meclise iadesine ilişkin olup bu sebeple kusurlu kanunların kabulünden dolayı meydana gelen zararlar ortadan kaldırılmış olmaktadır. Reisicumhur ile ilgili bir diğer konu; Reisicumhur, hakem mevkiinde bulunduğu ve ihtiyaç görüldüğü zaman seçim yenilemeye karar verebileceğinden eğer mebus ise Riyaseti Cumhuriyesi esnasında Meclis tartışmalarına ve müzakerelerine katılamayacağı ve rey veremeyeceği otuz üçüncü maddede ifade edilmiştir. Diğer taraftan 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53’ncü maddeler hükümet-i icraiye dair olmakla birlikte meşrutî ve cumhuri her devlette yürürlükte olan usuller tespit edilmiştir.

Yargı erkinin yer aldığı dördüncü bölüm³⁸² ilmi bir mahiyet kazanan ve herkesçe kabul olunan maddelerin tespiti dâhilinde oluşturulmuştur. Bu bölüme ekleme yapılan Divan-ı Âli maddeleri 1877 kanunundaki bölüme benzer bir durumda ise de üye sayılarında azaltma yapılmış ve ittiham dairesi kaldırılmıştır. Sonuç olarak; vekilleri Meclis ve Şurayı Devlet ile Temyiz Mahkemesi Erkânını kanunî mercileri Divan-ı Âli’ye sevk edeceklerinden ayrı bir ittiham dairesine lüzum görülmemiştir. Vekillerin ilk soruşturmaları ise Meclis Şubeleri tarafından yapılacaktır.

Türklerin Hukuku Ammesinin yer aldığı beşinci bölümde³⁸³ ilk maddeler genel ilkeleri, sonra gelen maddeler ise bunların kısıtlamalarını içermektedir. Tehlikeli

³⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, ss. 214-215.

³⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 216.

³⁸³ Ay. yer.

zamanlarda bazı dokunmazlıkların sınırlanması ve ertelenmesi demek olan sıkıyönetim, hukuku amme bölümüne dâhil edilmiştir. Diğer taraftan Cumhuriyet ve saltanatı birbirinden ayıran en önemli özelliklerden biri olarak; tüm halkın memlekete hâkim olabileceği konusuna değinilmiş ve halkın hukukunu kullanabilmesi için fikren yükselmesinin lazım geldiğine değinilmiştir. Bu doğrultuda âlimlerin kesin iddiasına göre; Cumhuriyette herkesin söz sahibi olduğu ve hiç olmazsa okuryazar olunmasının elzem görüldüğüne değinilerek, öğrenime başlamanın mecburiyeti ve ücretsizlik durumları seksen dokuzuncu maddede açıklanmıştır.

Doksanıncı maddede Türk sıfatı resmiyesine değinilmiş ve Osmanlı saltanatı yıkılmış olduğundan, artık vatandaşlara Osmanlı denilemeyeceği ve milli izzet-i nefsin bir hanedana mensubiyeti kabul edemeyeceği ifade edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin milli bir devlet olduğuna ve Devletin Türk'ten başka bir millet tanımayacağına; memleket dahilinde eşit hukuka sahip olan başka ırktan gelme kimselerin bulunduğu ve bunların ırki farklılıklarının milliyetlerine mani olmayacağına değinilmiştir. Böylece vicdan hürriyeti onaylanmış olduğundan, din konusunun da fertlerin milliyetlerine engel teşkil etmeyeceği belirtilmiştir.

Altıncı bölümün³⁸⁴ üç maddesi vilayetleri ele almıştır. Doksan dördüncü maddede vilayet işlerinin yetki genişliği ve görevler ayrılığı esasına dayanacağı açıklanmıştır. Mahalli işlerde; vilayet, şehirler, kasabalar ve köyler hükmi şahsiyete sahip olmakla birlikte vilayetlere dair ilkelerin geliştirilmesi bu maddede yer almıştır.

Altıncı bölümün 95, 96 ve 97'nci maddeleri memurlara değinmiştir. Böylelikle memleket mevcudunda, memur kesimin refahının temin edilmesi ve dokunulmazlıklarının sağlanması için ayrıntılı bir memurlar kanunun tez elden yenilenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

98'den 103'e kadar olan maddeler maliye işlere ait olup açık hükme giren maddelerin tespitini kapsamaktadır. Diğer taraftan bu bölümün Teşkilat-ı Esasiye Kanununa ait kaideler kısmında bu kanunda hangi yollarla düzeltme yapılacağı gösterilmiştir. 104'ncü maddede Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun da düzeltme yapılması diğer kanunlardan farklı bir şekle dönüştürülmüştü. Buna bağlı olarak Devletin yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğunu belirten birinci maddenin hiçbir suretle düzeltilmesinin ve değiştirilmesinin mümkün olmayacağı maddenin sonun açıkça gösterilmiştir. Yine Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun da yapılacak olan herhangi bir düzeltmenin, kabul edilen çoğunluk usulüne uygun olarak yapılacağı açıklanmıştır.

9 Mart 1924 günü Meclis'e sunulan layihanın bölüm ve bazı maddelerin değerlendirilmesi yukarıda açıklandığı gibi olup, gerekli açıklamaların ardından layiha tartışmalara açılmıştır. 9 Mart tarihinden başlayıp, kabul tarihine (20 Nisan 1924) kadar³⁸⁵ geçen süre zarfında anayasa maddeleri tartışılmış ve bazı konular üzerinde

³⁸⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, ss. 216-217.

³⁸⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, ss. 213-255; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VII, 16 Mart 1340/1924, ss. 525-568; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VII, 23 Mart 1340/1924, ss. 982-1010; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VII, 24 Mart 1340/1924, ss. 1019-1057;

ayrıntılı incelemelerde bulunulmuştur. Böylelikle Cumhurbaşkanına Meclisi dağıtma yetkisinin verilmesi, her Türk'ün seçme ve seçilme hakkına sahip olması konularını içeren maddeler ve çift meclis önerileri Mecliste uzun uzadıya tartışılan başlıklar olmuştur.

Anayasa hazırlanırken Komisyonunda başkanlık hükümetine benzer bir sistem üzerinde durulmaya çalışılsa da; kuvvetler birliği esassından taviz verilmemiştir. 1924 Anayasası metni, temel yapı bakımından 1921 Anayasası'nın, 1923 değişikliği ile kurulan çatısına sadık kalmış ancak metin içinde yer alan 25'nci madde hükmü, bu çatıya ters düşmüştür. Bu 25'nci madde ile Cumhurbaşkanına Meclisi dağıtma yetkisi veriliyor ve aynı zamanda bu yetki hiçbir koşula bağlanmıyordu. Böylelikle tasarı maddesinde Cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilmiş olmakla birlikte Meclis Hükümeti sisteminden uzaklaşmış oluyordu. Sonuç olarak, Anayasanın gerçek yapısı ile bağdaşmayan bu hüküm büyük tepkilere yol açmış ve genel kurulun kendi müdahalesi doğrultusunda kesin olarak kaldırılmıştır. Milletvekillerinin çoğunluğu dağıtma hakkının kuvvetler birliği ilkesi ile çatıştığını ileri sürmüş ve Meclis üstünlüğünün mutlak olması gerektiği görüşünde birleşmiştir.³⁸⁶ Böylelikle yürütme kuvvetinin eline Meclisi dağıtma gibi sistemin özü ile çelişen bir güç verilmemiştir.

Diğer taraftan Genel Kurulda bazı milletvekilleri, ikinci bir meclis kurulması önermişlerdir ancak şiddetli tartışmalar neticesinde öneri reddedilmiştir. Kuvvetler birliği, Meclis üstünlüğü, Meclis Hükümeti, tek Meclisli yasama modelinin sürdürülmesinde etkili olmuştur.³⁸⁷

Komisyon metninde ele alınan bir diğer konu da kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmiş olmasıdır. Komisyon metninde yer alan “*her Türk seçme seçilme hakkına sahiptir*” ifadesi uzun tartışmalar neticesinde değiştirilerek, “*her erkek Türk*” olarak ifade edilmiştir.³⁸⁸

Özellikle şiddetli tartışmaların yapıldığı bu maddeler dışında, Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan metinde, uygun görülen değişikliklerin yapılmasının akabinde Teşkilatı Esasiye Kanunu, 20 Nisan 1924 günü Meclisten geçerek kabul edilmiştir.³⁸⁹

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C. VIII, 30 Mart 1340/1924, ss. 93-121; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VIII, 6 Nisan 1340/1924, ss. 336-364; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VIII, 7 Nisan 1340/1924, ss. 378-385; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VIII, 13 Nisan 1340/1924, ss. 611-640; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VIII, 20 Nisan 1340/1924, ss. 895-924.

³⁸⁶ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi- TBMM II. Dönem (1923-1927)*, s. 409.

³⁸⁷ Mustafa Kemal Çiçek, *1924 Anayasası'nın Hazırlanışı ve Temel Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2005, s. 62.

³⁸⁸ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi- TBMM II. Dönem (1923-1927)*, s. 409.

³⁸⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VIII, 20 Nisan 1340/1924, s. 895-924; “Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 365-372.

2. 1924 ANAYASASI BÖLÜMLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

2.1. AHKAM-I UMUMİYE (GENEL ESASLAR)³⁹⁰

1924 Anayasasının ilk sekiz maddesi Genel Esaslar ile ilgilidir. Bu bağlamda ilgili maddelerin genel değerlendirmesini yaptığımızda, anayasanın ilk iki maddesi Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile ilgilidir. Birinci maddede “*Türkiye Devleti bir Cumhuriyet’tir.*” denilerek; “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun*”da yer alan, “*Türkiye Devleti’nin şekl-i hükümeti, Cumhuriyet’tir.*”³⁹¹ ifadesi değiştirilmiştir. Böylelikle hükümet şekli olarak algılanan Cumhuriyet ifadesi kesin bir söyleme tabi tutulmuştur. Anayasa Layihası görüşmeleri sırasında bazı Milletvekilleri bu konu hakkında farklı önerilerde bulunarak, “*şekli hükümet*” ifadesinin eklenmesine yönelik görüş bildirseler de önerileri kabul edilmemiş ve madde, Kanunu Esasi Encümeni’nden geldiği hali ile kabul edilmiştir. Diğer taraftan anayasanın yüz ikinci maddesinde “*İşbu kanunun şekli Devletin Cumhuriyet olduğuna dair olan birinci maddesinin tadil ve tağyiri hiçbir suretle teklif dahi edilemez.*” denilerek anayasanın birinci maddesine dokunulmazlık atfedilmiştir.

Anayasanın ikinci maddesinde; 1923’de “*Türkiye Devleti’nin dini, dini İslam’dır; resmi dili Türkçedir.*” şeklinde yapılan değişikliğe, “*makarrı Ankara şehridir*” ifadesi eklenmiştir. İlerleyen süreçte, Türkiye Devleti’nin dini, dini İslam’dır ifadesi 1928 değişikliği ile birlikte Anayasa’dan kaldırılacak ve 1937 değişikliği ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin niteliklerine “*laiklik*” ilkesi eklenecektir.

Anayasa’nın üçüncü maddesinde “*Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir*” ifadesi yer almaktadır. Yeni kurulan devletin temelini teşkil eden bu madde, hâkimiyeti meydana getiren yegâne gücün millet olduğu vurgusunu yaparak, anayasanın ilkeleri arasında tutulmuştur.

Anayasanın dördüncü maddesinde; “*Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup, millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder.*” denilmektedir. Nitekim, milletin gerçek ve biricik temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, millet tarafından seçilir.³⁹² Bu bağlamda Türkiye Büyük Millet Meclisi; milli hâkimiyetin temsilcisi olmak, millet yerine ve millet namına, milli hâkimiyeti kullanmak vasfına sahiptir. Anayasada hâkim olan şartlara göre, millete ait hakkı hâkimiyeti kullanacak tek bir müessese vardır; o da milletin yegâne ve hakkı mümessili olarak ifade edilen Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir.³⁹³

Beşinci maddede, “*Teşrii salahiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisi’nde tecelli ve temerküz eder.*” ifadesi ile yasama ve yürütme yetkisinin Mecliste toplandığı;

³⁹⁰“Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 365.

³⁹¹“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun”, Kanun No: 364, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 125.

³⁹² İnan, a.g.e., s. 244.

³⁹³ Recai Okandan, “Hükümlerlik Kudreti ve Buna Dahil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanunu’nun Hususiyetleri”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. XXVIII, S. 2, Ocak 1962, s. 326.

altıncı maddede, “*Meclis Teşri salâhiyetini bizzat istimal eder.*” ifadesi ile Meclisin yasama yetkisini bizzat kullanacağı belirtilmiştir. Yürütme konusunda ise yedinci madde ile “*Meclis icra salâhiyetini, kendi tarafından müntahap Reisicumhur ve onun tayin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder. Meclis, Hükümeti her vakit murakabe ve iskat edebilir*” ifadesi ile açıklık getirilmiştir. Bu doğrultuda; Meclis yürütme yetkisini, kendi seçtiği Reisicumhur ve onun tayin ettiği İcra Vekilleri aracılığı ile kullanabilecektir. Diğer taraftan Meclis, hükümeti her vakit denetleme ve düşürme yetkisine de sahip tutulmuştur.

Devlete bağlı fonksiyonların yetkilerini kullanma tarzını açıklayan 1924 Anayasası’nın: yasama ve yürütme gücünü Meclis’te toplayıp, yasama yetkisinin bizzat, yürütme yetkisini ise Reisicumhur ve İcra Vekilleri eliyle kullanacağını belirtmesi, bir yandan kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemine bağlı kalındığını diğer taraftan ise yasama ve yürütme gücünün birer kuvvet olarak ayrıldığını göstermektedir.³⁹⁴ Bu bağlamda denilebilir ki; bir “*güçlerin ayrımı*” ilkesine yer verilmiş olmakla klasik anlamda parlamenter rejime doğru bir adım atılmıştır.³⁹⁵

Sekizinci madde, “*Hakkı kaza, millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mehakim tarafından istimal olunur.*” şeklinde olup yargı konusunu millet namına bağımsız mahkemelere bırakmaktadır.

2.2. VAZİFE-İ TEŞRİİYE (YASAMA GÖREVİ)³⁹⁶

Yasama konusunun genel değerlendirmesine baktığımızda; bir müddet Meclis gündeminde varlığı koruyan ikinci meclis konusu, Meclis çoğunluğu tarafından kabul görmemiş³⁹⁷ ve yasama tek Meclis olan TBMM bünyesinde korunmuştur. Bu doğrultuda dokuzuncu madde ile Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin özel kanuna uygun olarak, millet tarafından seçilen milletvekillerinden oluştuğu bildirilmiştir.

Onuncu madde; “*On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebusan intihabına iştirak etmek hakkına haizdir.*” şeklinde olup ardından; on birinci madde “*Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek salâhiyetine sahiptir.*” ifadesi gelmektedir. Bu maddeler Mecliste tartışmalara sebebiyet vermiştir. Anayasa Layihasında milletvekili seçme ve seçilme hakkı “*her Türk*” olarak ele alınmış ve Meclise bu şekli ile sunulmuştur. Ancak o günün şartları, kadın-erkek eşitliğini kabul etmemiş ve layiha maddesi Meclis çoğunluğunca kabul görmediği için maddeler “*her erkek Türk*” şeklinde değiştirilmiştir.³⁹⁸ İlerleyen tarihi süreç bu durumu düzenlemeleri kapsamına almış ve 1934 değişikliği ile birlikte kadınlara siyasi hakları teslim edilmiş ve anayasal güvence altına alınmıştır.

³⁹⁴ Çiçek, a.g.t., s. 65.

³⁹⁵ Bekir Sıtkı Baykal, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Oluşması Üzerine”, *Belleten*, C. XLIII, S. 170, Nisan 1979, s. 498.

³⁹⁶ “Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 365-367

³⁹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 217.

³⁹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, s. 543.

Seçilme yeterlilikleri konusunu işleyen on ikinci maddeye de kimlerin milletvekili seçilemeyeceği konusunda, “*Türkçe okuma-yazma bilmeyenler*” ifadesi eklenmiştir.³⁹⁹ Diğer taraftan 1921 Anayasasında TBMM seçimlerinin iki senede bir olması hususu 1924 Anayasası’nın on üçüncü maddesinde, dört yıl olarak ele alınmıştır. Bu madde Mecliste bazı tartışmalara sebebiyet vermişse de Meclis çoğunluğu dört yıl olarak kabul etmiştir.⁴⁰⁰ Yine aynı madde üzerinden 1924 Anayasası, mebusların temsilcilik sıfatı konusunda Osmanlı-Türk anayasacılığında farklı bir ara dönem yaratmıştır. “*Her mebus yalnız kendini intihap eden dairenin değil, umurun vekilidir.*”⁴⁰¹ biçimindeki düzenleme, tüm milletin genel ve siyasal temsili anlayışının yanında, seçen ve seçilen arasında da bir temsil ve vekalet zincirine de değinmiştir.⁴⁰²

Anayasanın on dördüncü maddesinde; Meclisin, her Kasım ayı başında davetsiz toplanacağı ve en fazla altı ay ara verebileceği konusu ele alınmıştır. Meclis görüşmelerinde, altı ay ifadesinin yanlış anlaşılabilceği, altı ay tatil şeklinde algılanabileceği bu sebepten tatil süresinin dört ay olarak sınırlandırılması gerektiği önerilerinde bulunulmuştur.⁴⁰³ Bu öneriler akabinde Encümen başkanı Yunus Nadi, altı aylık sürenin üst sınır olduğu ve hiçbir zaman bu altı aylık sürenin aşamayacağını bildirerek bu durumun Meclisin devamlı olarak toplanmasına engel teşkil etmediğini açıklamıştır. Bunun üzerine oylamaya sunulan madde Encümenden geldiği hali ile kabul görmüştür.

On beşinci madde ile kanun teklif etme hakkı Meclis azasına ve İcra Vekilleri Heyetine verilmiştir. Devamında gelen on altıncı maddede; milletvekillerinin yemin metni düzenlenmiştir. Bu doğrultuda, Encümen tarafından sunulan yemin metni; “*Vatan ve milletin saadet ve selametine mugayir bir gaye takip etmeyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma Vallahi*”⁴⁰⁴ şeklinde olup, verilen değişiklik teklifi üzerine “... ve milletin bilakaydüşart hakimiyetine.” ifadesi eklenmiştir.⁴⁰⁵ Böylelikle Milletvekilleri; “*Vatan ve milletin saadet ve selametine ve milletin bilâkaydüşart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmeyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma Vallahi.*” şeklinde yemin edeceklidir.

Anayasanın on yedinci maddesi, milletvekili dokunulmazlıklarını ele almıştır. Mecliste yapılan tartışmalar neticesinde maddenin ilk fıkrasına “*haricinde*” ifadesi eklenmiş ve böylelikle Milletvekillerinin Meclis içindeki oy ve görüşlerinden ve bunların Meclis dışında izah ve açıklamalarından sorumlu olmadıkları şeklinde değiştirilerek madde kabul edilmiştir. Yine milletvekili dokunulmazlıklarının içeriğini genişleten bir diğer konu ise; “...eğer bir milletvekilinin; milletvekili seçilmeden önce aleyhine ceza hükmedilirse, infazı milletvekilliği sonrasına bırakılacağı...” şeklinde olan

³⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, s. 544.

⁴⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, ss. 544-549.

⁴⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, s. 544;

⁴⁰² Çiçek, a.g.t., s. 66.

⁴⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, ss. 549-555.

⁴⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 218.

⁴⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, s. 557.

madde, “...milletvekili seçilmeden önce veya sonra hakkında cezai hüküm verilen milletvekillerinin infazının, milletvekillikleri sonrasına bırakılacağı... şeklinde düzenlenmiştir.”⁴⁰⁶

On sekizinci madde milletvekillerinin maaşları ile ilgilidir. Devamında gelen on dokuzuncu madde ise tatil halinde gerek duyulduğunda Meclisin toplanması ile alakalıdır. Bu doğrultuda Encümen tarafından “*Tatil esnasında Reisicumhur, lüzum görürse veyahut azanın beşte biri tarafından talep vuku bulursa Meclisi inikada davet eder.*”⁴⁰⁷ şeklinde sunulan madde Mecliste tartışmalara sebebiyet vermiştir. Tartışmalar neticesinde Meclis Reisinin de maddeye eklenmesi ile madde; “*Tatil esnasında Reisicumhur veya Meclis Reisi lüzum görürse veyahut azadan beşte biri tarafından talep vuku bulursa, Meclis Reisi dahi Meclisi içtimaa eder.*”⁴⁰⁸ şeklinde düzenlenmiş ve kabul edilmiştir.

Anayasanın yirmi, yirmi bir ve yirmi ikinci maddeleri, Meclis görüşmelerinin yayınlanmasına ilişkindir. Bu doğrultuda Meclis görüşmeleri aleni kabul edilmiş ve harfiyen yayınlanabileceği kabul edilmiştir. Diğer taraftan görüşmelerin, soru ve gensoruların Meclis tüzüğüne uygun yapılacağına açıklık getirilmiştir.

Yirmi üçüncü madde “*Mebushluk ile Hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez.*” şeklinde olup devlet memurluğu ve milletvekilliğinin tek bir kişide toplanamayacağı ifade edilmiştir. Yirmi dördüncü madde ise; TBMM Heyeti Umumiyesi’nin her Kasım başında toplanıp bir sene için kendisine bir reis ve üç reis vekili seçmesi hususuna değinmektedir.

Meclis seçimlerinin yenilenmesi durumunda toplantı sürecinin nasıl olacağını açıklayan yirmi beşinci madde, Mecliste uzun soluklu tartışmalara⁴⁰⁹ sebebiyet vermiştir. Sonuç olarak, seçim dönemi tamamlanmadan Meclis üye tam sayısının salt çoğunluğu ile seçim yenilemeye gidilirse ve seçim yenilenirse, yeni toplanan Meclisin seçim döneminin Kasım itibari ile başlayacağı ve Kasım ayından önceki toplantıların olağanüstü toplantı sayılacağı belirtilmiştir.

Yirmi altıncı maddede TBMM’nin görevleri sayılmıştır. Bu doğrultuda Anayasa, TBMM’ye: “*Ahkam-ı şer-iyenin yerine getirilmesi, yasa koymak, değiştirmek, kaldırmak ve bunları yorumlamak; yabancı devletlerle sözleşme, antlaşma ve barış yapmak ya da savaş ilan etmek; muvazenenin umumiyeti maliye ve hesabı kati kanunlarını incelemek, onaylamak, para basımına karar vermek, tek el ve mali yüklenme getiren sözleşme ve imtiyazları onaylamak ya da kaldırmak; genel ve özel af ilanı; cezaları hafifletmek ya da değiştirmek, soruşturma ve cezaları ertelemek, ölüm*

⁴⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, ss. 557-567.

⁴⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s. 218.

⁴⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 23 Mart 1340/1924, ss. 982-987.

⁴⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 23 Mart 1340/1924, ss. 992-1010; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 24 Mart 1340/1924, s. 1019; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 30 Mart 1340/1924, ss. 93-97.

cezalarının yerine getirilmesine karar vermek” gibi kapsamlı bir görevlendirme yapmıştır.

İfade edilen bu madde bağlamında; Meclis’in kuruculuk yani anayasayı değiştirme yetkisi de vardır ve bu yüz ikinci maddede belirtilmiştir. Böylelikle Meclis olağan yasama yetkisine sahiptir; kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemi gereği bu yetkiyi devredemez. Bu doğrultuda denilebilir ki Meclis, icrai ve idari yetkilerle donatılmanın yanı sıra yargısal özellik taşıyan bazı yetkiler ile de görevlendirilmiştir.⁴¹⁰

Anayasanın yirmi yedinci maddesi milletvekilliği sıfatının hangi koşullarda düşeceğini açıklamaktadır. Bu doğrultuda; “Bir milletvekili vatana ihanet ve milletvekilliği zamanında irtikap suçlarından biri ile sanık olduğuna TBMM Heyeti Umumiye aza mevcudunun üçte iki çoğunluğu ile karar verilir ya da on ikinci maddede ifade edilen suçlardan biri ile hüküm giyer ve hükmü kesinleşirse milletvekilliği sıfatı düşer.” şeklindedir. Diğer taraftan anayasanın yirmi sekizinci maddesi ile; “Milletvekilinin istifa etmesi, kısıtlanması, özürsüz ve izinsiz iki ay Meclise devam etmeme durumu ve memurluğu kabul etme hallerinde milletvekilliği düşer.” şeklinde olup milletvekilliğinin hangi hallerde düşeceğini açıklamasına devam edilmiştir. Yine yirmi dokuzuncu madde konuyu devam ettirerek; “yirmi sekizinci maddede düzenlenen milletvekilliğinin düşmesi hallerinde ve milletvekilinin ölümü akabinde yerine bir başkası seçilir.” ifadesi ile milletvekilliği düşen veya vefat eden milletvekillerinin yerine bir başka milletvekilinin seçileceğini belirtmiştir. Yine Anayasanın yasama görevi konusundaki son maddesi olan otuzuncu maddesi sonradan eklenmiş ve bu maddeye göre; “TBMM kendi zabıtasını reisi marifetiyle tanzim ve idare eder.”⁴¹¹

2.3. VAZİFE-İ İCRAİYE (YÜRÜTME GÖREVİ)⁴¹²

Anayasanın Genel Esaslar bölümünde belirttiği üzere yasama ve yürütme yetkisi Mecliste toplanmış ve akabinde belirtilen ifadelerle göre yasama görevini direk kullanan Meclis; yürütme görevini kendi seçtiği Reisicumhur ve onun tayin edeceği İcra Vekilleri marifetiyle kullanacaktır. Bu doğrultuda yürütme görevini içeren maddelerin geneline bakıldığında 1924 Anayasası; devletin, yürütmenin başı olan Reisicumhuru, Meclisten kesin olarak ayırmış değildir. Reisicumhur ile Meclis zaman zaman ilişki içerisinde.⁴¹³

Ayrıntılı bir şekilde incelenen yürütme görevi maddeleri; Reisicumhur makamını ele alarak başlatılmıştır. Bu bağlamda otuz birinci madde; “Türkiye Reisicumhuru Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i riyaset yeni Reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.” şeklindedir. Meclis görüşmeleri

⁴¹⁰Çiçek, a.g.t., ss. 67-68.

⁴¹¹TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 30 Mart 1340/1924, ss. 101-104.

⁴¹²“Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 367-368.

⁴¹³Ömer Anayurt, “1924 Anayasası’nda Meclis Yürütme İlişkileri”, ATAM Dergisi, C. XIII, S. 39, Kasım 1997, s. 674.

sırasında Reisicumhurun görev süresinin bir intihap devresi yani dört yıl olarak kabul edilmeyip beş, yedi, dokuz yıl gibi süre zarfına yayan teklifler olmuş ise de kabul edilmemiştir.⁴¹⁴ Böylelikle Reisicumhur, TBMM Heyeti Umumiyesi ve kendi azaları tarafından bir seçim dönemi yani dört yıllığına seçilecek görevi yeni Reisicumhur seçilene kadar devam edecek ve tekrar seçilebilecektir.

Anayasanın 32-39 maddeleri Reisicumhurun görevlerini ve yetkilerini açıklamaktadır. Bu bağlamda otuz ikinci madde ile “Reisicumhurun devletin reisi olduğu, verilen bu sıfat itibari ile özel törenlerde Meclise ve gerekli gördükçe İcra Vekilleri Heyetine başkanlık edebileceği ancak Reisicumhurun Cumhur başkanlığı makamında bulunduğça Meclisteki tartışma ve görüşmelere katılamayacağı ve oy veremeyeceği ifade edilmiştir.” Buradaki özel törenlerden kasıt yasama dönemi başındaki ya da olağanüstü nitelikteki toplantılardır.⁴¹⁵

Anayasanın otuz üçüncü maddesine göre ise; “Reisicumhur ve memleket dışında seyahat gibi bir sebeple görevini yerine getiremez veya vefat, istifa ve diğer sebep dolayısı ile Cumhuriyet reisliği makamı boş kalır ise TBMM reisi vekâleten Reisicumhurun görevini yerine getirebilir.” Yine devamında gelen otuz dördüncü maddeye göre; “Cumhurbaşkanlığı makamının boş kalması halinde, Meclis toplanmış ise yeni Reisicumhuru derhal seçer. Meclis toplu değil ise Meclis reisi tarafından hemen toplanmaya davet edilerek, Reisicumhur seçilir. Eğer Meclisin seçim dönemi son bulmuş veya seçimlerin yenilenmesine karar verilmiş olursa Reisicumhuru gelecek Meclis seçer.” şeklinde açıklanmış olup, Reisicumhurun yukarıda verilen sebepler doğrultusunda görevini yapamaması durumunda Meclis reisine verilen vekâlete ve yeni Reisicumhurun seçim sürecine değinilmiştir.

Reisicumhur ile Meclisin süreklilik arz eden bağlantısına önemli bir örnek teşkil eden otuz beşinci maddeye göre; “Reisicumhur, Meclis tarafından kabul edilen kanunları on gün zarfında ilan eder. Teşkilat-ı Esasiye kanunu ile bütçe kanunları müstesna olmak üzere ilanını uygun bulmadığı kanunları bir daha müzakere edilmek üzere zorlayan sebepleri ile birlikte on gün zarfında Meclise iade eder. Meclis söz konusu kanunu bu defa da kabul ederse, Reisicumhur kanunu mecburi olarak ilan eder.” Bu bağlamda denilebilir ki; Anayasa ifade edilen konu itibari ile Reisicumhura geçici veto hakkı tanımıştır.⁴¹⁶ Her ne kadar Meclis görüşmelerinde sözü geçen hakkın, o günün anlamı ile bir veto olmadığı tartışma konusu olsa da Reisicumhur kabulü uygun görmediği kanunları on gün gibi kısa bir süreliğine erteleme hakkına sahip olmuştur. Kabul edilmeyip tekrar Meclise gönderilen kanunun, Mecliste adî çoğunlukla kabulü halinde Reisicumhurun kanunu ilanı zorunlu bir hal almıştır.⁴¹⁷

Anayasanın otuz altıncı maddesine göre; “Reisicumhur, her sene Kasım ayında Hükümetin geçen seneki faaliyetine ve o sene kabul edilmesi uygun görülen tedbirlere

⁴¹⁴TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 30 Mart 1340/1924, ss. 104-112.

⁴¹⁵Çiçek, a.g.t., s. 70; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 30 Mart 1340/1924, ss. 113-115.

⁴¹⁶Anayurt, a.g.m., s. 675.

⁴¹⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 30 Mart 1340/1924, ss. 115-120.

dair bir nutuk söyler veya Başvekile okutturur.” şeklinde olup geçen senenin genel değerlendirmesi yapılarak, yeni dönem alınması gerek tedbirler belirlenmesini içermektedir.

Yine Reisicumhurun siyasi yetkilerini içeren otuz yedinci madde; “*Reisicumhur, yabancı devletlerin nezdine Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi temsilcilerini tayin eder ve yabancı devletlerin siyasi temsilcilerini kabul eder.*” şeklindedir.

Otuz sekizinci madde ile Reisicumhurun seçim akabinde ve Meclis huzurunda yapacağı yemin metni düzenlenmiştir. Devamında gelen otuz dokuzuncu maddede ise Reisicumhurun çıkaracağı bütün kararların başvekil ile ilgili vekil tarafından imza edileceği belirtilmiştir.

Mecliste uzun uzadıya tartışmalara sebebiyet veren konulardan biri de başkumandanlık meselesi olmuştur. Komisyon tasarısına göre Reisicumhur kara, hava ve deniz kuvvetlerinin başkumandanı olarak belirlenmiştir. Tasarı maddesinin Meclis gündeminde görüşülmeye başlaması ile birlikte farklı öneri tekliflerinin gelmesi üzerine Komisyon tarafından hazırlanan madde değiştirilmiştir.⁴¹⁸ Böylelikle “*Başkumandanlık Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç olup Reisicumhur tarafından temsil olunur. Kuvayi Harbiyenin emir ve kumandası hazarda kanunu mahsusuna tevfiқан Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyasetine ve seferde İcra Vekilleri Heyeti’nin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasb edilecek zata tevdi bulur.*” şeklinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre; Başkumandanlık, TBMM’nin manevi şahsiyetinde toplanmakta olup Reisicumhur tarafından temsil olunacaktır. Silahlı Kuvvetlerin emir ve kumandası barış zamanında özel kanuna uygun olarak Genelkurmay Başkanlığına ve sefer zamanında ise İcra Vekillerinin teklifi üzerine Reisicumhur tarafından tayin edilecek kişiye verilecektir. Mecliste yapılan tartışmalara ve akabinde verilen kararlara bakıldığında; Meclis genel kurulunda yapılan bütün değişiklikler, Reisicumhurun anayasal konumunu güçlendirmek yerine millet egemenliğini ve onun temsilcisi olan Meclisin üstünlüğünü artırma yönünde kararlar alınmıştır.⁴¹⁹

Anayasanın kırk birinci maddesi Reisicumhurun sorumlu olduğu haller ve sorumlu tutulamayacağı halleri incelemiştir. Bu doğrultuda Reisicumhur vatana ihanet halinde TBMM’ye karşı mesul tutulmuştur. Diğer taraftan Reisicumhurun çıkaracağı bütün kanunlardan meydana gelen sorumluluk, otuz dokuzuncu madde gereğince, sözü geçen kanunları imza eden Başvekil ve ona bağlı olan vekile aittir. Reisicumhurun şahsi hususlarından sorumlulukları gerek duyulduğunda, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun yasama dokunulmazlığını işleyen on yedinci maddesi gereğince hareket edileceği açıklanmıştır. Bu maddeye bakıldığında Reisicumhur hukuki olarak iki halden sorumlu tutulmuştur. Birincisi vatana ihanet ve ikincisi ise şahsi konuları ele almaktadır. Devlet nezdinde önemli bir şahsiyet olma vasfının yüklediği sorumluluk, Reisicumhurun siyasi

⁴¹⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 6 Nisan 1340/1924, s. 336-364; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 7 Nisan 1340/1924, ss. 378-385.

⁴¹⁹Çiçek, a.g.t., s. 71.

kimliğini, milletin yegane temsilcisi Meclise karşı sorumlu tutmanın yanı sıra bulunduğu statü itibari ile hususi konularda ele alınmış ve Anayasanın yasama dokunulmazlığını düzenleyen ilgili madde gereğince hallolunacağı ifade edilmiştir.

Anayasanın kırk ikinci maddesine göre; Reisicumhur, Hükümetin teklifi üzerine devamlı hasta olma veya yaşlılık gibi şahsi sebeplerden dolayı belirli fertlerin cezalarını düşürebilir veya hafifletebilir. Ancak Reisicumhur, TBMM tarafından suçlu bulunarak mahkûm olan vekillerin hakkında bu yetkiyi kullanamaz. Devamında gelen kırk üçüncü madde ile Reisicumhurun ödeneğinin özel bir kanun ile tayin edileceği bildirilmiştir.

Başvekil ve vekilleri işleyen kırk dördüncü maddeye göre; Başvekil, Reisicumhur tarafından Meclis azaları arasından seçilir. Diğer vekiller, Başvekil tarafından, Meclis azaları arasından seçilir ve Reisicumhurun onayına sunulur. Reisicumhurun onayı ile birlikte oluşturulan hükümet azami bir hafta içerisinde hükümet programını Meclise sunmak ve güvenoyu almak zorundadır. Böylelikle oluşturulan hükümet, 1924 sisteminde yürütme işlerini üstlenmiş olan asıl organdır. Oluşumu bakımından da Meclise bağlı olmaktan çıkmıştır.⁴²⁰

Kırk beşinci madde ile vekillerin, Başvekilin başkanlığı altında İcra Vekilleri Heyetini oluşturduğu bildirilmiştir. Kırk Altıncı madde ile İcra Vekilleri, Hükümetin genel siyasetinden sorumlu oldukları gibi kendi yetki dairelerinde yürüttükleri işlerden de bireysel olarak sorumlu tutulmuşlardır. Kırk yedinci madde ile vekillerin görev ve sorumluluklarının özel kanun ile belirleneceği bildirilmiştir. Kırk sekizinci madde ile vekaletlerin sayısının kanun ile belirleneceğini açıklamıştır. Kırk dokuzuncu madde ile izinli veya herhangi bir sebeple özürli olan bir vekile, İcra Vekilleri Heyeti azasından bir diğerinin geçici olarak vekillik edebileceği ancak bir vekilin yalnız bir vekâletten başkasına vekillik edemeyeceği kararlaştırılmıştır.

Ellinci maddeye göre TBMM tarafından, İcra Vekillerinden birinin Divan-ı Ali'ye sevkine dair verilen karar vekâletten düşmeyi dahi içerebilecektir. Elli birinci maddede ise; maddenin genelinde belirtilen görevleri yerine getirmek üzere bir Şura-yı Devlet'in yani Danıştay'ın oluşturulacağı ve bu Şura-yı Devletin reislerinin ve azalarının önemli görevlerde bulunmuş, ilim, ihtisas tecrübeleri olan kişiler arasından TBMM tarafından seçileceği bildirilmiştir. Bu madde, idari yargıda düzenlemeler yaptığı gibi devletin en yüksek danışma organı olan Danıştay'ı düzenlemiştir.

Elli ikinci madde tüzükleri ele almıştır. Buna göre İcra Vekilleri Heyeti, kanunların uygulanışını göstermek ya da kanunun emrettiği konuları tespit etmek için Danıştay'ın onayından geçmek şartıyla tüzük çıkarır. Tüzükler Reisicumhurun imzası ve ilanı ile yürürlüğe girer ve tüzüklerin kanunlara aykırılığı konusu TBMM tarafından ele alınır ve çözülür.

Görüldüğü üzere yürütme organından sorumlu olan Reisicumhur ve İcra Vekillerinin durumu, bulundukları konum itibari ile ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

⁴²⁰Çiçek, a.g.t., s. 72.

Maddeler incelendiğinde, yürütmenin başı olan Reisicumhur'un konumunun güçlendirilmesi söz konusu olduğunda, genel itibari ile milletin temsilci Meclisin üstünlüğü ön planda tutulmuştur.

2.4. KUVVE-İ KAZAİYE (YARGI KUVVETİ)⁴²¹

Anayasanın elli üç ve altmış yedi arası maddeleri yargı ile ilgili maddelerdir. Bu bağlamda, elli üçüncü maddeye göre; “*Mahkemelerin teşkilatı, görevleri ve yetkileri kanun ile düzenlenir.*” Hâkimleri ve hâkimlerin uyacağı kanunları işleyen elli dördüncü maddeye göre; “*Hâkimler bütün davaların yargılanmasında ve hükmün verilmesinde bağımsız ve her türlü müdahaleden uzak olup kanunun hükmüne bağlıdırlar. Mahkemelerin kararlarını TBMM ve İcra Vekilleri Heyeti hiçbir şekilde değiştirmez, bozmaz, ertelemeyebilir ve yerine getirilmesini engelleyemez.*” Anayasanın Genel Esaslar bölümünde yer alan sekizinci madde nezdinde; yargı, millet namına bağımsız mahkemelere bırakılmıştır. Bu maddeyi tasdikler nitelikte olan elli dördüncü madde, yargı bağımsızlığını vurguladığı gibi yargı erkinin TBMM’ye karşı da bağımsız olduğunun vurgusu yapılmıştır.

Anayasanın elli beş, elli altı ve elli yedinci maddeleri hâkimler ile ilgili düzenlemeleri içermektedir. Buna göre; “*Hâkimler kanunen belirlenen usul ve haller dışında görevden alınamaz. Hâkimlerin özlük hakları özel kanun ile belirlenir. Hâkimler kanunen belirli görevlerden başka genel ya da hususi hiçbir görev yapamazlar.*” şeklinde düzenleme yapılmıştır.

Anayasanın elli sekizinci maddesine göre; “*Mahkemelerde yargılamalar herkese açıktır. Ancak yargılamaların, Usul Kanunu gereğince kapalı olup olmayacağına mahkemeler karar verir.*” Devamında gelen elli dokuzuncu maddeye göre; “*Herkes mahkeme huzurunda hakkını savunmak için lüzum gördüğü meşru yolları kullanmakta serbesttir.*” Mahkemelerin görev ve yetkilerini düzenleyen altmışıncı maddeye göre ise; “*Hiçbir mahkeme görev ve yetkisi dâhilinde olan davaları görüşten çekemez. Görev ve yetki haricinde olan davalar ise ancak bir karar ile reddolunur.*”

Anayasanın altmış birinci maddesinden itibaren ele alınan konular “*Divan-ı Ali (Yüce Divan)*” başlığı altında incelenmiştir. Divan-ı Ali, görevlerinden dolayı Bakanları, Şura-yı Devlet (Danıştay) ve Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) üyelerini ve Başsavcısını yargılamak üzere kurulmuştur. Bu doğrultuda altmış birinci maddede; “*Görevlerinden doğan konularda İcra Vekilleri, Danıştay, Yargıtay başkanları ve üyeleri ve Cumhuriyet Başsavcısını yargılamak üzere Divan-ı Ali kurulur.*” şeklinde Divan-ı Ali’nin kapsamı içine giren kurumlar verilmiştir. Altmış ikinci maddede ise “*Divan-ı Ali üyeliği için 11’i Yargıtay, 10’u Danıştay reisleri ve üyeleri tarafından ve kendi genel kurulları tarafından gerektiği zaman gizli oy ile 21 kişi seçilir. Bu kişiler gizli oy ile ve salt çoğunlukla içlerinden bir kişiyi reis ve bir kişiyi de reis vekili seçerler.*”⁴²² şeklinde olup, devamında gelen altmış üçüncü madde de ifade olunan; “*Divan-ı Ali bir reis ve on*

⁴²¹“Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s.369.

⁴²²TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VIII, 20 Nisan 1340/1924, ss. 901-902.

dört üye ile oluşturulur. Salt çoğunluk ile karar verir. Geri kalan altı kişi gerektiğinde heyetin eksikliğini tamamlamak için yedekte bekler. Bu altı kişinin üçü Yargıtay, diğer üçü Danıştay'dan seçilmiş üyeler arasından olmak üzere kura ile seçilir. Reis ve reis vekili bu kuraya katılmazlar.”⁴²³ denilerek, Divan-ı Ali'nin oluşum aşamaları açıklanmıştır.

Anayasanın altmış dördüncü maddesine göre; “Divan-ı Ali'nin savcılık görevi Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılık tarafından yerine getirilir.” Altmış beşinci maddeye göre; “Divan-ı Ali'nin kararları kesindir.” Altmış altıncı maddeye göre ise “Divan-ı Ali konuyu kanunlara uygun olarak yargılar hüküm verir.” Yine altmış yedinci maddeye göre; “Divan-ı Ali lüzum duyulursa TBMM'nin kararı ile toplanır.” şeklinde olan maddeleri ile Divan-ı Ali'nin işleyişi hakkında bilgi verilmiştir.

1924 Anayasası kapsamında yargı erkini genel olarak değerlendirecek olursak, önemli konularda ve ciddi eksiklikler karşımıza çıkar. 1924 Anayasası, yasama ve yürütme konularında yer verdiği ayrıntılı ve net duruşunu yargı erki konusunda oldukça sınırlı tutarak, “Dördüncü fasıl vazifei kazaiyeye ait olup ilmi bir mahiyet iktisap eden ve umumca kabul olunan birkaç maddenin tespitinden ibarettir.”⁴²⁴ açıklamasını yeterli görmüştür. Yine yargı erkini içeren dördüncü faslın II. TBMM'de görüşüldüğü oturumlarda, milletvekilleri tarafından bu faslın sadece mahkemelerin teşkilatı ile alakalı olduğu ve yargı görevinin, Devlet teşkilatı içinde özellikle TBMM karşısında elde etmesi gereken ehemmiyete değinilmemiştir.⁴²⁵

II. TBMM, bir nevi yargı konusundaki esas yetkinin kendi bünyesinde mevcut olmasını dönemin içinde bulunduğu siyasi zihniyetin bir gerekliliği olarak görmüştür. Yani II. TBMM, yargı görevini ve bunun yerine getirilmesini mümkün kılacak yetkiyi kendinden ayrı bir fonksiyon ve yetki olarak değerlendirmemiştir.⁴²⁶ Bu konu bağlamında yargının önemli konularından biri olan olağanüstü mahkemeler hakkında, II. TBMM'nin tutumu net olmuştur. Özellikle Meclis görüşmeleri sırada, Milletvekillerinden Abdullah Azmi Bey'in; “... Fevkalade mahiyeti haiz mahkeme teşkili memnudur...”⁴²⁷ ifadesinin Anayasanın elli üçüncü maddesine eklenmesini teklif etmesi üzerine; Bozok Milletvekili Süleyman Sırrı Bey'in, “İcap ederse İstiklal Mahkemesi göndeririz.” cevabının akabinde, Gelibolu Milletvekili Celal Nuri Bey'in “... kanunsuz hiç mahkemei fevkalâde teşkili mutasavver midir?”⁴²⁸ cevapları ile

⁴²³TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VIII, 20 Nisan 1340/1924, s. 902.

⁴²⁴Şeref Gözübüyük-Zekai Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yay., Ankara 1957, s. 6.

⁴²⁵Bu durumun sebebi II. TBMM bünyesinde varlığını koruyan, I. TBMM'den intikal eden siyasi zihniyet ve hava olarak yorumlanabilir. I. TBMM, hükümlerine dahil yetkilerin cümlesinin kendi bünyesinde toplandığını kabul etmiş ve bunların en canlısı olarak karşıladığı yasama ve yürütme yetkilerini nazara almış ve onları organize etmeye çalışmıştır. Böylelikle oluşturduğu 1921 Anayasasına ilişkin kanunlarda yargı görevine yer vermemiştir. Kaza görevi ve bunun yerine getirilmesini mümkün kılan Kaza yetkisi de TBMM'nin kullandığı hakkı hakimiyetin içeriğine dâhil bulunmakta ve yetkileri arasında yer almaktadır. Ay. bilg. bkz: Okandan, “Hükümlerlik Kudreti ve Buna Dahil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanunu'nun Hususiyetleri”, ss. 331-332.

⁴²⁶Okandan, “Hükümlerlik Kudreti ve Buna Dahil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanunu'nun Hususiyetleri”, s. 332.

⁴²⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VIII, 20 Nisan 1340/1924, s.898.

⁴²⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VIII, 20 Nisan 1340/1924, s.898.

karşılaşılmıştır. Sonuç olarak yargı konusundaki yetki ve görevin TBMM'nin tasarruflarına bağlı bir konu olduğuna değinilerek⁴²⁹ verilen teklif kabul edilmemiştir. II. TBMM'nin yargı konusundaki bu tutumu ve İstiklal Mahkemelerine gönderme yapılması, Meclis üzerinde mevcut olan siyasi zihniyeti ortaya koymaktadır.

Yargı erki konusunda ifade edilen kanunlar her ne kadar yargı erkini, yasama ve yürütmeye karşı üstün kılsa da hâkimlerin bağımsızlığı ve güvenceleri konusu da yeteri kadar somut olarak ele alınmamıştır. Anayasada hâkimlere bağımsız oldukları atfedilmiş ancak gerekli güvenceler ele alınmadığı gibi Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu benzeri bir kurumda oluşturulmamıştır.⁴³⁰

1924 Anayasası kapsamında yargı bahsinin önemli bir konusu da yasama ve yürütme işleri ile ilgili yargısal denetim sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. 1924 sistemi, yasaların anayasa uygunluğunun yargı yoluyla denetlenmesi esasını kabul etmemiştir. Böylelikle Meclisin kendi kendini denetlemesi yani yasaların Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na uygun düşüp düşmeyecekleri konusunda, tasarı aşamasındayken bir siyasal denetim yapmasıdır ve başta Anayasa Komisyonu olmak üzere Meclisin yetkili encümenleri ve genel kurulu bu hususta görevlidir.⁴³¹

Sonuç olarak denilebilir ki 1924 Anayasası'nın getirdiği sistem içerisinde yargı konusu bağımsız olarak ele alınmamıştır. Anayasanın sekizinci maddesinde yargı yetkisinin millet adına usulü ve kanunu dairesinde bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacağı belirtilmiştir. Ancak bu madde ile her ne kadar yargının bağımsızlığı benimsenmişse de bu bağımsızlık güçler birliği ve Meclisin üstünlüğü ilkelerinin geçerli olduğu bir sistemde kanuna bağlı bir bağımsızlık⁴³² olarak kendini göstermektedir. 1924 Anayasası, hakikatte yargı yetkisini, yargı görevini ve yargı organlarını, milletin yegane ve hakiki temsilcisi olan TBMM'ye ve ona niyabeten yürütme yetkisini kullanan, yürütme organına tabi kılmıştır.⁴³³

2.5. TÜRKLERİN HUKUKU AMMESİ (TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER)⁴³⁴

1924 Anayasası'nın altmış sekiz ve seksen sekiz arası maddeleri Türklerin Hukuku Ammesi bölümünü kapsamaktadır. Bu fasıl dünyaca kabul edilmiş hukuku beşeriye ve tabiiyenin tekrarından ibaret olup diğer anayasalardaki şekillerden daha mufassal ve mazbut bir heyette arz edilmiş olmakla beraber ilk maddeler genel esasları, devamında gelen maddeler ise bunların kısıtlamalarını gösterir.⁴³⁵

⁴²⁹Okandan, "Hükümrânlık Kudreti ve Buna Dâhil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanunu'nun Hususiyetleri", s. 332.

⁴³⁰Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 4. Baskı, Ekin Kitapevi Yay., Bursa 2007, s. 38.

⁴³¹Çiçek, a.g.t., s.74.

⁴³²İzzet Eroğlu, "1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması", *Yasama Dergisi*, S. 14, Ocak 2010, s. 91.

⁴³³Okandan, "Hükümrânlık Kudreti ve Buna Dâhil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanunu'nun Hususiyetleri", s. 334.

⁴³⁴"Teşkilatı Esasiye Kanunu", Kanun No: 491, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 370-371.

⁴³⁵Gözübüyük-Sezgin, a.g.e., s. 7.

Anayasanın altmış sekizinci maddesi; “*Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufla bulunmaktır. Hukuku tabiyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hududu hürriyetidir. Bu hudut ancak kanunun marifeti ile tesbit ve tayin edilir.*” şeklinde cereyan etmektedir. Bu bağlamda hürriyetin tanımı yapılmış ve sınırları çizilmiş olmak ile birlikte sınırların kanun yolu ile sağlanacağı belirtilmiştir. Altmış dokuzuncu maddede; “*Türkler kanun nazarında müsavi ve bilâistisna kanuna riayetle mükelleftir. Her türlü zümre, sınıf, aile ve fert imtiyazları mülga ve memnudur.*” ifade edilmekte olup, Türklerin kanun önünde eşit olduğuna değinilmiş ve herhangi bir zümre, sınıf, aile ve ferdin kanun önünde sağlanacak olan eşitlikte bir ayrıcalık elde edemeyeceği vurgulanmıştır.

Anayasanın yetmişinci maddesi Türklerin hukuku tabiiyesine değinmiş ve böylelikle; “*Şahsi masuniyet, vicdan, tefekkür, kelam, neşir, seyahat, akit, sai ve amel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket, hak ve hürriyetleri Türklerin tabii hukukundandır.*” şeklinde tanımlanmıştır. Devamında gelen yetmiş birinci madde ile dokunulmazlıklar konusu işlenmiş ve madde; “*Can, mal, ırz, mesken her türlü taarruzdan masundur.*” şeklinde kanunlaştırılmıştır. Böylelikle bu düzenleme bireylerin yaşam, maddi ve manevi varlıklarını koruyabilme ve geliştirebilme hakkını içermiştir.⁴³⁶ Yine yetmiş ikinci madde de; “*Kanunen muayyen olan ahval ve eşkâlden başka bir suretle hiçbir kimse derdest ve tevkif edilemez.*” ifade edildiği gibi kişi dokunulmazlığına değinilmiştir.

Anayasanın yetmiş üçüncü maddesi; “*İşkence, eziyet, müsadere ve angarya memnudur.*” diyerek işkence ve türevlerini yasaklamıştır. Yetmiş dördüncü madde; “*Menafii umumiye için lüzumu usulen tahakkuk etmedikçe ve kanunu mahsus mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz. Fevkalade ahvalde kanun mucibince tahmil olunacak nakdi, aynî ve sayuamele müteallik mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlığa icbar edilemez.*” şeklinde ele alınarak, istimval ve istimlâk konuları değerlendirilmiştir.

Anayasanın yetmiş beşinci maddesi vicdan hürriyeti konusunu ele alarak; “*Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muahaze edilemez. Asayiş, abadi muaşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir.*” ifadelerini kanunlaştırmıştır. Devamında gelen yetmiş altıncı madde; “*Kanun ile muayyen olan usul ve ahval haricinde kimsenin meskenine girilemez ve üzeri taharri edilemez.*” denilerek mesken dokunulmazlığı açıklanmıştır.

Anayasanın yetmiş yedinci maddesi; “*Matbuat kanun dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş, muayeneye tabi değildir.*” ifadeleri ile basın-yayın konusunu ele almıştır. Yetmiş sekizinci maddesi; “*Seferberlikte idare-i örfiye halinde veyahut müstevli emrazdan dolayı kanunen müttehaz tedabir icabatından olarak vazedilecek takayyüdat müstesna olmak üzere seyahat hiçbir suretle takyidata tabi tutulamaz.*”

⁴³⁶Eroğlu, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, s. 102.

denilerek seyahat özgürlüğü vurgulanmıştır. Yetmiş dokuzuncu madde ile de akitler konusu ele alınmış ve maddede; “*Ukudun, sa’y-u amelin, temlik ve tasarrufun, içtimaatın, cemiyetlerin ve şirketlerin hududu hürriyeti kanunlar ile musarrahtır.*” şeklinde belirlenmiştir.

Anayasanın sekseninci maddesi ile “*Hükümetin nezaret ve murakabesi altında ve kanun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir.*” ifadeleri ile eğitim-öğretim konusu ele alınmıştır. Seksen birinci madde ile “*Postalara verilen evrak, mektuplar ve hernevi emanetler salâhiyettar müstantık ve mahkeme kararı olmadıkça açılmaz ve telgraf ve telefon ile vâkı olan muhaberatın mahremiyeti ihlal olunamaz.*” mektuplaşma-haberleşme konularına açıklık getirilmiştir.

Anayasanın seksen ikinci maddesi ihbar ve şikâyet hakkına açıklık getirmiş ve bu doğrultuda gerek şahsa gerekse kamuya zıt bir durum olduğunda, TBMM’ye tek veya toplu olarak şikayette bulunulabileceği belirtilmiştir. Devamında gelen seksen üçüncü madde ise kişilerin tabii olduğu mahkemeler dışında başka bir mahkemeye sevk olunamayacağı açıklanmıştır. Seksen dördüncü maddede verginin tanımı yapılarak, verginin devletin umumi masraflarına halkın katılımı demek olduğu açıklanmış ve yasaklı durumlar belirtilmiştir. Seksen beşinci maddede ise vergilerin, devlet gelirlerinin tahsili konusu ele alınmıştır bu doğrultuda; vergilerin ancak kanun ile tahsil edilebileceği, bu alanda yeni kanunları tanzim edilinceye kadar vergi tahsil işlemlerinin eski sistem üzerinden devam edeceği belirtilmiştir.

Olağanüstü zamanlarda bazı dokunulmazlıkların sınırlandırılması ve ertelenmesi demek olan idare-i örfiye yani sıkıyönetim konusu da hukuku amme faslına ithal edilmiştir.⁴³⁷ Bu doğrultuda anayasanın seksen altıncı maddesi bu konu işlemektedir. Böylelikle harp halinde ya da harbi gerektirecek bir vaziyet hususunda, isyan veya vatan ve Cumhuriyet aleyhinde kuvvetli ve fiili bir teşebbüs görüldüğünde, İcra Vekilleri Heyeti süresi bir ayı geçmemek üzere sıkıyönetim ilan edebilir. Vaziyet Meclise bildirilir ve Meclis sıkıyönetim süresini azaltabilir veya arttırabilir. Meclis toplanmış değil ise derhal toplanmaya çağırılır. Maddenin devamında sıkıyönetimin tanımı yapılarak, sıkıyönetim uygulanacak olan mıntıkanın vaziyetinin kanun çerçevesinde değişeceği belirtilmiştir.

Anayasanın seksen yedinci maddesi, mecburi eğitim konusunu ele almıştır. Bu doğrultuda; “*İptidai tahsil bütün Türkler için mecburi Devlet mekteplerinde meccanidir.*” denilerek, ilköğretim seviyesi eğitim mecburi tutulmuş ve Devlet okullarında parasız hale getirilmiştir.

Anayasanın seksen sekizinci maddesi, Türk sıfat-ı resmiyesini tarif etmektedir. Bu doğrultuda Türklük sıfatı; “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk itlak olunur. Türkiye’de veya hariçte bir Türk babanın sülbünden doğan veyahut Türkiye’de mütemekkin bir ecnebi babanın sülbünden Türkiye’de doğup da memleket dâhilinde ikamet ve sini rüşte vüsulünde resmen Türklüğü ihtiyar eden*

⁴³⁷Gözübüyük-Sezgin, a.g.e., s. 7.

veyahut Vatandaşlık kanunu mucibince Türklüğe kabul olunan herkes Türk'tür. Türklük sıfatı kanunen muayyen olan ahvalde izah edilir.” şeklinde vuku bulmuştur. Burada “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olur.” şeklinde düzenlenen lafzından anlaşıldığı üzere “Türk” kelimesi ile ırksal temelli değil, yurttaşlık temelli bir vurgu yapılmıştır.⁴³⁸ Yine bütün halkı devlet idaresine dâhil eden bir hükümet şeklinin devamı üzerinde ısrarla durulmuş ve “Osmanlı” sıfatı kaldırılmıştır. Bundan böyle halka, “Osmanlı” değil, “Türk” denilecektir. Böylelikle Türkler arasında yaşayan çeşitli ırk ve dinlere mensup kimseler de bu farklılıkları yüzünden Türk topluluğunun dışında bırakılmayıp bu toplulukla bütünleştirilmişlerdir.⁴³⁹

1924 Anayasası, diğer bölümlere nazaran hak ve hürriyetler konusunu Meclis gündeminde neredeyse hiç tartışmasız kabul etmiştir. Hak ve hürriyetler belirli bir sınıflandırmaya tabi tutulmamıştır. Anayasa hak ve hürriyetler konusunda, 1789 Fransız İhtilali’nden gelen bireyci ve liberal hukukî ve siyasi ideolojiyi benimsemiştir.⁴⁴⁰ Meclis görüşmelerinde, Celal Nuri Bey’in; “...Yeni ve eski birçok kavanini esasiyede bu fasılda münderiştir...”⁴⁴¹ ifadesi bu durumun bir göstergesidir. Bu doğrultuda Anayasa, ayrıntıya yer vermeksizin, gerekli sınırlamaları işleme koymaksızın hak ve hürriyetler konusunu gayet sade ve kısa bir şekilde bünyesine dâhil etmiştir. Gerekli sınırlamaların ve ifade edilen hak ve hürriyetlerin kullanımı, düzenlenecek kanunlar ile belirleneceği ilgili maddelerin genelinde yer almıştır.

1924 Anayasası, içerdiği hükümler itibari ile kanunî düzenleme ve uygulamalar yoluyla hak ve hürriyetlere ilişkin teminatlara aykırı yönde gelişmelerin ortaya çıkabilmesi ihtimallerini bertaraf edici teknik kurumsal teminatları bünyesinde barındırmamıştır. Anayasa, hak ve hürriyetlerin sınırının belirlenmesi konusunda, bunların sınırının kanun ile belirleneceğini belirtilerek, inisiyatif yasama organına yani TBMM’ye bırakılmıştır.⁴⁴² Bu bağlamda önemli bir konuda şudur ki TBMM denetleyen anayasal bir yargıdan söz edemiyor oluşumuzdur. Her ne kadar Anayasanın yüz üçüncü maddesinde; “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tadil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na münafi olamaz.” şeklinde cereyan etse de ilgili bölümün ayrıntıları ve sınırlamaları çıkarılacak kanunlar nazarında belirleneceği için çıkarılacak kanunların ne derecede insan hak ve hürriyetlerini koruyacağı konusunda yeterli teminat verilememiştir. İlerleyen tarihi süreçte göstermiştir ki Anayasada ifade edilen hak ve hürriyetlerin çoğu reel de anlamını bulmamış ve askıda kalmıştır.

⁴³⁸ Bihterin Vural Dinçkol-Alper Işık, “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. XXI, S. 1, Ocak 2015, s. 24.

⁴³⁹ Edward C. Smith, “1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Çev: Mümtaz Soysal, C. XIII, S. 13, 1958, ss. 107-108.

⁴⁴⁰ Eroğlu, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, s. 85.

⁴⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VIII, 20 Nisan 1340/1924, s. 903.

⁴⁴² Adnan Küçük, “1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 82, Ocak 2016, s. 8.

2.6. MEVADD-I MÜTEFERRİKA (TÜRLÜ MADDELER)⁴⁴³

1924 Anayasasının altıncı bölümü; vilayet, memurlar, mali işler ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun nasıl tadil edileceğini içeren başlıklar şeklinde ele alınmıştır. Bu bağlamda Anayasanın 89, 90 ve 91. maddeleri vilayet başlığı altında incelenmiştir. Seksen dokuzuncu madde ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin idari yapısı düzenlenmiştir. Böylelikle Türkiye coğrafi vaziyeti ve ekonomik ilişkileri bakımından illere, iller ilçelere, ilçeler bucaklara bölünmüş olmakla birlikte bucaklar kasaba ve köylerden meydana gelmektedir. Doksanıncı maddeye göre; vilayetlerle şehir, kasaba ve köylerin tüzelkişiliğinin varlığına değinilmiştir. Doksan birinci maddeye göre ise; vilayet işlerinin yetki genişliği ve görev ayrılığı esası gereğince yönetileceği belirtilmiştir.

Anayasanın 92, 93 ve 94. maddeleri memurlar ile ilgili düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda doksan ikinci maddeye göre; her Türk'ün devlet memuru olabilme hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Doksan üçüncü maddeye göre; bütün memurların vasıfları, hukuku, görevleri, maaş, atama, görevden alma, terfi işlemlerinin özel kanun ile belirleneceği belirtilmiştir. Doksan dördüncü maddeye göre ise; kanuna karşı olan işlerde, amirin emrinin yerine getirilmiş olması memuru sorumluluktan kurtarmayacağına değinilmiştir. Yine devamında gelen, mali işler konusu Anayasanın 95, 96, 97, 98 ve 99. maddeleri nezdinde ele alınarak, mali konuları içeren maddeler tespit edilmiştir.

Anayasanın 100, 101, 102, 103, 104 ve 105. maddeleri anayasal düzenin kaynakları, anayasanın üstünlüğü ve katılığı gibi konuları içeren, Teşkilatı Esasiye Kanununa ait zevabıt başlığı altında ele alınmıştır. Bu doğrultuda Anayasa'nın yüzüncü maddesine göre; TBMM'ye bağlı olmak suretiyle devletin gelir kaynaklarını ve giderlerini kanuna uygun olarak kontrol etmekten sorumlu bir Sayıştayın kurulacağı bildirilmiştir. Devamında gelen yüz birinci maddeye göre ise; Sayıştay genel uygunluk beyannamesine bağlı olduğu, Kesin Hesap Kanununun maliyece TBMM'ye verilmesi tarihinden başlayarak en geç altı ay içinde Meclise sunması gerektiği belirtilmiştir.

Yüz ikinci madde ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tadili konusunda hangi şartların mevcut olması gerektiği konuları ele alınmıştır. Buna göre; Anayasada yapılacak olan değişiklik teklifinin, Meclis üye tam sayısının en az üçte ikisi tarafından imzalanması şartı ve kabul edilmesi gerekli kılınmıştır. Maddenin devamında, Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğunu beyan eden birinci maddenin, değiştirilmesi ve başkalaştırılmasına dair teklif dahi yapılamayacağı kesin bir dille ifade edilmiştir.

Anayasanın yüz üçüncü maddesine göre; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal edilemeyeceği ve işlerliğinin durdurulamayacağı ifade edilmiştir. Yine hiçbir kanunun, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olamayacağı belirtilerek, 1924 Anayasası'nın diğer hukuk programlarından

⁴⁴³“Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 371-372.

üstünlüğüne vurgu yapılmıştır. Yüz dördüncü maddeye göre ise; 1878 tarihli Kanun-i Esasi ve değişiklikleri ile 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve eklerinin kaldırıldığı belirtilmiştir. Böylelikle 1921 Anayasası ile gündeme taşınan iki anayasalı süreç son bulmuş ve 1924 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tek anayasası olarak hukuki süreçte yerini almıştır. Anayasanın yüz beşinci maddesi ise; sözü geçen bu kanunun neşrinden itibaren yürürlükte olacağını bilmektedir.

1924 Anayasası, 1921 Anayasasına göre ayrıntılı bir içeriğe sahip olmanın yanı sıra genel muhtevasına bakıldığında oldukça basit bir taslak olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet rejiminin getirdiği sistem içerisinde milletin yegane temsilcisi olan TBMM, birçok alanda yetkiyi kendi bünyesinde toplamış ve Meclisin genel durumu madde içeriklerinde belirtildiği gibi güvence altına alınmıştır. Yine anayasa maddelerinin genelinin reeldeki uygulamasının ilgili madde için çıkarılacak kanunlara bağlanması, anayasa hükümlerinin yeterli düzeyde hayata geçirilmesine hatta bazı maddelerin sadece yürürlükte kalmasına sebebiyet vermiştir. İlerleyen süreçte göstermiştir ki; sürekli olarak yeniliklere açık ve tüm sistemlerini en baştan modernize etme çabaları içerisinde olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeleri karşısında 1924 Anayasası yetersiz kalmıştır. Bu süreçte belirli değişim süreçleri geçirmiş ve 1960 Askeri Darbesi'nin ardından, 1961 Anayasası ile yürürlükten kalkmıştır.

3. 1924 ANAYASASININ GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER

1924 Anayasası; 1960 Askeri Darbesi öncesi yedi kez ve 1960 Darbesi sürecinde dört kez değişikliğe uğramakla beraber toplamda on bir kez değişiklik geçirmiştir. 27 Mayıs 1961 tarihinde Kurucu Meclis tarafından kabul edilen 1961 Anayasasının, 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oylamasına sunulması ve yeterli oy alınmasının ardından 1924 Anayasası tamamen yürürlükten kaldırılmış ve 1961 Anayasası yürürlüğe girmiştir.

1924 Anayasası'nın ilk değişikliği 10 Nisan 1928 tarihinde, 1222 Sayılı kanun ile yapılmış ve 14 Nisan 1928 tarihinde yürürlüğe girmiştir. “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun*” başlığı altında incelenen kanuna göre Anayasanın, 2, 16, 26, ve 38. Maddelerinde değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁴ Buna göre ilk değişiklik Anayasanın ikinci maddesinde yapılmış ve “*Türkiye Devleti'nin dini, dini İslam'dır...*” ibaresi kaldırılarak madde, “*Türkiye Devleti'nin resmi dili Türkçedir, makarrı Ankara şehridir.*” şeklini almıştır. Böylelikle Devletin dinine yönelik anayasal hüküm, anayasa içeriğinden kaldırılmıştır.

Anayasa'da yapılan diğer değişiklikler de birbirine yakın içerikli değişikliklerdir. Böylelikle ikinci maddede yapılan değişikliğe istinaden milletvekillerinin yemin etme şeklini belirten on altıncı

⁴⁴⁴“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun”, Kanun No:1222, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. VI, TBMM Matbaası, Ankara 1928, s. 99; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, C. III, 9 Nisan 1928, ss. 115-119.

madde ile Cumhurbaşkanının yemin etme şeklini belirten otuz altıncı maddedeki “...vallahı” ibareleri kaldırılmıştır. Yine yirmi altıncı maddede yapılan değişiklik ile madde metninden “...ahkam-ı şeriyenin tenfizi...” ibaresi TBMM’nin görevleri arasından çıkarılmış ve kanunen de kaldırılmıştır. Anayasanın 1928 değişiklikleri, ileride anayasal bir boyut kazanacak olan laikleşme evrelerinin, başlangıç aşamalarından biridir denilebilir.

1924 Anayasası ikinci değişikliği Aralık 1931 tarihinde yapılmış ve “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 95’inci Maddesinin Tadili Hakkında Kanun*”⁴⁴⁵ başlığı altında doksan beşinci maddede yapılan değişikliği içermektedir. Buna göre doksan beşinci madde; “*Muvazenei umumiye kanunu layihası ve buna bağlı bütçeler ve cetveller ile mülhak bütçeler Meclise mali yılbaşından en az üç ay evvel takdim olunur.*” şeklinde değiştirilmiştir.

Anayasada yapılan üçüncü değişiklik ise Aralık 1934 tarihinde yapılmış ve “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 10 ve 11’inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun*”⁴⁴⁶ başlığı altında, onuncu ve on birinci maddelerde yapılan değişiklikleri kapsamaktadır. Böylelikle onuncu madde “*Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir.*” şeklinde değiştirilerek mebus seçme yaşının, ileri yaşlara çıkarılmasının yanı sıra kadınlara da seçme hakkı tanınmıştır. Yine devamında gelen on birinci maddeye göre ise; “*Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.*” kararına varılmıştır. Böylelikle 1924 Anayasası, önemli bir devrimi gerçekleştirerek Türk kadınına seçme ve seçilme hakkını tanımıştır.

Anayasada yapılan dördüncü değişiklik 1937 yılında yapılmış ve “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun*”⁴⁴⁷ başlığı altında daha kapsamlı değişikliklere yer verilmiştir. Buna göre Anayasanın 2, 44, 47, 49, 50, 61, 74 ve 75’inci maddelerinde değişikliğe gidilmiştir.

Anayasanın ikinci maddesine 1928 yılında yapılan değişikliğin ardından, madde aynı kalarak eklemeler yapılmıştır. Böylelikle madde; “*Türkiye Devleti; Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçıdır. Resmi Dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.*” şeklini almıştır. Cumhuriyet Halk Partisi’nin, parti programında yer alan altı umde Anayasal güvence altına alınmıştır. Hükümet teşkilini açıklayan kırk dördüncü maddeye; “*Siyasi müsteşarları Başvekil, Meclis azası arasından seçerek Reisicumhurun tasdikine arz eder.*” ibaresi eklenmiştir. Kırk dördüncü maddeye yapılan eklemeye binaen Anayasanın 47, 49, 50 ve 61’nci maddeleri üzerinde de değişiklikler yapılarak siyasi müsteşarlıklara yönelik eklemeler yapılmıştır.

Anayasanın yetmiş dördüncü maddesine özü aynı kalmakla birlikte; “*Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus*

⁴⁴⁵TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, C. IV, 28 Kasım 1931, ss. 29-35; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, C. V, 10 Aralık 1931, ss. 33-37.

⁴⁴⁶TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, C. XXV, 5 Aralık 1934, ss. 82-88.

⁴⁴⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem V, C. XVI, 5 Şubat 1937, ss. 58-84.

kanunlarla tayin olunur.” ibaresi eklenmiştir. Yine Anayasada vicdan hürriyetini işleyen yetmiş beşinci madde içeriğinden “... tarikat ...” ibaresi çıkarılmıştır.

Anayasa’da 1937 yılı içerisinde ikinci bir değişiklik yapılmıştır. Buna göre; yukarıda bahsi geçen kırk dördüncü madde ve bu maddeye bağlı olarak 47, 48, 49, 50 ve 61’inci maddelerde yapılan değişiklikler kaldırılmıştır.⁴⁴⁸

1924 Anayasasının altıncı ve yedinci değişiklikleri şekil olarak meydana getirilen değişimleri içerir. Buna bağlı olarak; 10 Ocak 1945 yılında yapılan değişiklik⁴⁴⁹, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Türkçeleştirilmesine yöneliktir. Böylelikle “Teşkilat-ı Esasiye” ifadesinin yerini “Anayasa” sözcüğü almış ve bu değişiklik yeni bir Anayasa olarak kabul edilmiştir. Esasında ise 1924 Anayasası metninin manasında bir değişikliğe gidilmeksizin geneli Türkçeleştirilmiştir. Anayasanın 24 Aralık 1952 yılında yapılan yedinci değişikliği ise; “491 Sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Tekrar Meriyete Konulması Hakkında Kanun”⁴⁵⁰ başlığı altında ele alınmıştır. Buna göre; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 10 Ocak 1945 yılında getirilen kanunun kabul tarihine kadar yürürlükte bulunan değişiklikleri ile birlikte tekrar yürürlüğe konulmuş ve bu kanunun yerine getirilen 10 Ocak 1945 tarihli Anayasa yürürlükten kaldırılmıştır. Böylelikle 1924 Anayasası, şekil olarak kabul olduğu halini almıştır.

1924 Anayasası, 27 Mayıs 1960 Asker Müdahalesi’nin ardından dört kez daha değişikliğe uğramıştır. Genellikle “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi” başlığı altında ele alınan değişiklikler; 12 Haziran, 12 Ağustos, 12 Eylül ve 13 Ekim 1960 tarihlerinde gerçekleşmiştir.⁴⁵¹ Yapılan değişikliklerin genel seyrine baktığımızda ise; Milli Birlik Komitesi’nin kuruluş gayesine değinilerek, görevleri açıklanmış ve devamında devlet başkanlığı ve bakanlar kurulu konularında açıklamalar yapılmıştır. Yine Kurucu Meclis, Temsilciler Meclisi, Kurucu Meclisin görev ve yetkileri, toplantı ve görüşmeleri; Yeni Anayasanın, Seçim Kanununun hazırlanması ve kabulü vb. konularda değişiklikler yapılmıştır. 1961 Anayasasının, 27 Mayıs 1961 tarihinde Kurucu Meclis tarafından kabul görmesi ve akabinde 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoylamasında yeterli kabul oranını elde etmesi ile birlikte 1924 Teşkilat-ı Esasiyesi yerini 1961 Anayasasına bırakmıştır.

⁴⁴⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem V, C. XX, 29 Kasım 1937, ss. 83-89.

⁴⁴⁹TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VII, C. XLV, 10 Kasım 1945, ss.40-59.

⁴⁵⁰TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 8 Aralık 1952, ss.129-164; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 10 Aralık 1952, s.172; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 12 Aralık 1952, ss.201-202; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 17 Aralık 1952, ss. 282-304; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 19 Aralık 1952, s.311; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 22 Aralık 1952, s.354; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, C. XVIII, 24 Aralık 1952, ss. 389-427.

⁴⁵¹Milli Birlik Komitesi, C. I, Birleşim:10, 12 Eylül 1960, s. 24-26; Milli Birlik Komitesi, C. III, Birleşim:48, 7 Aralık 1960, s. 2-33; Milli Birlik Komitesi, C. III, Birleşim:49, 8 Aralık 1960, s. 2-50; Milli Birlik Komitesi, C. III, Birleşim:50, 9 Aralık 1960, s. 2-38; Milli Birlik Komitesi, C. IV, Birleşim:51, 10 Aralık 1960, s. 2-53; Milli Birlik Komitesi, C. IV, Birleşim:52, 11 Aralık 1960, s. 2-28; Milli Birlik Komitesi, C. IV, Birleşim:53, 12 Aralık 1960, s. 16-17; Milli Birlik Komitesi, C. IV, Birleşim:54, 13 Aralık 1960, ss. 2-6.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1924 ANAYASASININ SOSYAL HAYATTA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİM-DÖNÜŞÜM (1924-1938)

İnsanlar ve toplumlar değişen dünya düzeni içerisinde var olan mevcut durumu, şartlara binaen değiştirme ve ilerletme kabiliyetine sahip olduğu müddetçe varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Bu değişim ve ilerleme, devletlerin ve özellikle toplumların değişimi ve gelişimi olduğu gibi dünya modernitesini takip etmek, yeniliklere açık olmak ve çağdaş medeniyetler arasında varlığını idame ettirmek anlamlarını da taşımaktadır. Türk Tarihi açısından bakıldığında bu değişim ve dönüşüm örneğini, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren yaşamıştır.

Osmanlı Devleti bünyesinde girilen I. Dünya Savaşı ve akabinde başlayan Milli Mücadele sürecinde Türk halkı, tüm komutları kendi bünyesinde toplayarak bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve yerelde başlayan direniş tüm vatanı kapsamı altına alarak, yeni bir devletin var olmasını sağlamıştır. Milli Mücadelenin Türk toplumuna en önemli katkısı, Milli iradenin ön plana çıkartılarak, ilerleyen tarihi süreçte meydana getirilecek olan devlet sistemlerinin, temelini milli egemenlik üzerine inşa edilmesi olmuştur. Özellikle “*milli egemenlik*” kavramı Türk hukuk sisteminin temeli olarak kabul edilmiştir.⁴⁵² Bu bağlamda Modern Türkiye’nin köklerine siyasi geleneklerine, sosyoekonomik dönüşümüne ve kültürel mirasına bakıldığında; egemen bir ulus-devlet olarak uluslararası alanda kabul görmüş ve Cumhuriyet rejiminin zihinlerde yeni bir millet ve devlet anlayışı yerleştirme yönündeki programlı çalışmaları dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, ele alınan konumuz gereği; ilk temel maddelerinin kabulünden itibaren devlet yapısına ilişkin olarak zaman zaman çıkarılan yasa ve kararların bir araya toplanması ile meydana gelen 1924 Anayasası⁴⁵³, eksik yönlerine rağmen Cumhuriyet rejiminin daha programlı bir yol haritası izlemesini sağlamıştır. 1924 Anayasasının genel muhtevasına bakıldığında içerik olarak eksik olmasına rağmen, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin idame ettireceği yapısal, sosyo-kültürel ve ekonomik değişim ve dönüşümlerin yasal dayanağı olmuştur.

1. YENİ REJİM: “TÜRKİYE DEVLETİ BİR CUMURİYETTİR” SÖYLEMİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Türk Tarihinin genel muhtevası göstermektedir ki; Türk, her daim bağımsızlık kavramı ile bütünleşmiş ve özdeşleşmiştir. Osmanlı Devleti’nin son safhasını ele alan Mondros Ateşkes Antlaşması ve akabinde başlayan Türk Milli Mücadelesi’nin en başta gayesi bağımsızlık olmuştur. Bu bağlamda bağımsızlık gayesinin ilk hedef olduğunu

⁴⁵² Şayan Ulsan, “Atatürk Döneminde Hukuk Uygulamaları (1923-1938)”, *Al-Farabi International Congress on Social Sciences*, 11-14 Mayıs, Gaziantep 2017, s. 163.

⁴⁵³ Baykal, a.g.m., s. 498.

gösteren ve döneminde önemli yankılar uyandıran dört vesika vardır. Bunlar; 22 Haziran 1919 tarihli Amasya Tamimi, 7 Ağustos 1919 tarihli Erzurum Kongresi Beyannamesi, 11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi Beyannamesi ve 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'dir. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından sonra daha belirgin ve daha sistemli bir şekilde ortaya çıkan Cumhuriyet fikri; sözü geçen belgelerde ve 29 Ekim 1923'e kadar ki süreçte "*Milli Egemenlik*" ve "*Milli İrade*" formülleri ile dile getirilmiştir.⁴⁵⁴ Böylelikle bu belgeler aracılığı ile Türkiye'de halk egemenliği ilkesi, bağımsızlık gayesinin şartı olarak belirtilmiştir.⁴⁵⁵ Bir nevi Milli Mücadele süreci, Türk toplumunun bağımsızlık savaşının yanı sıra halkın egemenliğini elde etmesi için verdiği bir savaşım olmuştur.

20 Ocak 1921'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesi ile Cumhuriyet'e giden yolda önemli hukukî ve siyasî bir adım atılmıştır. Çünkü anayasanın ilk üç maddesi üstü örtülü bir şekilde, ileride saltanat ve hilafetin kaldırılması ile Cumhuriyetin ilan edilmesine işaret etmiştir.⁴⁵⁶ Böylelikle Cumhuriyetin esasatını yansıtan halk egemenliği, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile anayasal bir güvence kazanmıştır. "*Egemenlik kayıtsız koşulsuz milletindir.*" şeklinde anayasaya sirayet eden bu ifade yeni kurulacak olan Türk Devletinin bir Cumhuriyet olarak varlığını idame ettireceğinin sinyallerini vermiştir. Yine adı konulmamak ile birlikte; "*Yönetim biçimi, halkın kendi yazgısını doğrudan ve fiilen yürütmesi esasına dayanır.*"⁴⁵⁷ ifadesi, yeni kurulacak devletin bir saltanattan ziyade halk eli ile yönetileceğinin altı çizilmiştir. Anayasanın ikinci ve üçüncü maddeleri ise; "*İcra kuvveti ve teşrî selâhiyeti, milletin yegane ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder*" ve "*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' ünvanını taşır.*" şeklinde anayasada yer almıştır. İlgili maddelere göre; 1921 Anayasası, kuvvet ve yetkilerin kaynağını millet ve milli irade kabul etmiş, milli iradeyi temsile yetkili organ olarak TBMM'yi belirtmiş ve böylelikle 1921 Anayasası reissiz bir '*Cumhuriyet*' kurmuştur.⁴⁵⁸

Türk Milli Mücadelesinin tamamlanma safhası, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu ve sistemlerini oluşturma sürecini başlatmıştır. Bu süreç, özellikle yüzyıllardır alışlagelmiş müesseselerin kaldırılması ile sonuçlanmıştır ki bunlardan en önemlisi padişahlık müessesesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde padişahlık müessesesi sonuna kadar korunmak istenmiştir. Bu, yılların hatta yüzyılların geleneğinin bir sonucu olmuştur. Sosyal bakımdan feodal bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'ndeki alışkanlık, padişahlık müessesesinin egemenliğini ve korunması

⁴⁵⁴İbrahim Ethem Atnur, "Atatürk ve Cumhuriyet", *Doç. Dr. Günay ÇAĞLAR Armağanı*, Ed: M. İnbaşı, Erzurum 2004, s. 178.

⁴⁵⁵Esen, a.g.m., s. 36.

⁴⁵⁶Sinever Esin Dayı, "Mustafa Kemal Atatürk'te Cumhuriyet Fikri ve Gerçekleştirilme Safhası", *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 1, Ocak 2000, s. 23.

⁴⁵⁷Bahir Mahzar Erüreten, *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, Yeni Gün Yay., İstanbul 1999, s. 9.

⁴⁵⁸Turan Akkoyun, "Tarihî Açından I. Ve II. TBMM'nin Kurucu Meclis' Niteliği", *Yeni Türkiye*, S. 111, Ocak-Şubat 2020, s. 316.

gerektiğini son zamanlara kadar savunmuştur.⁴⁵⁹ Ancak bu durum TBMM'nin açılması ile birlikte, Osmanlı Devleti'nde egemen olan hakimiyet-i siyasiyenin, hakimiyet-i milliyeye dönüşmesi⁴⁶⁰ ile son bulmuştur.

İlerleyen tarihi süreçte ise, TBMM'nin aldığı 30 Ekim 1922 tarih ve 307 Sayılı “Osmanlı İmparatorluğu’nun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Karar”⁴⁶¹ ile Osmanlı Devleti’nin son bulduğu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin kurulduğu bildirilmiştir.

1-2 Kasım 1922 tarih ve 308 Sayılı “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin, Hukuku Hâkimiyet ve Hükümranının Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Karar”⁴⁶² ise saltanat ve hilafet makamları konusunda alınan kesin kararları açıklamaktadır. Buna göre; “... Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Türkiye halkı, hukuku hakimiyet ve hükümranisinin mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin şahsiyeti maneviyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimale ve irade-i milliyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Milli hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı, hakimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul’daki şekli hükümeti 16 Mart 1336’dan itibaren ve ebediyen tarihe müntakıl addeylemiştir. Hilafet, Hanedanı Ali Osman’a ait olup, Halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlakan erşet ve eslâh olanı intihap olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilafetin istinatgahıdır.” şeklinde karar alınmıştır. Böylelikle Türk Milletinin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile egemenlik ve hükümranlık haklarını eline almış olduğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun son bulmuş olup, milli iradeye dayanan Türkiye Devletinin kurulduğu ve 16 Mart 1920 tarihinden itibaren geçerli sayılarak, saltanatın kaldırılmış ve yerine TBMM Hükümeti’nin geçmiş olduğu belirtilmiştir. Saltanatın ebediyen kaldırıldığını beyan eden karar metninde; hilafet makamının Osmanlı Hanedanına ait olduğu, yeni halifenin TBMM tarafından belirleneceği ve Türkiye Devleti’nin hilafet makamının dayanağı olduğu ifade edilmiştir. İlgili kararda da görüldüğü üzere saltanat kaldırılması kararı, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bütün hükümlerini doğrulayıp desteklediği gibi Türkiye Devleti’nin esaslarını da ortaya koymuştur.⁴⁶³

1923 Nisan ayı başında TBMM seçimin yenilenmesi kararı almıştır. Bu kararın alınmasından bir hafta sonra Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı sıfatı ile ilgili cemiyetin Halk Fırkasına dönüşeceğini ve buna bağlı olarak, fırkanın

⁴⁵⁹ Muzaffer Erendil, “Demokrasi Yolunda Atatürk”, *Belleten*, C. XLVII, S. 188, Ekim 1983, ss. 936-937.

⁴⁶⁰ Fevzi Devrim, “Milli Egemenlik ve Siyasi Partiler”, *VIII. Milli Egemenlik ve Demokrasi Sempozyumu*, Nisan, Ankara 1992, s. 116.

⁴⁶¹ “Osmanlı İmparatorluğu’nun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Karar”, Karar No: 307, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 3. Baskı, C. I, TBMM Matbaası, Ankara 1943, s. 487.

⁴⁶² “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukuku Hakimiyet ve Hükümranının Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Karar”, Karar No: 308, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 3. Baskı, C. I, TBMM Matbaası, Ankara 1943, ss. 487-488.

⁴⁶³ Dayı, “Mustafa Kemal Atatürk”te Cumhuriyet Fikri..., s. 31.

esaslarını bildiren Dokuz Umde'yi açıklamıştır.⁴⁶⁴ 9 Ağustos 1923'te İzmir İktisat Kongresi'ndeki çalışmalar dikkate alınarak özellikle hazırlanan Dokuz Umde'nin ilk iki maddesi⁴⁶⁵; hakimiyetin kayıtsız şartsız millet ait olduğu, idare usulünün halkın kendi mükedderatını bizzat eline aldığı bir yönetim şekli olarak belirtmiştir. Burada ismi açık olarak verilmese de “Cumhuriyet” idaresi vurgulanmıştır. Milletın gerçek ve tek temsilcisinin TBMM olduğu belirtilerek Meclisin üzerinde hiçbir fert, kuvvet ve makam tanınmamış olmakla birlikte hukukî, siyasî, eğitim ve iktisat alanlarda yapılacak her türlü faaliyetin hakimiyet-i milliye prensibine uygun olacağına değinilmiştir. Devamında gelen ikinci maddede ise; 1 Kasım 1922 tarihli kanunun değiştirilemez olduğu ve TBMM'nin himayesinde olan hilafetin; dini, yüksek bir makam olduğu belirtilerek, TBMM'nin istediği, izin verdiği sürece hilafet makamının var olduğu ve sadece dini bir makam olup siyasi otoriteye sahip olmadığı belirtilmiştir. Dokuz Umde'nin diğer maddeleri; mahkemeler, aşar, demir yolları, milli bankalar, öğretim, askerlik meselelerini kapsamış ve böylelikle Türkiye Devleti'nin ilk siyasi fırkası oluşturulmuştur.

Yapılan seçimler, Halk Fırkası adaylarının kesin başarısıyla sonuçlanmış ve TBMM ikinci dönemi 11 Ağustos 1923 tarihinde açılarak çalışmalarına başlamış ve Meclis başkanlığına tekrar Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir.⁴⁶⁶ Böylelikle Cumhuriyetin ilanına giden süreç hızlanmış ve genel taslağı oluşturulmuştur.

Saltanatın kaldırılması akabinde, Milli Mücadele yıllarının zorunluluğundan doğmuş olan Meclis Hükümeti Sisteminin yeterli düzeyde işlemediği görülmüştür. Buna bağlı olarak istikrarsızlıkları gidermek ve ulusal uğraşın öteki ereklere yönelebilmek için koşullara yanıt verebilecek kalıpta bir hükümet biçimi gerekli görülmüştür.⁴⁶⁷ Böylelikle 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilerek, iktidarın millet topluluğuna, genele ait olduğunu öngören devlet⁴⁶⁸ şekli hayata geçirilerek, Türk halkının devlet yönetiminde söz sahibi olmasının önü açılmıştır. Nitekim Türkiye Devlet Teşkilatının temeli, millet eliyle kurulmuş ve egemenlik kayıtsız şartsız millet bırakılmıştır.⁴⁶⁹ Bu bağlamda, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişikliğe gidilerek, Türkiye Devleti'nin şekli-i hükümetinin Cumhuriyet olduğu anayasal güvence altına alınmıştır.

Cumhuriyetin kurulması ve halk egemenliğinin kanunlaştırılmasının ardından oluşturulacak olan yeni düzen ve yeni Devletin sistemlerine yönelik çalışmalarının önünde teokratik düzene ithaf eden halifelik meselesi kalmıştır. Gerekli ortamın oluşturulmasına binaen TBMM'de yasalaşan “*Hilafetin İlgasına ve Hanedanı*

⁴⁶⁴Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., Ankara 1999, ss. 42-44.

⁴⁶⁵Dayı, “Mustafa Kemal Atatürk'te Cumhuriyet Fikri...”, ss. 33-34.

⁴⁶⁶Tuncay, a.g.e., s. 49.

⁴⁶⁷Baykal, a.g.m., s. 497.

⁴⁶⁸Ercan Haytoğlu, “Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi ve Atatürk”, *ATAM Dergisi*, C. XIV, S. 42, Kasım 1998, s. 1135.

⁴⁶⁹İnan, a.g.e., s. 244.

Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun"⁴⁷⁰ gereğince halifelik halledilmiştir. Böylelikle hilafet, hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı 3 Mart 1924 tarihi itibarı ile kaldırılmıştır.

Türk Bağımsızlık Savaşı, yeni dünya modernitesinin uygun gördüğü esaslar doğrultusunda verilerek, teokratik Osmanlı Devleti'nden farklı bir Türkiye Cumhuriyeti var etme hedefine sahiptir. İlk aşamada hedefe varıldıktan sonra buna kalıcı bir nitelik kazandırılması, yurt ve ulus çapında yönetsel, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda köklü değişiklikler yapılmasına bağlı bulunmuştur. Sonradan tümüne Türk Devrimi denilecek olan bu atılımların yapılması için teokrasinin kaynaklandığı halifelikğin ortadan kalkması ile yol açılmıştır.⁴⁷¹ Böylelikle yeni rejimin yani Türkiye Devleti'nin başlı başına bir "Cumhuriyet" olarak yola devam etmesi ve yapısal sistemlerini Cumhuriyet rejimi çerçevesinde gerçekleştirmesinin önü açılmıştır. Bu bağlamda 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yeni devletin gereklerine cevap veremiyor oluşu üzerine düzenlenen 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, ilk madde olarak Türkiye Devleti'nin bir Cumhuriyet olduğu vurgusu yapmıştır.⁴⁷² Anayasanın 102. Maddesi ile de Devletin Cumhuriyet olduğuna dair olan birinci maddesinin tadil ve taşıyırının teklif dahi edilemeyeceği kesin bir ifade ile beyan edilmiştir. Böylelikle yeni devletin kurucuları tarafından, Cumhuriyet mefhumunun yol haritası, Cumhuriyet'in gereklerine eğilim göstertilerek, yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti inşa başlanmıştır.

Türk sosyal hayatı, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte sancılı değişimlere şahit olmuştur. Türk Tarihi süreci itibarıyla, teokratik bir yapı bünyesinde varlığını şekillendiren Türk sosyal yapısı, Osmanlı Devleti'nin son bulması⁴⁷³ ile birlikte Cumhuriyet rejiminin öğretileri eşliğinde büyük değişimler geçirmiştir. Bu durum özellikle saltanatın kaldırılarak, yeni bir devletin inşası ve tek kişi egemenliğinin yerini, halk egemenliğine bırakması ile gerçekleşmiştir. Anayasa'da "*Türkiye Devleti bir cumhuriyettir*" denilerek, hukuk düzenimizde, her çeşit sultanlığı ve halkın iradesinden kaynaklanmayan ferdi ve kollektif her türlü devlet başkanlığı yasaklanmıştır.⁴⁷⁴ Cumhuriyet rejimi ise siyasi ve hukukî dayanağı anayasa olmak üzere toplumu herhangi

⁴⁷⁰"Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun", Kanun No: 431, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 3. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 243.

⁴⁷¹Baykal, a.g.m., s. 497.

⁴⁷²Cumhuriyet, 29 Ekim 1923'te hükümet şekli olarak kabul edilmiş iken, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarımızda Cumhuriyet devlet şekli olarak yer almıştır. Ay. bilg. bkz: Haytoğlu, a.g.m., s. 1137.

⁴⁷³Saltanatın kaldırılması, Türk siyasi ve sosyal hayatında dalgalanmalara sebebiyet verse de Türk ulusunun üç aşamada yararına olmuştur. Öyle ki yeni düzenin sembolü olarak saltanatın kaldırılması, Türk Devleti'nin var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan hanedan müessesesinin kaldırılması cari masraflarda büyük bir ekonomi getirisi olmuştur. Yine siyasal durumun sadeleştirilmesi meselesi de saltanatın kaldırılması ile Türk ulusuna sağlanan yararlar arasında gösterilmektedir. Bu durum Türkiye Devleti'nin Cumhuriyet olma serüvenini kolaylaştırmıştır denilebilir. Ay. bilg. bkz: Arnold J. Toynbee, *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Kasım Yargıcı, C. II, Yeni Gün Yay., İstanbul 2000, ss. 69-70.

⁴⁷⁴Zeki Hafizoğulları, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri", *AÜHFD*, C. XLV, S. 1, Ocak 1996, ss. 23-28.

bir derece atfetmeksizin halkın egemen kılındığı bir sistemi getirmiştir. Her ne kadar Cumhuriyetin ilanı, halkın egemenliğini üstün tutarak, halk eli ile yönetilecek bir yönetim sistemini getirse de mevcut sosyal yapı alışlagelmiş geleneklerden kopuşa tamamı ile uyum sağlayamamıştır. Milli Mücadele'nin başladığı süreçten itibaren, TBMM'nin açılması ve mevcut milletvekillerinin ve bizatihi Türk halkının birleştiği nokta, devlet yönetim sisteminde yapılacak bir değişimden ziyade, devletin düşman işgalinden kurtarılması temel amaç olmuştur. İlerleyen süreç, halkın egemen olduğu bir devlet modelini gerekli kılsa da saltanat ve hilafet yanlısı düşünen kesim mevcudiyetini korumuştur. Bu durum Saltanatın kaldırılması ve akabinde Cumhuriyetin ilanı sürecinde de belli kesimlerce savunulmuştur. Yine inkılaplar sürecinde de düşünsel olarak yerini koruyan saltanat ve hilafet savunuculuğu, ilgili kesimlere uygulanmak üzere belli başlı yaptırımları gerekli kılmış ve bu husus ile ilgili kanunlar çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki egemenliği, genel olarak çok uluslu yapıları disiplin altına alma işlerini üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki çok uluslu yapı, XVII. yüzyıldan itibaren devletten kopuşlar ile sonuçlanmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin egemenliğini ifade eden hakimiyet-i siyasiyesinin⁴⁷⁵ yer yer sekteye uğraması, ilerleyen tarihi süreçte yaşayacağı yönetsel değişimlerin habercisi olmuştur. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurucuları tarafından farklı bir şekilde ele alınmıştır ki Cumhuriyet ülkesi, doğal ve tarihsel gerçeklere dayanarak kurulmuştur. Anadolu halkının arasındaki tüm ırksal, sınıfsal ve düşünsel ayrılıklara karşı çıkarak çizilen sınırlar içerisinde kendini Türk olarak kabul eden herkesi vatandaş kabul etmiş, hepsine eşit değer vermiş ve ayrıcalıklı davranmamıştır.⁴⁷⁶ Anayasada da belirtildiği üzere, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan her Türk, devlet idaresine dâhil edilmiştir. Buradaki Türk olgusu ırksal temelli değil, yurttaşlık olarak ele alınmıştır. Böylelikle Cumhuriyet rejimi, ırksal ayrılıkların tamamını Türk lafzı etrafında birleştirerek, tüm halkını egemen güç olarak kabul etmiş ve devlet yönetimine dâhil etmiştir. Bu noktada değinilmesi gereken bir diğer husus, cumhuriyet idaresinin Türk halkına verdiği değeri gösteren “vatandaşlık” konusudur. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin hukuksal temelinde vatandaşlık mevzuu olmamakla birlikte tebaa, reaya gibi kavramlar yer almakta ve padişah tebaası üzerinde mutlak haklara sahip bulunmaktadır. Devlet şeklinin Cumhuriyete dönüştürülmesi ile Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan halkın vatandaş bilinci ile donatılması hedeflenmiştir. Böylelikle siyasal, sosyal, kültürel anlamlarda farklı değerlendirmelere alınan vatandaşlık, tarihi açıdan; ulusal değerlerinin, evrensel aşamada uygarlığa katkılarının bilincine varan bireyi ifade etmektedir.

“*Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir*” söylemi, tarihi süreçte, Türk ulusunun, ulusal savunma dayanışmasının⁴⁷⁷ bir sonucu olmuştur. Cumhuriyet rejimi siyasal bir yönetim biçimi olarak halk egemenliği bünyesinde bir devlet yönetimini uygulamaya koymanın yanı sıra Türk halkının çağdaş şartlar altında insanca var olmasını ve insanca

⁴⁷⁵ Devrim, a.g.m., s. 116.

⁴⁷⁶ Neşe Çetinoğlu, “Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı”, *ATAM Dergisi*, C. XIX, S. 56, Temmuz 2003, ss.807-808.

⁴⁷⁷ Toynbee, a.g.e., s. 71.

yaşamasını öngörmüştür. Öyle ki bu durum Cumhuriyetin niteliklerinde açık bir şekilde ele alınmıştır. Böylelikle Cumhuriyet, faziletli olmak, çağdaş ve uygar olmak, gelişmeye ve değişmeye açık olmak, ilmin yol göstericiliğine, akılcılığa inanmak ve misak-ı milli çerçevesinde tam bağımsız olmak⁴⁷⁸ niteliklerine sahiptir. Bu durum Türk halkının Cumhuriyet idaresinde, çağdaş medeniyetler seviyesine yükselme yol haritası olmuştur.

Hiç şüphe yoktur ki Cumhuriyet, çağdaş meziyetler eşliğinde gelişmiş Atatürkçü düşünce sisteminin⁴⁷⁹ bir ürünüdür. Atatürkçü Düşünce Sistemi, temel amaç olarak, Türkiye’de milli, laik, güçlü ve çağdaş bir devlet kurmaya yönelmiş ve bu devlet demokratik bir devlet olarak düşünülmüştür. Atatürk’ün düşündüğü demokrasi ise Cumhuriyetçilik ilkesi ile yakından ilgili olmuştur.⁴⁸⁰ Cumhuriyetçiliğin temel niteliği; hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olmasıdır.⁴⁸¹ Cumhuriyet rejiminin, tamamlayıcı ilkesi olan Cumhuriyetçilik, 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 Sayılı Kanun ile laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve İnkılapçılık ilkeleri ile birlikte Anayasal güvence altına alınmıştır. Böylelikle yapılan düzenlemelerin, anayasal uygunluğa bağlı olarak, Cumhuriyet rejiminin temel ideolojisini içeren, Cumhuriyetçilik ilkesine uygunluğu da söz konusu olmuştur.

Atatürk, Cumhuriyeti; demokrasiyi beraberinde getirdiğinden, en iyi yönetim şekli olarak, görmüş ve Türk milletinin karakterine en uygun idare olarak Cumhuriyet idaresini düşünmüştür.⁴⁸² Demokrasi, devletin en yüksek organından en alt kısımlara kadar halk iradesinin egemenliğine dayanır.⁴⁸³ Bu noktada Cumhuriyet, demokrasinin en gelişmiş şekli olmak⁴⁸⁴ ile birlikte yeni kurulan Türk devletinde Cumhuriyet rejiminin en önemli özelliği seçim esasına dayanan bir idare olmasıdır. Gerek seçme gerekse seçilme hakkı bakımından belli bir kişiye, belli bir zümreye, belli bir sınıfa ait değil, bütünüyle millete aittir. Cumhuriyet rejimi, her şeyden önce kişi, zümre ve sınıf yararını değil, kamu yararını ön planda tutan, kamu yararına dayanan bir yönetim şekli olmuştur.⁴⁸⁵ Öyle ki Cumhuriyeti yaşatacak ve ayakta tutacak tek kuvvet yurttaşın siyasi olgunluğuna ve ahlak değerine dayanan kamu yararı düşüncesidir. Bu yönü ile Cumhuriyet, bir kişi veya kitle yararına değil, kamu yararına dayanan ve buna göre yönetilen bir devlet şeklidir.⁴⁸⁶ Bu bağlamda Cumhuriyetin temel hedefi, demokrasiyi

⁴⁷⁸Çetinoğlu, a.g.m., s. 806-807.

⁴⁷⁹Büyük Türk İnkılabının ilk safhası olan Türk Milli Mücadelesinin ve ikinci safhası olan sosyal, ekonomik, siyasi, kültürel alanda devletimizin çağdaşlaşmasını ve yükselmesini sağlayacak inkılaplar ile yeni Türk Cumhuriyeti’nin dayandığı Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, İnkılapçılık, Devletçilik ve Laiklik ve Halkçılık ilkelerinin tümü Atatürkçü Düşünce Sistemini oluşturmaktadır. Ay. bilg. bkz: Sinever Esin Dayı, “Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Nitelikleri”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 3, Ocak 2003, s. 247.

⁴⁸⁰Çetinoğlu, a.g.m., s. 804.

⁴⁸¹Dayı, “Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Nitelikleri”, s. 248.

⁴⁸²Ay. yer.

⁴⁸³Atnur, a.g.m., s. 175.

⁴⁸⁴Ergun Özbudun, “Atatürk ve Demokrasi”, *ATAM Dergisi*, C. V, S. 14, Mart 1989, s. 285.

⁴⁸⁵Utkan Kocatürk, “Cumhuriyetin Anlamı, Önemi ve Milletimize Kazandırdıkları”, *ATAM Dergisi*, C. XIX, S. 56, Temmuz 2003, s. 468.

⁴⁸⁶Atnur, a.g.m., s. 175.

yerleştirmek ve yaşatmaktır.⁴⁸⁷ Böylelikle denilebilir ki; Cumhuriyet, bir halk idaresi olarak, halkın menfaatlerinin en büyük koruyucusu olmaya namzet⁴⁸⁸ gösterilerek, insan unsurunu önemseyen duruşu karşısında asırlardır süregelen kalıplaşmış yönetim modellerini geride bırakarak, Türk milletinin uygar bir toplum haline gelmesinin önündeki tabuları yıkmıştır.

Türkiye’de cumhuriyet rejiminin sağlam temeller üzerine inşaa edilme süreci, tarihsel süreçte her daim demokrasi ile bağlantılı olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren demokrasinin, ülke sınırları içerisinde hayat bulması için bir takım girişimlerde bulunulmuş ve çok partili hayata geçiş denemeleri bu konuda önemli bir yer tutmuştur. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra demokrasinin işleyişinin önemli göstergelerinden olan rekabetçi siyasete geçiş için adım atılmış ve 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası resmi olarak kurulmuştur. Ancak ilerleyen süreçte ülkenin karşı karşıya kaldığı i olaylar, çok partili hayata geçişin o günün koşullarında pek mümkün grlmeğini gstemiştir. Öyle ki saltanat ve hilafetin kanunlar nezdinde ortadan kaldırılması demek, fikri belleklerde yer alan saltanat ve hilafet yanlısı düşüncelerinde ortadan kaldırılması anlamına gelmemekteydi. Fikri belleklerin bu düşüncelerden arındırılması, tarihsel süreçte zamana yayılarak hallolunması gereken bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu koşullarda Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin rekabetçi siyasete girmesi, cumhuriyet rejiminin varlığı için tehtit olarak grřmř⁴⁸⁹ ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 5 Haziran 1925’de kapatılarak çok partili, rekabetçi bir siyaset anlayışı ileri tarihlere ertelenmiştir.

Cumhuriyet Türkiyesinde tek partili bir yönetim sisteminin mevcudiyeti, cumhuriyet rejiminin gereklerine ve demokrasiye ters düşmesi gerekçelerine bağlı olarak, bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın girişimleri ile 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası resmen kurulmuştur.⁴⁹⁰ Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın ilerleyen süreçte, beklenen ılımlı muhalefet anlayışını terk etmesi ve akabinde meydana gelen i olaylar parti kurucuları tarafından partinin lağvedilmesine sebebiyet vermiştir. Böylelikle uzun yıllar, çok partili hayata geçiş ertelenmiştir. Cumhuriyet Türkiyesinin tek partisi olarak varlığını koruyan Cumhuriyet Halk Partisi, izlediği parti programı ekseninde özellikle 1930’lardan sonra parti-devlet bütünleşmesine giden süreci başlatmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1935 yılında parti ile devletin birleştirilmesini öngören tasarıyı kabul etmesi sonucunda, tek parti egemenliği ülkede gittikçe yerleşmiştir.⁴⁹¹ 1937 yılına gelindiğinde ise; Cumhuriyet Halk Partisi’nin altı ilkesinin Anayasaya konulması ile parti-devlet bütünleşmesi tamamen gerçekleşmiştir.⁴⁹² Böylelikle tek parti süreci, Cumhuriyet Türkiyesinin çok partili hayata geçişinin ve

⁴⁸⁷ Berna Türkdoğan, “Atatürk, Cumhuriyet ve Demokrasi”, *ATAM Dergisi*, C. XIX, S. 57, Kasım 2003, s. 1411.

⁴⁸⁸ Haytoğlu, a.g.m., s. 1136.

⁴⁸⁹ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, ev: Fatmagül Berkay (Baltalı), 3. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul 1996, s. 161.

⁴⁹⁰ Tuncay, a.g.e., ss. 247-251.

⁴⁹¹ Sevda Mutlu, “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir rnek: Dilek Sistemi”, *ATAM Dergisi*, C. XXIX, S. 86, Temmuz 2013, ss. 57-58.

⁴⁹² etin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1943*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1983, s. 131.

Türk demokrasisinin hazırlık sürecini oluşturmuştur. 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi'nin kurularak, 1946 seçimlerine dahil olması ile çok partili hayata geçilerek bu süreç son bulmuştur.

2. SOSYAL HAYATA YÖNELİK YASAL DÜZENLEMELER

Anayasa metinleri bir mutabakat metni olmak ile birlikte; siyasal alan, yani devlet ile sivil alan yani millet arasında ve bunların kendi içlerinde derunî birlikteliklerin ve ortak yasa koyuculuk fikrinin billurlaşmış söylemi işlevi görmektedir.⁴⁹³ Normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alan Anayasaya metinleri, her yönü ile devlet teşkilatını düzenlediği gibi devletin bizzatihi sorumlu olduğu alanı yani sosyal yapıyı da düzenler ve bu alandaki sistemin işleyişini millete garanti eder. Bunu gerek ilgili anayasa metninde gerekse ortaya koyduğu kanunlar ile yapar. Bu bağlamda devletin ortaya koyduğu yasaların Anayasaya uygunluğu⁴⁹⁴ söz konusu olmakla birlikte, gerek devletin işleyinde gerekse sosyal hayatın şekillendirilmesinde Anayasa'ya uygun bir yol haritası izlenir. Yine her millet anayasasına hürmet eder çünkü anayasadaki hükümleri koymak ve uygulamak için milletler, büyük ıstıraplara katlanmışlardır⁴⁹⁵ ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması akabinde kabul edilen 1924 Anayasası bu duruma örnek teşkil etmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk anayasası sayabileceğimiz 1924 Anayasası, sosyal hayatı şekillendiren kural ve kaideleri bizzat bünyesinde barındırdığı gibi döneminde ortaya konulan kanunlar ile de bir Cumhuriyet toplumu oluşturulmak istenmiştir. Gerek anayasa içeriği ve gerek ortaya konulan kanunlar çağdaş düzeyde bir toplum meydana getirmede, Cumhuriyet Türkiye'si'nin –deyimi yerindeyse- bel kemiği olmuş ve modern Türkiye'nin temelini oluşturmuştur.

2.1. “TÜRKİYE DEVLETİ'NİN DİNİ, DİNİ İSLAMDIR” LAFZI VE LAİKLEŞME

Yeni kurulan Türk Devletinde, rejim meselesi Cumhuriyetin ilanı ile kapanmıştır. Böylelikle Anayasal gelişmelerin, devletin bağımsızlığa ulaşma merhalesinden sonraki merhalesi toplum düzeni merhalesi olmuştur.⁴⁹⁶ Verilen Türk Milli Mücadelesi ve akabinde meydana gelen Cumhuriyet rejimi, Türk toplumunun köklü değişikliklere yönelmesini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Türk modernleşmesi ya da çağdaşlaşmasının önündeki engellerin kaldırılması, Türk toplumunun düşünsel ufkunun aydınlanması gerekli görülmüştür. Buna kısaca düşünsel ufkun laikleşmesi gerekli görülmüştür de diyebiliriz. Öyle ki çağdaş bir devlet düzenine ve toplum yapısına sahip olmanın koşulu yirminci yüzyılın getirileri çerçevesinde bilimsel düşünmekten geçmektedir. Düşünce özgürlüğünü sağlayabilmek, bilimsel olabilmek ve çağdaş toplum niteliklerine sahip olmak için laiklik şarttır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti için laiklik; toplumu düzenleyen yasaların temelinde bilimsel

⁴⁹³Lütfü Şahsuvaroğlu, “Anayasa Yazma Sanatı ve Milliyetçilik”, *Türk Yurdu*, S. 308, Nisan 2013, s. 58.

⁴⁹⁴İbrahim Kaya, *Temel Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul 2010, s. 43.

⁴⁹⁵İnan, a.g.e., s. 241.

⁴⁹⁶Esen, a.g.m., s. 39.

düşüncenin yer alması başka bir deyişle toplumun bilimsel düşünce ile örgütlenmesi olarak anlaşılmalıdır.⁴⁹⁷ Bu duruma farklı bir açıdan bakacak olursak; değişik ve birbirine rakip din ve mezheplerin bulunduğu Türkiye gibi bir ülkede milli birliği tesis etme ve korumanın yolu laiklikten geçmektedir. Dini ve mezhebi duygular ve şuur hassas bir yapıya sahip olduğu için devletin bu konularda eşit davranması ve tarafsız kalması milli birliğin yararınadır. Bu bağlamda denilebilir ki milli-laik devlet kültürde tekil, dini inançta çoğuldur.⁴⁹⁸ Bu anlamda laikliği farklı katagorilerde ele alan Türkiye Cumhuriyeti, dine saygı göstermeyi ve gerçek dindarlığın gelişmesine imkan sağlamayı ve dinin siyaset alanındaki istismarının önüne geçmeyi istemiştir. Böylelikle laiklikte esas olan devletin laik olması olarak değerlendirilmiş ve devletin din konusunda vatandaşına eşit mesafede olması hedeflenmiştir.⁴⁹⁹

Türkiye’de laiklik, herşeyden önce batılılaşma çabalarını önlemek isteyen bir dünya görüşünü tesirsiz hale getirmek için kabul edilen bir ilke olmuştur. Fakat laikliğin milli egemenlik ilkesinin teorik izahını yaptığı demokrasi rejimiyle doğrudan bir bağlantısı söz konusu olmuştur ki o da düşünce hürriyetinin doğal bir uzantısı olması, diğer bir deyişle, demokrasinin temellerinden birini teşkil etmesidir. Yani milli egemenlik ilkesinin Anayasa hukukumuzda konması ve düşünce özgürlüğünün dokunulmazlığın kabul edilmesi ile laiklik sorunu baş göstermiştir. İfade ettiğimiz bu durumda, Türkiye’de laiklik sorununun inkılaplara ilişkin yönü öncelikle dikkate alınmış ve ilkenin bütünü ile uygulamaya konması geleceğe bırakılmıştır.⁵⁰⁰ Türkiye Cumhuriyeti, milli-laik devlet yolunda aşama aşama ilerlemiş ve toplumun dönüşümlerini uygun ortam sağlandığında gerçekleştirmiştir. Laiklik, Atatürkçü Düşünce Sisteminin özünü oluşturan, akılcı ve bilimci tutumun ayrılmaz bir parçası olmakla birlikte onun zorunlu sonucu ve Türk İnkılabının temel hedefi olan çağdaşlaşmanın vazgeçilmez şartı olmuştur.⁵⁰¹ Bu bağlamda Atatürk, dini, aslı fonksiyonuna döndürmek, yapmayı tasarladığı inkılapların karşısına çıkarılmasını önlemek ve dolayısı ile politikanın dışında kalmasını sağlamak istemiştir.⁵⁰²

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, devlet için resmi bir dinden söz açmamıştır. 1921 Anayasası’nda din konusu ile ilgili sayılabilecek tek işaret, yasama organının yetkilerine dair olan yedinci madde de ahkam-ı şer’iye’nin tenfizi işinin TBMM’ne ait bir hak olduğu kaydedilmiştir.⁵⁰³ İlerleyen süreçte, 1921 Anayasasına dair olan 364 Sayılı Kanun değişikliği ile ikinci maddeye “*Türkiye Devleti’nin dini, dini İslam’dır*”⁵⁰⁴

⁴⁹⁷Birsan Gökçe, “Laiklik ve Demokrasi İlişkileri Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S.1, Ocak 1990, s. 47.

⁴⁹⁸Bayram Kodaman, *Cumhuriyetin Tarihi Fikri Temelleri ve Atatürk*, 2. Baskı, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay., Isparta 2001, s. 68.

⁴⁹⁹Şayan Uluhan, “Atatürk Dönemi Din Uygulamaları (1923-1938)” *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, S. 11, October 2018, s. 309.

⁵⁰⁰Orhan Aldıkaçtı, “Atatürk İnkılaplarında Laiklik”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LV, S. 1-4, Ocak 1981, s. 41.

⁵⁰¹Ergun Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, *ATAM Dergisi*, C. VIII, S. 24, Temmuz 1992, s. 429.

⁵⁰²Aldıkaçtı, a.g.m., s. 40.

⁵⁰³Esen, a.g.m., s. 40.

⁵⁰⁴Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun”, Kanun No: 364, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 125.

ifadesi eklenmiştir. Bu ifade 1924 Anayasası'nda da aynen işlenmiştir. Yine 1924 Anayasası'nın yirmi altıncı maddesinde Meclisin, ahkâmı şer'iyeyi tenfiz edeceği bildirilmiştir. Ancak 1921 ve 1924 Anayasaları arasındaki fark, 1924 Anayasası yürürlükte iken saltanat ve halifelik kaldırılmış bulunmaktaydı. Cumhuriyetin ilan edilmesi ve hilafetin halledilmesine rağmen bu kanun, sağ muhafazakâr cenahın kuvvetli ısrarları karşısında kalarak devlet hayatındaki dinilik esaslarını adeta tahkim etmektedir.⁵⁰⁵ Bu durum yani devletin yasalar üzerinde geçerli görünen dinilik algısı, ilerleyen süreçlerde de devam etmiş ve uygun ortam sağladığında devletin laikleşmesine yönelik adımlar atılmıştır.

Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilan edilmesi ve hilafet meselesinin halledilmesi gibi laiklik süreci için önemli aşamaların tamamlanması akabinde devletin laikleşmesine yönelik faaliyetler devam etmiştir. Halifelik meselesinin halledilmesi akabinde düzenlenen bir diğer alan Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ile ilgilidir. Bu bağlamda Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak; Türkiye Cumhuriyeti'nde kişisel ilişkilere yönelik düzenlemelerin yasama ve yürütmesi TBMM ile onun oluşturduğu hükümete ait olup, İslam dininin bunun dışında kalan inanç ve ibadetlere dair hüküm ve sorunlarının yürütülmesi ve yönlendirilmesi din kurumlarının yönetimi için Cumhuriyetin başkentinde bir Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulduğu bildirilmiştir.⁵⁰⁶ Böylelikle laik, devlete giden yolda yeni bir mesafe alınarak dinin devletten soyutlanması ilkesi gereği, din işlerinden görevli bir kurumun, siyasetin içinde bulunmasının bundan böyle önlenmesi gerekli görülmüştür.⁵⁰⁷

Laik devlet düzenine geçiş sürecinde dikkate alınması gereken bir diğer yasal düzenleme ise 29 Nisan 1920 tarihli Hıyaneti Vataniye Kanunu'nda yapılan değişikliktir. Bu bağlamda 25 Şubat 1925 tarih ve 556 Sayılı Kanun⁵⁰⁸ gereği; dini ya da dince kutsal sayılan şeyleri, siyasal amaçlarla kullanmak ereği ile dernek kurulması yasaklanmıştır. Bu ve benzeri dernekleri kuranlar ve bu derneklere üyelikleri söz konusu olanlar, vatan haini sayılmıştır. Yine dini ve dinin kutsallarını kullanarak, devlet şeklini değiştirme ve bozma girişiminde bulunanlarla, devlet ve toplum düzenini bozanlar, her ne yolla olursa olsun, din ve dinin kutsallarını kullanarak halk arasında kötülük ve bölücülük tohumları ekmek için gerek tek tek, gerek toplu halde, sözlü ve yazılı ya da eylemsel olarak faaliyette bulunanlar vatan haini sayılmıştır. Böylelikle bahsi geçen kanun, siyaset işlerinde, din unsurunun muhtemel rolünü kaldıran bir hareketi ifade etmektedir.⁵⁰⁹ Bu bağlamda denilebilir ki; laik ve çağdaş devlet, din ile dünya işlerini birbirinden ayırmayı öngörmüştür. Bunun anlamı; yapılacak yasaların,

⁵⁰⁵ Bahri Savcı, "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. II, S. 3, Aralık 1947, s. 284.

⁵⁰⁶ "Şer'iye ve Evkaf ve Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekaletini'nin İlhasına Dair Kanun", Kanun No: 429, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 241.

⁵⁰⁷ Erüreten, a.g.e., s. 42.

⁵⁰⁸ "Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun", Kanun No: 556, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. III, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 67.

⁵⁰⁹ Savcı, a.g.m., s. 284.

yönetimin ve yargının din kurallarına göre değil, toplumun gereksinimlerine göre çağa uygun yasaları yönetimde egemen kılmak⁵¹⁰ olarak algılanmalıdır.

Tekke ve Zaviyeler konusu da Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laikleşme sürecinin bir diğer parçasıdır. 30 Kasım 1925 tarih ve 677 Sayılı Kanun⁵¹¹ ile Tekke ve Zaviyeler ve hususlara yönelik unvanlar kaldırılmıştır. Tekke ve Zaviyelerin kapatılması sosyal yaşayışın gelişim safhalarını dini esaslar çerçevesi dışında gerçekleşmesi hareket ve temayülünü göstermektedir.⁵¹² Tekke ve Zaviyelerin eski vasfını kaybetmesi ve giderek siyasal devlet teşkilatlanmasına yönelik faaliyetlerde bulunmaları ve çağdaş düşünce yapısının, yeniliklerin karşısında yer almaları, laik devlet düzenine uygun görülmemiştir. Böylelikle uygun ortam keşfedildiğinde toplumu sürekli olarak bağnazlığa sürüklemeye teşebbüslerinde bulunan Tekke ve Zaviyeler, gerekli uygulamalar faaliyete geçirilerek kaldırılmıştır.⁵¹³

Laikliğin devlet düzeninde işleyişi ve yerleşmesi süreci, Türkiye Cumhuriyeti Devleti için zaman alan bir süreç olmuştur. Devletin kuruluşunun ardından toplum düzenini çağdaş seviyelere ulaştırma amacı ön plana çıkmış ve yapılan yasal düzenlemeler bu amaca yönelik olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki siyasi, sosyal, askeri alanlarda değiştiğimiz laikleşme süreci Medeni Kanun ile hukuk alanında da laikleşme sürecini başlatmıştır. Böylelikle 17 Şubat 1926 tarih ve 743 Sayılı Kanun⁵¹⁴ ile Türk milleti için büyük önem arz eden Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir. Devlet teşkilatında kabul edilen laik esaslara rağmen, hukuki teşkilat dini esaslar ile alakasını geniş ölçüde kesmemiştir. Şahsın hukuku ve aile hukukuna ilişkin olarak uygulanmakta olan şeriat kaideleri, Medeni Kanun ile hukuki teşkilattan çıkarılmıştır.⁵¹⁵ Böylelikle Türk toplum yapısı ile bütünleşen bir kanun olan Medeni Kanun ile toplumsal yapıda köklü değişiklikler yapılmış, aile kurumu alınan kararlar ile güçlendirilmiş, kadın topluma kazandırılmış ve laiklik topluma hitap eden birçok kuruma dâhil edilerek, temeli güçlendirilmiştir. İslam ülkelerinde laikleşmeye karşı en çok direnç gösteren özel hukuk

⁵¹⁰ Erüreten, a.g.e., s. 31.

⁵¹¹“Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”, Kanun No: 677, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. IV, TBMM Matbaası, Ankara 1941, s. 21.

⁵¹² Savcı, a.g.m., s. 284.

⁵¹³Türkiye’de toplumsal yaşamın laikleştirilmesinde atılan en önemli adım, tarikatların kaldırılması ile sağlanmıştır. Tarikatlar, Osmanlı Tarihi boyunca bu mistik birliklerin çok önemli dinsel ve toplumsal işlevleri olmuştur. Tarikatlar, Batının ekonomik, siyasal ve kültürel sızmasına karşı tepkinin bir parçası olarak, XIX. ve XX. yüzyıl başlarında daha da etkin hale gelmişlerdir. Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerde olduğu gibi Jön Türkler ile tarikatlar arasındaki ilişkilerde de değişken olmuşlardır. Öyle ki Bektaşî Tarikatı hem İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni desteklemiş hem de Anadolu Direniş Hareketini desteklemiş gibi görünmüştür. Diğer taraftan Mevlevî tarikatı kendi tabularını I. Dünya Savaşı’na göndermiştir. Öte yandan da Nakşibendî Tarikatı üyeleri hem 1909’daki 31 Mart İsyanı’nı hem de 1925’deki Kürt İsyanı’nı yönlendirmişlerdir. Bu noktada siyasal konumları ne olursa olsun, bunların yaygın tekke ve türbe ağları, müritlerin şeyhlerine zorunlu itaatleri, kapalı ve esrarlı tarikat kültürü, onları, modern, merkeziyetçi bir ulusal hükümetin kabul edemeyeceği ölçüde bağımsız kılmıştır. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, tarikatlar konusundaki uygulaması kentlerde başarılı olmasına karşın, genel olarak tarikatlar, büyük ölçüde yer altına kaymıştır. Ay. bilg. bkz: Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000, ss. 278-280.

⁵¹⁴“Türk Kanunu Medenisi”, Kanun No: 743, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. IV, TBMM Matbaası, Ankara 1941, ss. 122-265.

⁵¹⁵ Savcı, a.g.m., s. 284.

alanında şer'î kuralların yerini tamamı ile laik kurallar almış ve bunu, Batı ülkelerinden diğer temel kanunların alınması izlemiştir.⁵¹⁶

1924 Anayasasının ilk metninde varlığını koruyan dini içerikli söylemler, 10 Nisan 1928 tarih ve 1222 Sayılı Kanun⁵¹⁷ ile değiştirilmiştir. Böylelikle devletin resmi dinini açıklayan ikinci maddedeki “*Türkiye Devleti’nin dini, dini İslam’dır*” ibaresi Anayasadan çıkarılmıştır. Yine on altıncı maddedeki “*vallahi*” ifadesi ile yirmi altıncı maddedeki “*ahkam-ı şer’iye’nin tenfizi*” ibaresi Anayasa metninden çıkarılmıştır. İlgili hükümlerin Anayasadan çıkarılması için 1928 yılı beklenmiştir. Bu gecikmeyi, Atatürk’ün “*uygulamayı bir takım safhalara ayırmak... ve adım adım yürüyerek hedefe ulaşmaya çalışmak*” şeklinde özetlediği siyasi liderlik stratejisinin bir örneği olarak açıklamak mümkündür. Ancak devletin resmi bir dini olduğunu ifade eden bu hükümler, Atatürk inkılabının genel yönü ve devletin gitgide laikleşen yapısı ile çelişmeye başlamıştır.⁵¹⁸ Anayasa’dan devletin dinini açıklayan ifadenin çıkarılması ile laik bir devletin resmi bir devlet dini olamayacağı vurgulanmıştır. Öyle ki sözü geçen anayasal değişiklik nezdinde, dini ve düşüncevi otoritelerin bir diğerinden ayrılması anlamına gelen laiklik olgusu ile devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, ülkede yaşayan herkese din hürriyeti ve din açısından eşitlik tanınması sağlanmıştır.⁵¹⁹ Din ise sadece ferdi vicdanlar sahasına bırakılmıştır.⁵²⁰ Böylelikle devletin tüm sistemlerine uygulanmakta olan laiklik, ilerleyen süreçte anayasal bir değer kazanmıştır. 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 Sayılı Kanun⁵²¹ ile laiklik ile birlikte devletin niteliklerini belirleyen altı ilke Anayasa metnine eklenmiştir. Böylece Türk Devriminin bütünleşip yerleşmesi sürecine bağlı olarak laik ilkesi ve kuramı da Anayasanın bağlayıcı ve buyurucu hükmü haline gelmiş ve devlet yapısını güçlendiren bir içerik kazanmıştır.⁵²² Yine Batı demokrasilerinde gelişmekte olan laiklik kavramı, pozitif hukuk kuralı haline gelmiştir.⁵²³ Laiklik, ilerleyen süreçte 1961 ve 1982 Anayasalarında da Cumhuriyetin nitelikleri arasında yer almıştır.

Laikliğin tarihi süreç itibari ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ndeki gelişim seyrine bakıldığında; aslında temelin 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan kanunlar ile atıldığı açık olarak ortadadır. Halifeliğin Kaldırılması, Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin Kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Medreselerin Kaldırılması ve devam eden süreçte 8 Nisan 1924 tarihi itibari Şeriat Mahkemelerinin kaldırılarak, laik yargının sağlanması süreci laiklik için atılan önemli adımlardır. Böylelikle 1924 Anayasasının kabulünden önce Türkiye Cumhuriyeti Devleti hemen hemen bütün yasaları ile laik bir

⁵¹⁶ Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, s. 433.

⁵¹⁷ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun”, Kanun No:1222, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Baskı, C. VI, TBMM Matbaası, Ankara 1928, s. 99.

⁵¹⁸ Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, s. 433.

⁵¹⁹ Koray Başol, “Milli Egemenlik ve Demokrasi İçinde Laikliğin Önemi”, VIII. Milli Egemenlik ve Demokrasi Sempozyumu, Nisan, Ankara 1992, s. 58.

⁵²⁰ Savcı, a.g.m., s. 284.

⁵²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem V, C. XVI, 5 Şubat 1937, s. 58-84.

⁵²² Şerafettin Turan, “Türkiye Cumhuriyeti: “Yeni Devlet” Temeli ve Nitelikleri”, Atatürk Yolu Dergisi, C. I, S. 3, Ocak 1989, s. 458.

⁵²³ Aldıkaçtı, a.g.m., s. 41.

devlet niteliğine bürünmüştür.⁵²⁴ 1924 Anayasasının ikinci maddesinde yapılan din vurgusunun zamanla, devletin sistemlerine yerleştirdiği rasyonel düşünce ile dinsel düşüncenin ayrılması ve akıl ve vicdan hürriyetinin sağlanması anlayışı⁵²⁵ ile uyuşmadığı anlaşılmıştır. Öyle ki dinin gerçek kişilere özgü bir sosyal kurum olduğu, bir tüzel kişiliğe sahip olan devletin, din ve mezhebinin olamayacağı⁵²⁶ her koşulda kamuya anlatılmaya çalışıldığı gibi uygun ortam sağlandığında yasalar ile de yürürlüğe konulmuştur. Bu merhalede Mustafa Kemal Atatürk; “*Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi dini yoktur. Devlet yönetiminde bütün yasalar, kurallar bilimin çağdaş uygarlığa temin ettiği esas ve şekillere, dünya gereksinimlerine göre yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca başarı etkeni görür.*”⁵²⁷ sözleri ile konunun ne derece önem arz ettiği özetlemiş ve hayatı boyunca laikliğin gerekliliğini anlatamaya ve uygulamaya büyük önem vermiştir. Böylelikle Türk milletinin maddi, manevi ve fikri yapısının modernleştirilmesi, toplum hayatından hurafelerin atılması, din adına yapılan şahsi istismarların önüne geçilmesi hedeflenmiş ve zamanla sosyal ve kültürel hayatımız yeniden şekillenmiştir.⁵²⁸

Yukarıda değindiğimiz tarihi süreç Atatürk’ün, Türk milleti için ortaya koyduğu inkılapların geneli laik bir temel üzerine inşaa edilmiştir. Laiklik alanında yapılan düzenlemelerin Türk toplumunda kabul görmesi ve hayata geçirilmesi için çok yönlü düşünülmüş ve laikleşmeye yönelik adımlar itina ile atılmıştır. Bu bağlamda, Laik Türkiye’nin oluşumunun gerçekleştiği bir diğer alan ise dinsel simgeler konusu olmuştur. Bu alan en önemli tedbir alanı olmuş ve fesin yerine 1925’te şapkanın getirilmesi yine aynı yılın Aralık ayında dinsel kılık kıyafetin camideki ibadet görevleriyle sınırlı tutulması kararı alınmıştır. Bu durum toplum bünyesinde kurumsallaşmış olan geleneklerin, önemli bir parçası olan simgesel düzenlemeleri, çağdaş hale getirmek ve toplumsal yaşamı laikleştirmek amacını kapsamıştır.⁵²⁹ Yine bu amaca ithafen yapılan inkılaplar arasında, özellikle dini hedeflememiş olmakla birlikte, simgesel nitelik taşıyan; 1926 Batı takvim ve saatinin, 1928’de Batı rakamlarının ve 1931’de Batı ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kabulü, Türkiye’ye sadece batılı bir görüntü vermekle kalmamış, Batı dünyası ile olan iletişimini de kolaylaştırmıştır.⁵³⁰

1928 yılında Arap harflerinin yerine Latin alfabesine dayanan Türk alfabesinin kabulü laiklik yönündeki gelişmeleri pekiştiren hamleler arasında yer almıştır. Harf İnkılabı, Türk toplumunun yapısı üzerinde bir etki yaratmak bakımından en önemli inkılaplardan biri olmakla birlikte, yeni Türkiye’de okur-yazarlık sürecinin ve eğitimin hızlandırılmasını amaçlamıştır.⁵³¹ Bu bağlamda Harf İnkılabı, her ne kadar ifade edilen

⁵²⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire*, Bilgi Yay., Ankara 1974, s. 228.

⁵²⁵ Başol, a.g.m., s. 57.

⁵²⁶ Velidedeoğlu, *Devirden Devire*, s. 228.

⁵²⁷ Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, 5. Baskı, ATAM Yay., Ankara 2017, s. 226.

⁵²⁸ Refik Turan vd., *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, 18. Baskı, Okutman Yay., Ankara 2011, ss. 266-267.

⁵²⁹ Zürcher, a.g.e., ss. 271-273.

⁵³⁰ Zürcher, a.g.e., s. 273.

⁵³¹ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 118.

amaç üzerine gerçekleştirilmiş olsa da, dini simgenin belki de en somut ve etkin unsuru olan Arap harfleri, laik düzen için ciddi bir çelişki oluşturmuştur. Yine Harf İnkılabı'nın yapıldığı aynı yıl, batı reklamlarının da kabul edilmesi, ayrıca müzik, heykel ve diğer sanat dallarında batılı usullerin benimsenmesi de 1930'lu yıllara kadar laikleşme sürecinde atılmış önemli adımları teşkil etmiştir.⁵³² 1930'dan sonraki süreçte de laikleşme çalışmaları daha etkin bir şekilde devam etmiştir.

1932'de Dil Devrimi'nin bir devamı olarak, ezan ve kametin Arapça yerine Türkçe okunması zorunlu hale getirilmiştir.⁵³³ Bu bağlamda, laiklik çerçevesinde üzerinde durulan konulardan biri de ibadete çağrı dili⁵³⁴ olarak karşımıza çıkmaktadır. Laikliğin yorumlanış biçimi olan çağdaşlaşmak ve milli bir toplum oluşturma hedefinden hareketle ibadete açılan çağrının Türkçe olması gerekliliği üzerinde durulmuş ve bunun bir din meselesi olmayıp, dil meselesi olduğu yönünde vurgu yapılmıştır. Her ne kadar topluma dil üzerine yapılan bir çalışma olduğu bildirilse de insanlar bu inkılabı ciddi şerhler düşmüşler ve DP dönemi bu yasağın kaldırılmasına kadar ki süreçte, Türkçe ezan konusunda teskin edilemeyen itirazlar sürekli dillendirilmiştir.⁵³⁵ 1934'de Soyadı Kanunu'nun kabulü⁵³⁶, 1935'de 2739 Sayılı Kanun gereği, İslamiyet için kutsallık taşıyan Cuma günü olan tatil uygulamasının Pazar günü olarak değiştirilmesi⁵³⁷ dini ritüellere yönelik simgesel nitelikli laik uygulamaların en belirgin olanları arasında sayılmış ve bu tarz uygulamalar Atatürk döneminin sonuna kadar devam etmiştir.⁵³⁸

Atatürk dönemi laik uygulamalar, topluca değerlendirildiğinde, resmi ve kurumlaşmış İslamın ötesine geçilmek suretiyle, dinin özellikle simgesel ağırlıklı bütün ritüellerine ve pratiklerine el atmış giyim tarzından, tatil günlerine, türbelerden şeyhlere kadar her türlü dini sembol ve içerikler çoğu zaman yasal yollardan değişikliğe uğratılmıştır. Halifeliğin kaldırılması, Şeyhülislamın etkisizleştirilmesi ve medreselerin kapatılması daha çok siyasal çekişmede üst yapıdaki daha sınırlı ve siyasi niteliği bulunan muhafazakar aydın ile Cumhuriyetin batıcı aydını arasında çatışmaya sebep olurken laikliğin özellikle dine yönelik uygulamaları toplumun bazı kesimlerinden tepki

⁵³² Bünyamin Kocaoğlu, "Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler", *Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. II, S. 4, Full 2007, s. 1299.

⁵³³ Tuncay, a.g.e., s. 230-231.

⁵³⁴ 1928 yılında laiklik konusunda önemli adımlar atılmıştır. İstanbul 1 Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam dininde modernleşme ve reform sorunlarını incelemek, araştırmak ve yeni öneriler sunmak üzere bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon sonuçları dört başlıkta toplamıştır. Bunları "İbadet Şekli", "İbadet Dili", "İbadetin Niteliği", "İbadetin Düşünce Yanı" başlıkları altında toplayarak bir dizi öneriler sunmuştur. Bu komisyonun önerilerinden sadece "İbadetin Türkçeleştirilmesi" konusunun uygulama alanı olmuştur. İbadet dilini Türkçe olması 1932 yılında tekbir, sala ve kametin Türkçeleştirilmesiyle beraber uygulamaya konulmuştur. Böylelikle ezan, kamet, tekbir ve salanın Türkçe okunmasına dair 1941 yılına gelinceye kadar herhangi bir yasal hüküm konulmamıştır. Atatürk'ün bu uygulamaları aynı zamanda Türk Tarih Tezi ve Türk Dili alanındaki inkılaplarıyla giriştiği bir kültür politikasının da bir parçası olmuştur. Ay. bilg. bkz: Uluhan, "Atatürk Dönemi Din Uygulamaları (1923-1938)" s. 312.

⁵³⁵ Zakir Avşar-Ayşe Elif Emre Kaya, "Arapça Ezan Yasağı ve Kaldırılması", *ATAM Dergisi*, C. XXXIII, S. 95, Bahar 2017, ss. 123-127.

⁵³⁶ Zürcher, a.g.e., s. 273.

⁵³⁷ Tuncay, a.g.e., ss. 228-229.

⁵³⁸ Kocaoğlu, a.g.m., s. 1299.

görmüştür.⁵³⁹ Türkiye’de laiklik meselesi, etkisini gayet kuvvetle belli eden, dini ıslahat çabalarına karşı çıkılmak istenmesi üzerine daha başka bir önem kazanmıştır. Gerçekten yapılması tasarlanan yenilik hareketlerinden herhangi bir şekilde zarar göreceklerini sananlar, kurulu düzen taraftarları ile birlikte dini, bu çabalara karşı kullanmak istemişlerdir.⁵⁴⁰ 1928 ve özellikle 1930’lu yıllarda simgesel alanda yapılan laik uygulamalar yoğun biçimde toplumsal tepki görmüştür. Laiklik, daha çok dinden uzaklaşma ve dine karşı tavır olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴¹ Böylelikle laikliğin dinsizlik olduğu inancı doğmuş ve yerleşmiş bundan dolayı Türkiye’de laiklik-din arasında çatışma, Cumhuriyetin ilanından hemen sonra şiddetlenmiş ve hala devam etmektedir.⁵⁴²

2.2. ULUS DİLİ OLARAK TÜRKÇE

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulması akabinde karşımıza bir ulus-devletin sosyal olarak inşası süreci karşımıza çıkmaktadır. Bu süreç bütün ırksal tabuları bir kenara bırakarak, homojen bir sosyal yapıya rağmen, kendini Türk olarak kabul eden her bir bireyi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne dahil ederek ilerlemiştir. Öyle ki yeni Cumhuriyetin halletmesi gereken bir diğer konu da ulusal birliğin sağlanması konusu olmuştur. Böylelikle çağdaş bir ulus-devlet olmayı amaçlayan Türkiye Cumhuriyeti’nde, çağdaş bir ulusun inşası mevzu çok büyük bir önem arz etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, ulus-devlet olma serüvenindeki en önemli birleştirici unsurlardan biri dil mevzu olmuştur. Cumhuriyet Tarihinin erken dönemlerinde değişik alanlarda olduğu gibi dil konusunda da tarihsel süreç içerisinde şekillenen bir devrim söz konusu olmuştur.

Türk Anayasalarında devletin resmi dili olarak açıklanan Türkçemiz, ilerleyen süreçte gerek alfabe değişikliği, gerek imla, gerekse dilde sadeleştirme ve yabancı kelimelerin atılması gibi çalışmalar neticesinde öz benliğine döndürülmeye çalışılmıştır. Anayasalarda geçen Resmi dil, hukuken tanınan ve devlet erklerinin işleyişinde kullanılan dil demektir.⁵⁴³ Türk Anayasalarının geneline baktığımızda devletin resmi dili konusuna açıklık getirilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi’de devletin lisan-ı resmisinin Türkçe olduğunu belirtilmiştir.⁵⁴⁴ Milli Mücadele şartları gereği hazırlanan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda dil mevzu açılmamıştır. Yine konumuz olan 1924 Anayasası ve ilerleyen süreçlerde düzenlenen 1961 ve 1982 Anayasalarında da resmi dilin Türkçe olduğu konusuna yer verilmiştir. Anayasalarda resmi dilin Türkçe olarak açıklanmasının arka planında tamamı ile ulus dili olarak değerlendirmesi yapılmamıştır. Ancak uzun vadede Osmanlı Devleti ve akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde dil konusu sürekli olarak gündeme

⁵³⁹ Ay. yer.

⁵⁴⁰ Aldıkaçtı, a.g.m., s. 44.

⁵⁴¹ Kocaoğlu, a.g.m., s. 1301.

⁵⁴² Aldıkaçtı, a.g.m., s. 45.

⁵⁴³ Olgun Akbulut, “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 3, Ocak 2012, s. 156.

⁵⁴⁴ Şeref Gözübüyük- Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yay., Ankara 1982, s. 29.

dâhil olmuştur. Bu konu özellikle XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında, kullanılan alfabe ile ilişkilendirilmiş ve yapılan çalışmalar genel olarak alfabe değişikliği üzerinden devam etmiştir.

Dil, bir milletin aidiyetlerini, tarihini, kültürünü yarınlara aktarabildiği en önemli vasıtaadır. Türk Tarihi sürecinde dil mevzusunu değerlendirmeye alacak olursak, Türk Milleti eski ve köklü bir tarihe sahip olduğu gibi bu köklü tarihin dil aracılığıyla sürekli devam edegelen birikimine de sahiptir. Farklı coğrafi bölgelerde büyük devletler ve medeniyetler kurmuş olan Türk milleti, coğrafya koşullarının, zamanın, bağlı bulunduğu dinin, kendisini biçimlendiren sosyal-siyasi yapının ve içinde bulunduğu medeniyet alanlarının gereklerine göre birbirinden farklı değişik alfabeler kullanmıştır.⁵⁴⁵ İslamiyet'e girmeden önce Göktürk, Uygur alfabelerini kullanan Türkler, İslamiyet'e dâhil olduktan sonra Arap harflerini kullanmaya başlamıştır. Arap alfabesini uzun yıllar kullanan Türkler, XIX. yüzyılın ortalarında kullandıkları alfabenin yetersizliğini tartışmaya başlamışlardır. Özellikle dilde kullanılan alfabe için önemli bir dönüm noktası olan ulusçuluk akımları, XIX. yüzyıl ortalarından sonraki süreçte Osmanlı aydınları tarafından çalışılmıştır. Osmanlıcılık akımı gibi uygulanmaya çalışılan İslamcılık akımının da başarılı olamayışı, Türk milliyetçiliğine dönüşü sağlamıştır.⁵⁴⁶ Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük gibi akımların sürekli olarak gündemde tutulması, dil konusunu da her defasında tartışmaya açmış ve özellikle alfabenin reforma tabi tutulması konusu sürekli olarak Tanzimat'tan Latin Harflerinin kabulüne kadar tartışılmış ve kullanılan Arap harflerinin Türkçeyi ifade etmede yetersiz olduğu vurgulanmıştır.⁵⁴⁷

Arap dilinin ihtiyaçlarından doğmuş olan Arap yazısının, Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılayamaması ve bu güçlüğü sosyal ve kültürel alandaki gelişmelerin önünü tıkamış olması harf inkılâbının yapılmasının genel dayanağı olmuştur.⁵⁴⁸ Bu bağlamda yapılması düşünülen harf inkılâbı konusunda, genel kanı Latin Harfleri üzerine gelişmiştir. Yapılan çalışmalar göstermiştir ki kullanılan Arap alfabesi, Türkçenin ses ve işleyiş düzenine uygun değildir. Bunun için Türkçenin ses ve işleyiş düzenine uygun ve Türk dilinin özelliklerine uyarlanmaya en elverişli alfabe Latin Alfabesi olarak belirlenmiştir.⁵⁴⁹

Meşrutiyetler sürecinde de sürekli olarak devam eden harf meselesi, Milli Mücadele sürecinin ardından tekrar gündem olmuştur. Öyle ki Türk dünyasından olan Azerbaycan Hükümeti'nin, Latin esaslı bir yazıyı 22 Temmuz 1922 tarihinde kabul

⁵⁴⁵ Zeynep Korkmaz, "Alfabe Devriminin Türk Toplumu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri", *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. IV, S. 3, Spring 2009, s. 1470.

⁵⁴⁶ Mehmet Özdoğan, "Türkiye'de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C. II, S. 3, Ocak 2015, s. 241.

⁵⁴⁷ Muhammet Erat, "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 247.

⁵⁴⁸ Zeynep Korkmaz, "Atatürk ve Yazı İnkılabı Üzerine", *Erdem*, C. XI, S. 31, Ocak 1998, s. 175.

⁵⁴⁹ Korkmaz, "Alfabe Devriminin Türk Toplumu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri", s. 1473.

etmesi üzerine, Türkiye’de de harf meselesi yeniden canlanarak ön plana geçmiştir.⁵⁵⁰ Bu alanda meydana gelen ilk girişimler, Cumhuriyetin ilanından önce, 21 Şubat 1923 tarihinde gerçekleşmiştir. Kazım Karabekir Paşa’nın başkanlığında İzmir’de toplanan “*Milli İktisat Kongresi*” bir kalkınma çabası ile ekonomik ve sosyal birçok meselenin konuşulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Latin Harflerinin kabulü hakkında, kongrenin işçi delegelerinden İzmirli Ali Nazmi Bey ve iki arkadaşı tarafından verilen önerge Kazım Karabekir Paşa tarafından şiddetle reddedilmiştir.⁵⁵¹ Bu reddetmenin arka planında İslam dünyasının Türkiye’ye arka çevirmesine yol açacağı, İslamiyet’e aykırı bir eylem sayılacağı, Latin harflerinin Türkçeye uymadığı, yüzyılların ürünü olan yazılı eserlerin yok olacağı, toplumsal anarşiye belki de iç savaşa yol açacağı gibi sebepler gösterilmiştir.⁵⁵²

Ulus-devlet bünyesinde ortak kültür ile dilin oluşturulması, kurulma sürecindeki yeni cumhuriyetin ulusal yapısının sağlamaştırılması için gerekli görülmüştür.⁵⁵³ Bu bağlamda Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte de dil meselesi ile ilgili bir diğer girişim, İzmir Milletvekili ve aynı zamanda Milli Eğitim Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. TBMM’de milli eğitim bütçe görüşmeleri ile ilgili konuşmalarını yapan Saraçoğlu; “... *büyük fedakarlıklar yapılan bu memlekette, bu memleket halkı hala okuma-yazma öğrenemedi. Bu büyük derdin vahim noktası harflerdir. Arap hurufatı, Türk lisanı yazmaya müsait değildir...*”⁵⁵⁴ şeklinde açıklamalarda bulunmuşsa da Mecliste tepki ile karşılaşmıştır. Bu durum harf inkılâbının gerçekleşmesi için uygun ortamın mevcut olmadığını göstermiştir. Böylelikle 1924-1928 yılları arasındaki dönem, yeni Türk alfabesinin kabulü için bir ortam hazırlama dönemi niteliği taşımıştır. Öyle ki Halifeliğin kaldırılması, Şeriye ve Evkaf Vekâleti’nin lağvı ve Medreselerin kaldırılması, öğretim birliğini gerçekleştiren Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulü, 1925 yılında tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılması, İslam takvimi yerine uluslararası saat ve takvim ölçülerinin alınmış olması ve 24 Mayıs 1928 tarihli Arap harfli rakamların yerine Latin esaslı rakamların kabul edilmesi gibi inkılaplar, harf inkılabının gerçekleşmesine öncülük etmiş ve ortam hazırlamıştır.⁵⁵⁵ Böylelikle Cumhuriyet’in ilanı akabinde başlatılan çağdaş devlet düzenine ve milli devlet teşkilatına geçiş çalışmaları ile siyasi, sosyal ve kültürel alanda yapılan değişim ve dönüşümler, Latin alfabesine geçişi kolaylaştırmıştır. Ancak her ne kadar yapılan yeniliklerin, Latin harflerini kabule giden süreci kolaylaştırdığı söylene de toplumun alışlagelmiş geleneklerinden kopuşu her dönemde sancılı olmuştur. Öyle ki Türk dilinde alfabe değişikliği ve dilde sadeleştirilmeye gidilmesi mevzuu sadece Cumhuriyet döneminin bir gereksinimi olmamıştır. Osmanlı Devleti’nin son yıllarında

⁵⁵⁰ Selami Kılıç, “Türkiye’de Latin Harfleri Meselesi 1908-1928”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. II, S. 7, Ocak 1991, s. 557.

⁵⁵¹ Kılıç, a.g.m., s. 558.

⁵⁵² Özdoğan, a.g.m., s. 246.

⁵⁵³ Ay. yer.

⁵⁵⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. VI, 25 Şubat 1340/1924, ss. 335-336.

⁵⁵⁵ Korkmaz, “Atatürk ve Yazı İnkılabı Üzerine”, s. 176; Korkmaz, “Alfabe Devriminin Türk Toplumu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri”, s. 1474.

da dil mevzusu uzun soluklu çalışmalar ile değerlendirilmiştir. Uygun ortam ise Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçlerde sağlanabilmiştir.

Cumhuriyet devrinin bütün inkılâplarında olduğu gibi dil konusunda da var gücü ile çalışan Mustafa Kemal Atatürk, alfabe devriminin yapılması gerektiğini öngörmüştür. Böylelikle Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifi ve Bakanlar Kurulu'nun kararıyla 26 Haziran 1928 tarihinde resmen çalışmaya başlayan bir “*Dil Encümeni*” kurulmuştur. Bu Encümen Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ruşen Eşref Ünaydın, Ahmet Cevat Emre, Ragıp Hulusi Özden, Fazıl Ahmet Aykaç, Mehmet Emin Erişirgil, İhsan Sungu, İbrahim Osman Karantay, Avni Başman, İbrahim Necmi Dilmen, Ahmet Rasim, Celal Sahir Erozan, İsmail Hikmet Ertaylan'dan oluşuyordu. Encümen üyeleri, Latin alfabesi temelinde, ancak her yönü ile Türkçenin ses yapısına uygun milli bir Türk alfabesi hazırlamak ile görevlendirilmişlerdir.⁵⁵⁶ Ağustos 1928'de hazırlanan Elifba Raporu⁵⁵⁷, alfabe değişikliğinde neler yapılması gerektiği ve nasıl bir yol haritası oluşturulması gerektiğine dair gerekli açıklamaları yapan bir yayın olarak ortaya konulmuştur. Böylelikle Mustafa Kemal Atatürk, 8-9 Ağustos 1928 tarihinde Gülhane Parkı'nda yaptığı bir konuşmada yeni harflerin kabulünü duyurmuş ve yeni harfleri kullanmanın bir vatandaşlık ve vatanseverlik vazifesi olduğunu vurgulamıştır.⁵⁵⁸ Sonuç olarak Latin alfabesi 1 Kasım 1928 tarihinde kanunlaşarak resmen yürürlüğe girmiş⁵⁵⁹ ve köklü bir kültür inkılabı niteliğindeki dil ve tarih inkılâplarının da ilk temel taşları atılmıştır.⁵⁶⁰ Latin harflerinin kabul edilmesinin ardından devletin bütün daire ve müesseselerinde, şirket, cemiyet ve hususi müesseselerde yeni harflerin kullanılması mecburi hale getirilmiştir. Yine resmi levha, tabela, ilan, reklam ve sinema yazıları ile gazete, risale ve mecmuaları Türk harfleri ile yazılması ve basılması zorunlu hale getirilmiştir. Öyle ki uzun soluklu bir mücadelenin ardından, Türk harflerinin, devletin tüm sistemlerine yerleştirilmesi çalışmaları başlamıştır.

Türk harflerine geçiş ile birlikte, yıllar süren harf değişikliğine ilişkin tartışmalar sona ermiştir. Harf değişikliğinin kabulü akabinde en önemli mevzu, toplumun tüm kesimini yeni harflerle tanıştırmak ve çağdaş devletlerden geri kalmışlığın temelinde yatan okuma-yazma problemini tüm ülke genelinde çözmek olarak değerlendirilmiş ve bunun için gerekli faaliyetlere başlanılmıştır. Yeni harflerin tüm yurttaki kullanımının yerleştirilmesi için sistematik bir yol haritası izlenmiştir. Bu bağlamda harfler öncelikle öğretmenlere öğretilmiştir. Akabinde tüm devlet memurlarına, Belediye Başkanı ve Meclis üyelerine yeni harflerin öğretilmesi zorunlu tutulmuştur. Yine 1928-1929 Eğitim-Öğretim sürecinde de öğrencilere harflerin öğretilmesi süreci kademeli olarak ilerletilmiş; ilk okullarda yeni harfler ile okuma-yazma öğretildiği gibi orta ve öğretmen okullarında Türkçe derslerinde yeni harflerin öğretilmesi çalışmaları yapılmıştır.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ Korkmaz, “Atatürk ve Yazı İnkılabı Üzerine”, s. 177; M. Şakir Ülkütaşır, Atatürk ve Harf Devrimi, Yeni Gün Yay., İstanbul 1998, s. 59.

⁵⁵⁷ Ülkütaşır, a.g.e., s. 60.

⁵⁵⁸ Özdoğan, a.g.m., s. 246.

⁵⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, C. V, 1 Kasım 1928, ss. 7-11.

⁵⁶⁰ Korkmaz, “Atatürk ve Yazı İnkılabı Üzerine”, s. 177.

⁵⁶¹ Sadık Sarısaman, “Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar Örneği),” Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. VIII, S. 3, Aralık 2006, ss. 104-107.

Devam eden süreçte başlatılan faaliyetlerden en önemlisi Millet Mekteplerinin açılması olmuştur. Bu bağlamda 11 Kasım 1928 tarihli Millet Mektepleri Kararnamesi, 24 Kasım 1928 tarihinde yürürlüğe girmiş ve Millet Mektepleri hukuksal yapısına kavuşarak uygulanmaya başlanmıştır.⁵⁶² Böylelikle 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren Milli Eğitim Müdürlüklerinin gözetimi altında, Millet Mektepleri halka yeni harfleri öğretme-okutma işini daha kapsamlı bir düzene koymuştur.⁵⁶³

İlerleyen süreçte, Türk dili ile ilgili çalışmalar hız kesmeksizin devam etmiştir. 1924-1928 tarihleri arasında dil ile ilgili tartışmaların genel konusu, imla ve alfabe problemi olarak ele alınmıştır. Alfabe probleminin açıklığa kavuşması üzerine, dilde yapılan çalışmalar Türk dilinde sadeleşmeye gidilmesi ve Türkçeleşmemiş yabancı kelimelerin dilden atılması ile ilgili olarak devam etmiştir. Öyle ki Türk dilinin yapısına göre meydana getirilen yeni alfabe, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye olan yabancılığını büsbütün ortaya çıkarmış ve 1928 harf reformu, Türk dil devriminin yolunu açmış hatta başlangıcı olmuştur.⁵⁶⁴ Böylelikle Türk kültür tarihinde çok eski bir geçmişi olan dil sorununun bilimsel yöntemlerle ele alınması ve bilinçle işlenmesi hareketi başlamıştır.⁵⁶⁵

Harf İnkılabından sonra dilde arılaşma hareketleri başgöstermiş ve bu hareket arılaşmanın aşırı taraftarları aracılığı ile desteklenmiştir. Harf İnkılabının başarısı ve resmi emir yoluyla devrimin mümkün olduğu düşüncesinin yaygınlaşması, yeni harflerin dilde arılaşmayı teşvik etmesi ve dilden arılaşma taraftarlarının köktenci çözümlerinin dilden Arapça ve Farsça sözcüklerin kaldırılması ve arı bir Türk dilinin yaratılması çabaları 1930'ların aşırı ulusculuğu ile uyumlu hale gelmiştir.⁵⁶⁶ Bu durum Dil Devrimi'nin gerçekleştirilmesi sürecini kolaylaştırmıştır denilebilir.

Dil konusu üzerindeki çalışmalar devam ettikçe, işin büyüklüğü ile genişliği daha açık olarak ortaya çıkmıştır. Sözlük ve terim işleri ile etimoloji araştırmalarını, gramer ve sentaks hazırlığının takip etmesi amaçlanmış ve daha sonra dilimizin diğer diller ile olan münasebeti üzerinde durmak, filoloji ve lengüistik çalışmalarını bir esasa bağlamanın gerekliliği üzerine durulmuştur.⁵⁶⁷ Dil mevzunda ele alınan bu hedefler, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan Dil Encümeni'nden daha esaslı bir kurumun oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Böylelikle Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleri ile Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ne eş olarak, 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur.⁵⁶⁸ İlerleyen süreçte, Türk Dil Kurumu adını alacak olan Cemiyet, kısa süre içerisinde dil özleşmesi çalışmalarına başlamış ve bu amaç doğrultusunda, 26 Eylül-6 Ekim 1932 tarihleri arasında I. Türk Dili Kurultayı

⁵⁶² Mustafa Şahin, "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 2, Ocak 1992, s. 215.

⁵⁶³ Ülkütaşır, a.g.e., s. 65.

⁵⁶⁴ Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1960, ss. 391-407.

⁵⁶⁵ Fahir İz, "Atatürk ve Türk Dili", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 21-25 Eylül, Ankara 1981, s. 1814.

⁵⁶⁶ Zürcher, a.g.e., ss. 275-276.

⁵⁶⁷ Levend, a.g.e., s. 408.

⁵⁶⁸ Levend, a.g.e., ss. 408-409.

toplanmıştır.⁵⁶⁹ Türk Dili Kurultayının ardından bütün yurttta bir dil seferberliği başlatılmış ve kısa süre içerisinde kütüphanelerdeki Türk dilinin hazinesi niteliğindeki eserler taranmış, Anadolu’da kullanılan binlerce söz saptanmıştır.⁵⁷⁰ Burada dikkat edilmesi gereken en önemli konu, tüm ülkenin, Türk dilinin keşfine dahil edilmesi ve yüzyıllardır halk dilinde korunmuş olan söz ve kelimelerin toplanarak yazı diline intikal ettirilmesidir. 1934 yılında II. Türk Dil Kurultayı ve 1936 tarihinde ise III. Türk Dil Kurultayı toplanmıştır. Böylelikle Türkçeleştirme hareketleri, Türk dilinin diğer dillerle olan bağlantıları, Türk dilinin söz ve kelime haznesinin keşfi gibi Türk dilini arılaştırmaya yönelik çalışmalar bir süreklilik kazanarak devam etmiştir.

Kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Osmanlı sözvarlığının yerine koymak amacıyla lehçelerden ve eski edebi kaynaklardan, hatta Orta Asya’daki Türk Lehçelerinden sözcükler devşirmeye başlamıştır. Bu hareket kısa zamanda güçlülüklerle karşılaşmış ve halk, yeni sözcüklerin sadece bazısını benimsemiş, yeni sözcükler, yerine kullanılması istenen sözcüklerle birlikte kullanılarak farklı anlamların kazanılmasına sebep olmuştur.⁵⁷¹ Bu durum dilde karışıklık meydana getirmiş ve yeni programlar ile sorun giderilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Dil Devrimi 1935’te Güneş Dil Teorisi’ne girilmesiyle geçici olarak çıkmazdan kurtulmuştur. İlgili teori, bütün dillerin başlangıçta Orta Asya’da konuşulan, tarihin en eski dönemlerine ait olan tek dilden çıktığını, bütün diller içinde bu kökene en yakın olanın Türkçe olduğunu ve bütün dillerin Türkçe’den geçerek bu en eski döneme ait olan dilden gelişmiş olduklarını kabul etmektedir. Mustafa Kemal Atatürk, bu teoriye destek vererek Türk Dili Tetkik Cemiyeti’ne incelemesini emretmiş ve 1936’da düzenlenen üçüncü kurultayda resmen kabul ederek, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde bu kurama ilişkin kurslar verilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Buradaki temel amaç, eğer sözcükler Türkçe’den geliyorsa, uluslaştırılmasında kolaylıkla gerçekleşebilecektir.⁵⁷² Atatürk dönemi dil ile ilgili yapılan bu çalışmalar, onun ölümünden sonra gelişimini büyük ölçüde sürdüremez olmuştur. Her ne kadar ilerleyen süreçte bu tür çalışmalar ele alınsa da Atatürk dönemi kadar kapsamlı olarak derlendirilmemiş ve çalışılmamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde ise Türk Dil Devrimi; Türk dilini düzenli ve sistematik bir değişmeye yönelik girişim değil, aynı zamanda yeni kurulan modern ulus-devlette meydana gelen kültürel ve toplumsal dönüşümün önemli bir parçası ve göstergesi olmuştur.⁵⁷³ Öyle ki lisanların mukadderatı, milletlerin mukadderatına bağlı⁵⁷⁴ olarak gelişim gösterdiği gibi Türk dili de Türk milletinin geçirdiği değişim ve dönüşüm serüveninin içinde yer almış, tarihi süreç içerisinde gerekli evrelerini tamamlayarak öz benliğine dönüş yapmıştır. Böylelikle millet ile kültür arasındaki

⁵⁶⁹ Özdoğan, a.g.m., s. 251.

⁵⁷⁰ İz, a.g.m., s. 1814.

⁵⁷¹ Zürcher, a.g.e., s. 276.

⁵⁷² Ay. yer.

⁵⁷³ Özdoğan, a.g.m., s. 257.

⁵⁷⁴ Hasan Cemil Çambel, “Öz Dil”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı II*, Haz: Mehmet Kaplan- İnci Enginün vd., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 70.

manevi bağı perçinleyen Türk dili, Türklük şuurunu ayakta tutan bir manevi varlık⁵⁷⁵ olarak, Türk tarihi ile birlikte yaşatılmış ve Türk milli birlik ve beraberliğinin sağlanmasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu noktada kimlik ve dil bileşeni önem arz etmiştir. Öyle ki bireysel ve toplumsal kimlik çoğul olsa da siyasal kimlik tekildir ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasal kimliği Türklük olmakla birlikte bunu toplumsal bir mutabakatı yansıtan kurucu irade belirlemiştir. Bu bağlamda Türkçe, dünyanın en eski ve köklü dillerinden biri olarak binlerce yıldır hem etnik hem de siyasal kimliğin ve aynı zamanda farklı etnisitelerin dili olmuştur.⁵⁷⁶

2.3. EĞİTİM ALANINDA YAPILAN DÜZENLEMELER

Eğitim ve öğretim, sosyal ve ferdi hayatın maddi ve manevi meselelerini içinde bulunduran ve onlara yön veren önemli bir müessesedir.⁵⁷⁷ Her toplumun çağa uygun kalkınabilmesi, temeli sağlam bir sosyal yapı ve kültür aidiyetinden söz edilebilmesi, tarihi akış içerisinde, sürekli olarak eğitim sistemleri ile bağlantılı olmuştur. Bir başka açıdan bakacak olursak; eğitim, bilim ve sanat yani kültür bir ulusun bilinci olmakla beraber eğitim ayrıca o bilinci oluşturan bir eylemdir. Bu bağlamda denilebilir ki, her ulusun bilinci, eğitim ve kültür varlıklarındaki zenginliği ölçüsündedir.⁵⁷⁸ Bu noktadan bakıldığında, zengin bir kültüre sahip olan Türk milleti için eğitim, tarihi süreçte daima kendini yenileyebilmiş ve çağın gereklerine uygun olarak gelişim göstermiştir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti Devleti eğitim alanında evrensel bir örnek olma potansiyeline sahiptir denilebilir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından kurulun Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden devraldığı tüm sistemlerini, kurulduğu süreçten itibaren yenileme çalışmalarına başlamıştır. Bu nedenle Türk devletinin inkılaplar eşliğinde çağdaşlaşması ve toplumun bu sürece uyumunun sağlanmasında en önemli etkin unsur eğitim olmuştur. Bu nedendir ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde eğitim⁵⁷⁹ başlığı geniş bir yelpazede ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan eğitim sisteminin ihtiyaçlara cevap veremiyor olması üzerine özellikle devletin son yüzyılında, batı modeline yatkın eğitim anlayışının varlığını görmekteyiz. Bu durum Osmanlı toplumuna modern eğitim anlayışı ve ilkelerini getirmiştir. Öyle ki 1920'den evvel eğitimin, anayasa maddeleri arasına girmesi, devletin denetimi ve gözetimi altında bulundurulması, ilköğretimin mecburi ve bedava olması, kız çocuklarının okutulması ve kız okullarının açılması ve Türkçenin eğitim dili olarak kabulü uygulanan ilkeler arasındadır.⁵⁸⁰ Bu uygulamalar neticesinde bir nebze de olsa Osmanlı Devleti'nin sonlarında uygulanan eğitim sistemi ile 1920 sonrası eğitim sistemi arasında bir bağ kurulabilse de Osmanlı Devleti'nin genel olarak uyguladığı eğitim sistemi ile tamamen bir bağ kurmak mümkün değildir. Yani Osmanlı

⁵⁷⁵ Zeynep Korkmaz, "Milli Mücadele ve Sonrasında Türklük Şuuru", *ATAM Dergisi*, C. IV, S. 10, Ocak 1987, s. 60.

⁵⁷⁶ Mümtaz Sarıççek, "Dilimiz:Kimliğimiz", *Türk Yurdu*, S. 322, Haziran 2014, ss. 27-28.

⁵⁷⁷ Kodaman, a.g.e., s. 85.

⁵⁷⁸ Mehmet Rauf İnan, "Eğitim Alanında Atatürk Devrimi", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 21-25 Eylül, Ankara 1981, s. 1746.

⁵⁷⁹ John Dewey, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, ss. 1-30.

⁵⁸⁰ Kodaman, a.g.e., s. 86.

Devleti'nin eğitim sisteminde, milli bir eğitim müessesesine rastlamak mümkün değildir. Bu nedenledir ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kendi eğitim müesseselerini ve kadrolarını milli esaslara göre yeniden oluşturmak⁵⁸¹ ve geliştirmek istemiştir. Bunun için işe, Milli Mücadele sürecinden itibaren titizlikle yaklaşmış ve gerekli adımları zamanında atmıştır.

Milli Mücadele süreci devam ederken, Milli Eğitim Bakanlığı'nın çağrısı üzerine ülkenin eğitim ve öğretim meselelerini tartışma, Milli Eğitimimizin yeniden düzenlenmesi için alınacak tedbirleri ve yeni Türk Devleti'nin eğitim ilkelerini belirlemek için Maarif Kongresi toplanmıştır.⁵⁸² 16 Temmuz 1921 tarihinde toplanan Maarif Kongresine başkanlık eden Mustafa Kemal, yaptığı açılış konuşması ile Türk eğitiminin milli yapısı üzerinde önemle ve ısrarla durmuştur. Yine 1 Mart 1922 TBMM açılış konuşmasında, "*Hükümetin en feyizli ve en mühim vazifesi maarif umurudur.*"⁵⁸³ diyerek, eğitim işlerine ağırlık verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. İlerleyen süreçte, Cumhuriyet devrinin ilk Milli Eğitim Bakanı sayabileceğimiz İsmail Safa Özler'in, Temmuz 1923-Ağustos 1923 tarihleri arasında, Ankara'da topladığı I. İlmi Heyet toplantısı ile Cumhuriyet döneminde girişilecek, eğitim devriminin temel karakterine ve programlaşmasına yön verilmesini, eğitim birliği kanunundan başlayarak, bütün kuruluşların yeniden düzenlenmesi gereğini açıklığa kavuşturmuştur.⁵⁸⁴

Cumhuriyetin ilanı ve sonrasındaki süreç, Cumhuriyet eğitimine doğrudan doğruya geçiş safhası olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1923 ve 1924 tarihlerinden itibaren, çıkarılan yeni kanunlar, değiştirilen yönetmelikler, programlar, dersler ve kitaplar üzerinde yeni zihniyetle yapılan çalışmalar kendini göstermiştir.⁵⁸⁵ Yapılan bu çalışmalara bakıldığında, genel ilke olarak, milli ihtiyaçların karşılanması ve diğer taraftan asrın icaplarına dayalı olması⁵⁸⁶ üzerinde durulmuş ve böylelikle Cumhuriyet dönemi eğitim ve öğretimi daha çok milli, demokratik ve laik bir istikamette gelişmiştir.⁵⁸⁷ Böylelikle eğitim alanında hukuki ve fiili inkılaplara girilmiş ve 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu⁵⁸⁸ yürürlüğe konulmuştur. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birlik, millilik ve laiklik ilkeleri temin edilerek, çok başlı kozmopolit ve dini eğitim kaldırılmıştır.⁵⁸⁹ Tevhid-i Tedrisat inkılabı ile Türkiye'yi modern laik bir devlet haline getiren büyük inkılapların en önemli safhalarından biri

⁵⁸¹ Kodaman, a.g.e., s. 87.

⁵⁸² Canan Aras, *Milli Mücadele Dönemi Eğitim Faaliyetleri (1919-1923)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000, s. 27.

⁵⁸³ *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem I, C. XVIII, 1 Mart 1338/1922, s. 7.

⁵⁸⁴ Hıfzırrahman Raşit Öymen, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Eğitim Devrimi (1923-1938)", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 11-15 Ekim, Ankara 1976, ss.2001-2002.

⁵⁸⁵ Hıfzırrahman Raşit Öymen, "Cumhuriyet Eğitimine Geçişte Atatürk'ün Etkisi", *Belleten*, C. LII, S. 204, Kasım 1988, s. 1015.

⁵⁸⁶ Öymen, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Eğitim Devrimi (1923-1938)", s. 2004.

⁵⁸⁷ Öymen, "Cumhuriyet Eğitimine Geçişte Atatürk'ün Etkisi", s. 1025.

⁵⁸⁸ "Tevhid-i Tedrisat Kanunu", Kanun No: 460, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 242.

⁵⁸⁹ Kodaman, a.g.e., s. 87.

gerçekleşmiş ve Türk gençliğinin ilmi zihniyet icaplarına göre yetişmesinin önü açılmıştır.⁵⁹⁰

İlerleyen süreçte yürürlüğe giren 1924 Anayasası, eğitim konusuna değinmiş ve eğitim alanında yapılan inkılapların yasal anlamda gelişme göstermesine öncülük etmiştir. Öyle ki eğitim konusu, 1924 Cumhuriyet Anayasası döneminde gerçek anlamıyla bir dönüşüme sahne olmuştur.⁵⁹¹ Anayasanın, “*Türklerin Hukuku Ammesi*” bölümünde yer alan eğitim hakkından seksen ve seksen yedinci maddelerde söz edilmiştir. Böylelikle seksen yedinci maddeye göre; “*İptidai tahsil bütün Türkler için mecburi, Devlet mekteplerinde meccanidir.*” yani kadın, erkek bütün Türkler için ilköğretim seviyesi eğitim zorunlu tutulmuş ve ilköğretim eğitiminin devlet okulları tarafından parasız karşılanacağı belirtilmiştir. Diğer taraftan Anayasanın sekseninci maddesine göre; “*Hükümetin nezaret ve murakabesi altında ve kanun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir.*” denilerek, hükümetin denetim ve kontrolü altında, konuyla ilgili kanunlar çerçevesinde özel eğitim ve öğretimin serbestliği prensibi kabul edilmiştir. İlerleyen süreçte 5 Şubat 1937 tarihinde, 3115 Sayılı Kanunu⁵⁹² ile Anayasaya eklenen, “*cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, inkılapçılık, devletçilik, laiklik*” ilkeleri de gerçekte birer eğitim ilkeleri ve amaçları olarak görülmüştür.⁵⁹³ Her ne kadar 1924 Anayasasında eğitim konusuna çok kısa bir şekilde değinilse de eğitim alanında yapılan inkılapların, ilgili anayasanın yürürlükte olduğu süreçte gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda, bir ulusun anayasasındaki ilkeler gerçekte o ulusun eğitim amaçlarıdır⁵⁹⁴ denilebilir. Bu durum, 1924 Anayasası döneminde açık olarak ortadadır. 1924 Anayasası döneminde, her yönü ile çağdaş, laik ve ulus-devlet anlayışının gereklerine cevap verebilen bir eğitim sistemi planlanmış ve reelde uygulamaya geçilmiştir.

Cumhuriyet dönemi inkılaplarının geneline baktığımızda, toplumsal düzene uygun ortam sağladığı müddetçe, ilgili inkılaplar uygulamaya konulmuştur. Bu durum eğitim konusunda da aynı periyotta ilerlemiştir. Öyle ki 1925’de tekke, zaviye ve medreseler kapatılmış ve böylelikle hurafelerin ve batıl itikatların önüne geçilerek, Türk milli eğitiminin pozitif ilimlerin metotları çerçevesinde gelişim göstermesi sağlanmıştır.⁵⁹⁵ Diğer taraftan 10 Nisan 1928 tarihinde Anayasadan resmi din vurgusunun çıkarılması, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, laikleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreç, dinin siyasa ile ilgisinin kesilmesi demek olduğu gibi aynı zamanda okul eğitimi ile de ilgisinin kesilmesi anlamına gelmektedir.⁵⁹⁶ Öyle ki, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği, imamlık ve hatiplik gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli memurların yetiştirilmesi için ayrı okulların açılması uygun

⁵⁹⁰ İhsan Sungu, “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten*, C.II, S. 7-8, Temmuz 1938, ss. 397-398.

⁵⁹¹ Yüksel Çallı, *Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 61.

⁵⁹² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem V, C. XVI, 5 Şubat 1937, s. 58-84.

⁵⁹³ Mehmet Rauf İnan, “Anayasalarımızda ve Anayasalarda Eğitim”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 11-15 Ekim, Ankara 1976, s. 2136.

⁵⁹⁴ İnan, “Anayasalarımızda ve Anayasalarda Eğitim”, s. 2136.

⁵⁹⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. V, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1636.

⁵⁹⁶ İnan, “Eğitim Alanında Atatürk Devrimi”, s. 1754.

görülmüştür. Bu doğrultuda İmam-Hatip Okulları kurulmuştur. Ancak devletin tüm sistemlerinde laikleşmesi sürecini geliştirmesi üzerine, kurulan bu İmam-Hatip Okulları, 1929-1930 eğitim öğretim yılında kapatılmıştır.⁵⁹⁷ Yine din konusunda yüksek uzmanlar yetiştirmek için kurulan İlahiyat Fakültesi ilerleyen süreçte yapılan Üniversite Reformu ile 1933 yılında kapatılmıştır.⁵⁹⁸ Din eğitiminin sınırlandırılmasının etkileri yabancı okullarda da görülmüştür. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra hükümet, bu okullarda din propagandasını yasaklanmış ve misyoner okullarının çoğu kapatılarak, geri kalanları da hükümet tarafından sıkı önlemler alınarak⁵⁹⁹ eğitime devam edebilmişlerdir.

22 Mart 1926 tarihinde kabul edilen, Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun⁶⁰⁰ ile Cumhuriyet dönemi eğitim ve öğretiminin amaçları belirlenmiştir. İlerleyen süreçte eğitimin ileri seviyelere ulaşması için çalışmalara devam edilmiştir. Atatürk'ün himayesinde ve Başvekil İsmet Paşa'nın başkanlığında 31 Ocak 1928 tarihinde Ankara'da Türk Maarif Cemiyeti kurularak devletin her bir vatandaşına eğitim ve öğretimin ulaşması hedeflenmiştir.⁶⁰¹ Bu noktada Cumhuriyet dönemi eğitiminin laik ve milli bir çerçevede ele alınması büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitimde laikleşme ve millileşme sürecine öncülük eden bir diğer konu da Latin harflerinin kabulü konusu olmuştur. Dinin Anayasadan çıkarılması, Latin harflerine geçiş sürecini hızlandırmış ve 1 Kasım 1928'de Arap harfleri bırakılarak, Latin harfleri kabul edilmiş ve böylelikle eski sistemin eğitim aracı ortadan kaldırılmış⁶⁰² ve yeni alfabenin halka öğretilmesi için Millet Mektepleri kurulmuştur. Latin alfabesinin benimsenmesi ve bunu izleyen okuma-yazma seferberliği, okur-yazarlık oranında büyük bir artış sağlamıştır. Okuyup yazabilen nüfusun oranı; 1928'de yaklaşık yüzde sekizden, 1935'de yüzde yirminin ve savaş sonunda yüzde otuzun üzerine çıkmıştır. Cumhuriyet rejiminin eğitim çabası, daha çok kent ve kasabalarda sürmüş ve kırsal kesime geriden de olsa eğitim gitmeye devam etmiştir.⁶⁰³ Böylelikle eğitim alanında önemli bir inkılap daha uygulamaya konularak, bir taraftan yeni okulların açılması, diğer taraftan eğitim seferberliğinin ilan edilmesi süreçleri ile Cumhuriyet toplumunda hedeflenen eğitim seviyesine ulaşmak istenilmiştir. Bu süreç genel olarak bakacak olursak; 1930'lu yıllarda yurdun çeşitli yerlerinde kız enstitüleri açılmıştır. Tümünden ulusal bir eğitim kurumu olarak, kentlerde halkevleri, köylerde halk

⁵⁹⁷ Asım Arı, "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. XXII, S. 2, Ocak 2002, ss.187-188.

⁵⁹⁸ Lewis, a.g.e., ss. 409-411.

⁵⁹⁹ Tuncay, a.g.e., ss. 238-239.

⁶⁰⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, C. XXIII, 22 Mart 1926, ss. 295-309.

⁶⁰¹ Türkiye'de eğitimin yaygınlaşması hususunda yalnız hükümetin çalışmasının yeterli olmadığı konusunda sağlanan görüş birliği neticesinde; eğitim sahasında memleketin aydın kesiminin katılımıyla bir cemiyetin kurulmasına karar verilmiştir. Kurulacak olan Cemiyet eğitim sahasında faaliyet göstererek; öğrenci yurtları ve yabancı okullarla rekabet edecek hususi eğitim kurumları meydana getirecek ve maddi durumu iyi olmayan öğrencilere destek vererek eğitimlerini tamamlamalarını sağlayacaktır. Bu noktada faaliyete geçen Türk Maarif Cemiyeti; Haziran 1946'da "*Türk Eğitim Derneği*" adını alarak, Türk eğitiminin çağdaşlaşması ve yaygınlaşması yönündeki faaliyetlerini devam ettirmektedir. Ay. bilg. bkz: Mevlüt Çelebi, "Atatürk'ün Himayesinde Kurulan Türk Maarif Cemiyeti (1928-1933)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 2, Ocak 2004, ss. 35-38.

⁶⁰² Kodaman, a.g.e., s. 87.

⁶⁰³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 120.

okuma odaları, 1932’de yurdun her yanında birden açılmıştır. 1933’te yurdun tek yüksek eğitim ve bilim kurulu olan İstanbul Darülfünunu üniversiteye dönüştürülmüştür. 1936’da Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmıştır. Yine Mustafa Kemal Atatürk’ün önerisi ile 1936’da denenerek, 1937’de açılan eğitim kursları, 1940’da Köy Enstitülerine dönüştürülerek ⁶⁰⁴ köy eğitimi seferberliğine girilmiştir. ⁶⁰⁵

Erken Cumhuriyet döneminde, genel bir ifadeyle tek parti yönetiminde, eğitim nitelikleri birbiriyle bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Bu bağlamda batılılaşmak için eğitimin etkin rol oynaması beklenmiş ve idealist bir anlayışla, ülkeyi dönüştürmekte, alt yapı öğeleri yerine öncülük etmek gibi yapıcı bir görev verilmiştir. Eğitim, aynı zamanda rejimin destekleyicisi olarak görülmüş ve geleneksel, dinsel eğitimin yerine, laik bir ulusal eğitim yaratılmaya çalışılmıştır. ⁶⁰⁶ Böylelikle, Cumhuriyet dönemi eğitiminin temel karakteri, eğitimin millileşmesi, demokratikleşmesi ve laikleşmesi doğrultusunda gelişmiş ve köy okulundan, üniversitesine kadar bütün eğitim örgütlerini, bu yeni yapıya dönüştürmek çabaları doğrultusunda harekete geçirilmiştir. ⁶⁰⁷ Türk milli eğitim ideolojisinin gelişiminin ilerleyen safhasında, milli karakter oluşumu ile bilgi ve yaşama faydacı bakış açısını birleştirmek öngörülmüş ve böylelikle çağdaş teknolojiye sahip bir Türk ulusunun inşası hedeflenmiştir. ⁶⁰⁸ Bu nedenle, Cumhuriyet döneminin, eğitim ve öğretim programlarının iş prensibine göre aktif metotlarla ve pratik biçimlerde işlenmesi, ihtisaslaşma yolu ile teknik ve mesleki öğretimin nicelik ve nitelik yönünden çağdaş bir düzeye ulaştırılması ⁶⁰⁹, eğitim konusunda izlenen yol haritasını şekillendirmiştir. Burada önemli olan eğitimin, Türk toplumunun ihtiyaçlarına cevap verebiliyor olmasıdır. Bu manada ise eğitimin politik, kültürel ve iktisadi olmak üzere üç temel hedefi vardır ki, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni siyasi ve kültürel istiklali sağlam bir iktisadi temel üzerine oturtmaktır. ⁶¹⁰

2.4. KADIN HAKLARININ KABULÜ

İnsanlık tarihinin ilk zamanlarından günümüze değin, aile ve toplum arasında bir köprü görevi üstlenmiş olan kadın, görevlerini yerine getirmek suretiyle, sosyal sistemin

⁶⁰⁴ Atatürk, köylerde ilköğretimin neden bu kadar başarısız olduğunu ve kırsal Anadolu’ya uygarlığın nasıl götürüleceğini görmek için bir eğitim komisyonu atamıştır. Yanıt ise: köylü gençlerin eğitim ve öğretimi, muhtemelen yozlaşacakları kentlerde değil, yerel ortamda gerçekleştirilidir. Bu bağlamda, genç nesle, Kemalizm’i ve yeni Türkiye’nin içinden geçtiği devrimi, aldıkları mesajı köye aktarabilecekleri şekilde öğretmek gerekiyordu. Yine onlara, öğretmenlerin yaptıkları işleri yapabilmeleri için pratik bilgileri içeren bir müfredatı da öğretmek gerekiyordu. Bu şekilde eğitilmiş kadınlar ve erkekler daha sonra, modern yöntemleri iletebilecek şekilde köylerine döneceklerdi. Komisyon raporunu inceleyen hükümet, 1940’da Köy Enstitüleri’ni, kırsal kesimde değişimi gerçekleştirme araçları olarak kurmaya devam etmiştir. Ay. bilg. bkz: Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 121.

⁶⁰⁵ İnan, “Eğitim Alanında Atatürk Devrimi”, ss. 1756-1759.

⁶⁰⁶ Tuncay, a.g.e., ss. 239-240.

⁶⁰⁷ Öymen, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Eğitim Devrimi (1923-1938)”, s. 2002.

⁶⁰⁸ İsmail Kaplan, *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi*, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 162.

⁶⁰⁹ Öymen, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Eğitim Devrimi (1923-1938)”, s. 2002.

⁶¹⁰ Kodaman, a.g.e., ss. 87-88.

işleyişine büyük katkı sağlamıştır.⁶¹¹ Ancak gerek toplum içinde birey olarak bir kişilik kazanması, gerek de toplumsal durumunun açık göstergesi olan haklarını elde etmesi devletlere göre hatta kıtalara göre farklılık göstermiştir. Türk Tarihi açısından baktığımızda ise; kadınların haklarını elde etmesi Cumhuriyet Türkiye'si ile gerçekleşmiş ve bu alanda önderliği Mustafa Kemal Atatürk yapmıştır.

Türk toplumunda kadın olgusu çok yönlü ve sürekli olarak tartışmalara açık bir konumda olmuştur. Bu durum kadının rolünün, çok yönlü ve çok boyutlu olmasına bağlanabilir.⁶¹² Tarihi süreç itibari ile önemli bir konuma sahip olan Türk kadını, zamanla toplumsal statüde hak ettiği yere ulaşma yolunda büyük uğraşlar vermiştir. Bu anlamda Türk kadınının en büyük destekçisi olan Atatürk; Milli Mücadele boyunca cephede savaşmış, cephe gerisinde ise; sırtında cephane taşımanın yanı sıra dernekler kurmak suretiyle yabancı devletlerin dikkatini çekici bildiriler yayınlamak, mitingler düzenlemek gibi birçok etkinlikler içerisinde bulunmuş olan Türk kadını, toplumun yeniden yapılanması ve kalkınmasında da çağın getirdiği bilgi donanımına sahip olarak görmek istemiştir.⁶¹³ Bunun için de özellikle kadınların eğitimi konusuna büyük önem vererek, her fırsatta bu konuyu kamuya açık olmak üzere vurgulamıştır. Öyle ki bugünkü medeniyetlerin şiarından biri de kadına cemiyette verilen mevki olarak değerlendirilmektedir. Kadınları yüksek olmayan millet, mütekâmil bir millet sayılmamak ile birlikte yüksek medeniyetin alameti yüksek kadınlık olarak değerlendirilmiştir. Yine bu sürecin ilerlemesi için kadına riayet ve hürmet edilmesi gerektiği ve bunun ise maarifin ilerlemesi ile sağlanacağı belirtilerek, bir millet maarifte ilerledikçe kadın hakkındaki telakkisinin de yükselmiş olacağı belirtilmiştir.⁶¹⁴ Bu durum Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde de aynı periyotta ilerlemiştir. Öyle ki Cumhuriyetin ilanı ve akabinde başlatılan inkılâpların geneline baktığımızda, Türk milli eğitiminin temellerinin inşası üzerine kurulu bir sistemin oluşturulması çabalarını görürüz. Bu doğrultuda Türk kadınının her alanda yükselişi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitim alanında yükselişi ile doğru orantılı ilerleme kaydetmiştir. Böylelikle Türk kadını, özellikle siyasi ve hukuki haklarını elde ederek, cumhuriyet rejiminin özenle oluşturduğu toplumsal yapı içerisinde, statüsünü güçlendirmiştir. Öyle ki Cumhuriyet Türkiye'si'nin temellerinin inşaa edildiği bir süreçte, Türk kadının sahada görülmek istenmesi ve bunun için gerekli donanımların sağlanması süreci, bugünün Türkiye'si'ndeki kadın hareketinin temellerini oluşturmuştur.⁶¹⁵

Atatürk'ün Türk kadınına yönelik görüşleri, Türk toplumunun ilerlemesi, gelişmesi ve çağdaş uygarlık seviyesine ulaşabilmesi için en önemli görevi analık olan Türk kadınının; yasal ve eğitim-öğretim alanlarında erkekle eşit fırsatlara sahip olması, toplum hayatının her alanında aktif olarak yer alması, analık sorumluluğunu ve

⁶¹¹ Nilgün Nurhan Kara, "Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVII, S. 1, Mart 2019, s. 231.

⁶¹² Vahap Sağ, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, Ocak 1999, s. 10.

⁶¹³ Kara, a.g.m., s. 236.

⁶¹⁴ Ergin, a.g.e., s. 1879.

⁶¹⁵ "Türk Milletinin Başkaldırısının Simgesi: Kastamonu Mitingi", *Kastamonu Nasrullah Gazetesi*, Aralık 15, 2020, Erişim Tarihi: Ocak 3, 2021.

toplumdaki görevini aktif bir şekilde yerine getirebilmesi için çağdaş bilgilerle donatılması gereğini ortaya koymaktadır.⁶¹⁶ Bu bağlamda kadının analık vasfı gereği, eğitilmiş ve donanımlı bir kişiliğe sahip olması, yeni kurulan Cumhuriyetin, genç neslinin de eğitilmiş ve donanımlı bireyler olarak yetişmesini sağlayacağı gibi modern bir aile kültürünün gelişmesine olanak verilerek, kültür düzeyi yüksek, eğitilmiş ve her yönden donanımlı bir toplum oluşturulacaktır. Bu sebeple kadın ve eğitime ilişkin görüşler, kadının hem topluma katılması, hem de eğitilmesi biçimindedir. Öyle ki Atatürk'ün “*kadın ve eğitimi*” anlayışı, bugün çağdaş dünya aydınlarının birleştiği ve uluslararası teşkilatlarca yayılmaya çalışılan görüşlerle aynı çizgidedir.⁶¹⁷ Böylelikle kadının toplum içerisinde aktif rol almasını hedefleyen Cumhuriyet Türkiye'si; 1924 Anayasası ile kadına eşitlik, her alanda çalışma ve kamu hürriyetleri tanırken aynı zamanda 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile erkek çocuklarla bir arada her alanda eğitim yapma imkanı vermiştir.⁶¹⁸ Öyle ki, Cumhuriyetin ilanının akabinde yürürlüğe giren 1924 Anayasası'nın altmış dokuzuncu maddesine göre; her Türk kanun karşısında eşittir, istisnasız kanuna uymakla yükümlüdür ve her türlü zümre, sınıf, aile ve fert ayrıcalıkları kaldırılmış ve yasaklanmıştır. Anayasanın bu maddesi, ilerleyen süreçte kadın erkek eşitliği konusunda önemli düzenlemelerin önünü açmıştır. 1 Mart 1926 tarih ve 765 Sayılı “*Türk Ceza Kanunu*”⁶¹⁹ ve 17 Şubat 1926 tarih ve 743 Sayılı “*Türk Medeni Kanunu*”⁶²⁰ ile kadın-erkek eşitliği konusunda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Böylelikle ilgili kanunlarla, kadının nesne olmaktan çıkarılması ve hukuk önünde özne olması sağlanmıştır. Eşitlik ilkesi özellikle evlenme ve miras konularında kendisini göstermiştir. Çok eşli evlilik, kadının boşanamaması ve mirastan eşit hak alamaması gibi kadın haklarına aykırı düzenlemeler kaldırılmıştır. Müslüman kadınların, Müslüman olmayan erkekler ile evlenebilmesi mümkün kılınmıştır.⁶²¹ Medeni Kanun'un kabulü ile Türk kadınının hukuk önündeki durumu konusunda büyük bir boşluk doldurulmuştur.⁶²²

Seçme ve seçilme hakkı konusuna baktığımızda ise; 1924 Anayasasının onuncu maddesine göre, on sekiz yaşını dolduran her erkek Türk, milletvekili seçimine katılmak hakkına sahiptir, şeklinde cereyan etmiştir. Devamında gelen on birinci maddeye göre ise; otuz yaşını dolduran her erkek Türk'ün milletvekili seçilebileceği ifade edilmiştir. Bu durum ilerleyen süreçte, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun onuncu ve on birinci maddelerinde yapılan değişiklik⁶²³ neticesinde kadınların lehine değiştirilmiştir. Böylelikle 5 Aralık 1934 tarih ve 2599 Sayılı Kanun gereği Anayasanın onuncu maddesi; “*Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkına*

⁶¹⁶ Kara, a.g.m., ss. 239-240.

⁶¹⁷ Kara, a.g.m., s. 240.

⁶¹⁸ Gülnihal Bozkurt, “Türk Kadınının Hukukî Durumu”, *ATAM Dergisi*, C. XII, S. 34, Mart 1996, s. 246.

⁶¹⁹ “Türk Ceza Kanunu”, Kanun No: 765, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. IV, TBMM Matbaası, Ankara 1941, ss. 370-467.

⁶²⁰ “Türk Kanunu Medenisi”, Kanun No: 743, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. IV, TBMM Matbaası, Ankara 1941, ss. 121-269.

⁶²¹ Eroğlu, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, s. 100; Lewis, a.g.e., ss. 271-272.

⁶²² Ulusan, “Atatürk Döneminde Hukuk Uygulamaları (1923-1938)”, s. 165.

⁶²³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. XXV, 5 Aralık 1934, ss. 82-88.

sahiptir.” şeklinde düzenlenmiş ve Türk kadınına Mebus seçme hakkı tanınmıştır. Yine devamında gelen onuncu madde ise; “*Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk Mebus seçilebilir.*” denilerek, Türk kadınına Mebus olabilme hakkı da tanınmıştır. Öyle ki 1935 seçimlerinde on sekiz kadın milletvekili seçilmiştir.⁶²⁴ Siyasi hakların verilmesi tamamlandıktan sonra TBMM’nde yer alan kadın milletvekili adaylarının mesleklerinde öncü, batılılaşmayı simgeleyen kadınlar olmasına özen gösterilmiştir.⁶²⁵ Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde, demokrasi ve modernleşme sahalarında önemli ilerlemeler kaydedilerek, Türk kadınının haklarını kullanmasında rol-model olacak kadınlarımız Türk siyasi hayattında yerini almıştır.

1924 Anayasasının yukarıda açıkladığımız onuncu ve on birinci maddelerinin ilk halinde, milletvekili seçme ve seçilme ile ilgili cinsiyete dair kayda yer verildiğinden diğer seçimlerde kadınların seçme ve seçilme hakkının tanınmasında herhangi bir engel bulunmamaktadır.⁶²⁶ Öyle ki, 18 Mart 1924 tarih ve 442 Sayılı “*Köy Kanunu*”nda⁶²⁷ köy muhtarı ve ihtiyar meclisi seçmek ve seçilmek hususunda cinsiyet belirtilmemiştir. Ancak ilerleyen süreçte Köy Kanunu’nda cinsiyetin belirtilmesi gereği duyulmuş ve 442 Sayılı “*Köy Kanunu’nun 20’nci ve 30’ncu Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun*”⁶²⁸ ile kadın-erkek her köylünün muhtar ve ihtiyar meclisine seçilebileceği kanunlaştırılmıştır. Yine 10 Nisan 1930 tarih ve 1580 Sayılı “*Belediye Kanunu*”nda seçme ve seçilme haklarının düzenlendiği 23 ve 24’üncü maddelerde cinsiyet kaydına yer verilmemiştir. Belediye Kanunu’nun uygulanmasında ise 1930 yılında yapılan seçimlere kadınlar da katılmıştır.⁶²⁹ Böylelikle Türk kadınına siyasi ve hukuki haklarının tanınması ile Türk modernleşmesinin parametrelerinden birisi olan siyasal katılım yönünden çok önemli adımlar atılmıştır. Türk modernleşmesinin evrimsel olmayan, devrimsel niteliği gereği modernleşme sürecine, uzun süreli olarak uygulama alanı bulan 1924 Anayasası, Atatürk inkılaplarını gerçekleştirecek zemini hazırlayarak büyük katkıda bulunmuştur.⁶³⁰

Cumhuriyet dönemi Türk kadını, her alanda, yapılan değişim ve dönüşümlerin, Cumhuriyet sistemlerinin ilk örneklerini oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda Türk kadını 1925 yılında spor faaliyetlerine katılamaya başlamıştır. İstanbul Üniversite’sinde

⁶²⁴ Lewis, a.g.e., s. 287; Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilk kadın milletvekilleri; Mebrure Gönen (Afyon), Şekibe İnsal (Bursa), Huriye Öniş (Diyarbakır), Doktor Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Fakihe Öymen (İstanbul), Ferruh Gürgüp (Kayseri), Bediz Morova (Konya), Mihre Bektaş (Malatya), Meliha Ulaş (Samsun), Fatma Naiman (Seyhan), Sabiha Gökay (Sivas), Seniha Hızal (Trabzon). Hatı (Satı) Çırpan (Ankara), Türkan Örs Başbuğ (Antalya), Sabiha Gökçül Erbay (Balıkesir), Hatice Özgener (Çankırı), Benal Arıman (İzmir), Ay. bilg. bkz: Burhan Göksel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *ATAM Dergisi*, C. I, S. 1, Kasım 1984, s. 230; Semra Gökçimen “Ülkemizde Kadınları Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Dergisi*, S. 10, Eylül-Aralık 2008, s. 23; Şayan Uluşan, “Tarihte Türk Kadınının Sahip Olduğu Haklar ve Anadolu Türk Kadınına Cumhuriyetin Getirdikleri”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 18-21 Mart, Niğde 2014, ss. 2890-2891.

⁶²⁵ Leyla Kaplan, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Kadın Milletvekilleri”, *ATAM Dergisi*, C. XII, S. 34, Mart 1996, s. 273.

⁶²⁶ Eroğlu, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, s. 137.

⁶²⁷ “Köy Kanunu”, Kanun No: 442, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. II, TBMM Matbaası, Ankara 1942, ss. 258-273.

⁶²⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. XVII, 26 Ekim 1933, ss. 48-50.

⁶²⁹ Eroğlu, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, s. 138.

⁶³⁰ Çoşkun, a.g.t., ss. 126-127.

kızlar için Hukuk Fakültesi açılmış ve 1925 yılında mezun olan Süreyya Ağaoğlu “*ilk Türk kadın hukukçu*” ünvanını alarak ilk kadın avukat olmuştur. 1928 yılında İstanbul Fen Fakültesi’nden mezun olan beş kadın kimyacı bu dalda ilk örnekler olmuş ve 1928 yılı içerisinde ilk kez bir kız öğrenci Yüksek Mühendislik Okulu’na girmiştir. Yine 1928’de çıkarılan “*Türk kadın doktorlarının on sene müddetle mecburi hizmetten muafiyetleri hakkında kanun*” ile mecburi hizmetten çekindikleri için doktor olmak istemeyen kadınların tıp mesleğine ilgi göstermeleri sağlanmış ve 1930’dan itibaren kadın doktorlar görev yapmaya başlamıştır.⁶³¹ Böylelikle, Türk kadını haklarını elde etme süreci içerisinde yavaş yavaş iş hayatında da yerini almaya başlamıştır. 1930’ların başında kadınlar giderek yaygınlaşan işgücünün bir parçası haline gelmişlerdir. Ülke sanayileştikçe ve bütün Anadolu’da fabrika açıldıkça, işgücü ihtiyacı artmaya devam etmiştir. Artan fırsatların bir sonucu olarak, anlaşmalı evlilik uygulaması ortadan kalkmaya başlamıştır. Bazı kadınlar artık kendi istedikleri ile evlenebilmişlerdir. Çekirdek aileyi temel alan yeni bir aile hayatı biçimi kentlerde oluşmaya başlamıştır.⁶³² Bu noktada Mustafa Kemal Atatürk’ün, “*Kadın varlığı, ulusun binbir noktada temelidir*”⁶³³ dediği gibi Türk kadını, bugünkü konumunun temellerini ve ilk örneklerini Cumhuriyetin ilk yıllarında inşaaya başlamış ve her alanda olması gereken yere yükselmiştir

Türk kadınına çağın icaplarına göre bir kimlik kazandırma amacına yönelik olarak atılan adımlar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti için önem arz etmiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ile Türk kadınının bugünkü konumu arasında, tarihi akış içerisinde, daimi bir bağ oluşmuştur.⁶³⁴ Atatürk, yurt gezilerinde, çeşitli çevrelerde ve toplantılarda konuşmalar yaparak, Türk kadınının hakları ve durumu için kamuoyunu hazırlamıştır.⁶³⁵ Böylelikle Türk halkının var oluşunu tayin eden Kurtuluş Savaşı öncesi ve sürecinde, Türk kadınının özverili katkılarını çok iyi bir değerlendirme sürecinden geçiren Atatürk, kadına kazanmayı hak ettiği hakları takdim ederek, kadının toplum içerisindeki saygın statüsünü kazanmasını sağlamış⁶³⁶ böylelikle Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, laik bir düzen içerisinde, eğitim sisteminin gelişip yaygınlaşması çalışmaları yapılırken Türk kadınının eğitimi ve eşitlik haklarını elde etmesi çalışmaları da yapılmıştır. Böylelikle Cumhuriyet devrinde kadın, iki önemli konuda yerini almış ve çağdaşlaşmaya yönelmiştir. Bunlardan birincisi eğitim durumu, ikincisi ise siyasi ve hususi hakları içeren, hukuki

⁶³¹ Ulsan, “Tarihte Türk Kadının Sahip Olduğu Haklar...”, ss. 2889-2890.

⁶³² Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 127.

⁶³³ Kocatürk, a.g.e., s. 266.

⁶³⁴ Mustafa Kemal Atatürk, Türk kadınının statüsünde bir devrim yapma girişiminde bulunduğu takdirde, büyük bir ayaklanma tehlikesiyle karşılaşacağının farkında olmuştur. Fesi ortadan kaldırdığı gibi peceyi de kaldırmaya cesaret edememiştir. Bu bağlamda Türk kadınına rol-model olması amacıyla; yurt gezilerinde kendine eşlik eden, eğitim görmüş, batılı ve özgür bir kadın olan Latife Hanım ile evlenerek örnek olmak istemiştir. Evlat edindiği kızları Kemalist kadın modeli olarak yetiştirmiş; bunlardan Afet İnan, yeni kurulan Ankara Üniversitesi’nde tarih profesörü olurken, Sabiha Gökçen pilot olarak eğitilmiştir. Ay. bilg. bkz: Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 126.

⁶³⁵ Afet İnan, “Çağdaşlaşmada Kadın Hakları”, *ATAM Dergisi*, C. I, S. 2, Mart 1985, s. 332.

⁶³⁶ Eşe Çağlar, “Türk Ailesi ve Kadının Hukuki Haklarının Değişim Süreci”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 18-20 Mayıs, Alanya 2017, s. 173.

durumudur.⁶³⁷ Öyle ki, bu alanda yapılan çalışmalardan olumlu sonuçlar alınarak; Türk kadınının sosyal statüsünde önemli ilerlemeler kaydedildiği gibi kadının eğitim, hukuk, çalışma hayatı, siyasal katılım, aile içi eşitlik gibi haklarını elde etmesi sağlanmıştır. Türk kadınının elde ettiği bu haklar çağın da ötesinde haklar olmuş ve batı toplumunun modernitesi dışına çıkılarak, Türk kadınına siyasal ve sosyal üstünlük atfeden kazanımlar verilmiştir. Bu anlamda kadın haklarına öncülük eden Atatürk'ün; 1920'li yıllardan itibaren üzerinde titizlikle durduğu ve 1930'lu yıllarda kararlı bir şekilde uygulamaya koyduğu kadın hakları için dünya, ancak 1975 yılında birlik olarak çaba sarf etme gereği duymuş ve bu yılı “*Kadın Yılı*” ilan etmiştir.⁶³⁸

2.5. ÇAĞDAŞLAŞMAYA YÖNELİK DİĞER SOSYAL DÜZENLEMELER

Mustafa Kemal Atatürk, “*orjinal sentezci*” özelliği ile yaptığı inkılapları mantık süzgeçinden geçirerek, ülkenin gerçekleri ve ihtiyaçlarını dikkate alan, pragmatik bir yol izlemiştir. İzlediği bu strateji, bağımsız bir fikir yapısının yanı sıra ülkenin coğrafyasından ve geçirdiği tarihi süreçten gelen derin sebepleri bünyesinde barındırır.⁶³⁹ Bu bağlamda Türk milletinin bağımsızlık mücadelesini elde etmesi merhalesinden sonraki süreç, çağdaş düzeyde bir ulus devlet inşasını mümkün kılmak olmuştur. Nitekim hedeflenen yeni ideolijinin toplum modeli, Türk Devrimi'nde “*Batılılık*” olarak yer bulmuştur. Atatürk'ün batılılaşma hareketi ise Batı'ya rağmen batıcılık şeklinde olup; amaç Türk milletini dünya milletler ailesi içerisinde saygın ve şerefli yerine oturtmak olmuştur.⁶⁴⁰ İfade edilen amaç doğrultusunda harekete geçen Cumhuriyetin kurucu kadrosu, ortaya koyduğu inkılaplar ile hürriyet ve demokrasi ekseninde çağdaş, uygar ve insanlık seviyesi yüksek bir toplum modeli oluşturmuş ve bunu bizzat ortaya koyduğu yasalar ile gerçekleştirmiştir.

1924 Anayasasının yürürlükte olduğu süreçte, her ne kadar anayasa metninde yer almasa da, kanunların anayasaya uygunluğu çerçevesinde düzenlenen alanlar mevcuttur. Bu alanlardan en önemlisi, sosyal alanda yapılan düzenlemeleri içermektedir. Cumhuriyet tarihinin genel muhtevası çağdaş bir toplum ortaya koymak gayesi taşımış ve bu gaye doğrultusunda inkılâplar gerçekleştirilmiştir. Buna bağlı olarak, sosyal alanda yapılan değişiklikler; toplum hayatına çeki-düzen vermek, Batı standartlarında bir sosyal hayat oluşturmak⁶⁴¹ ve batı ile olan ilişkilerde meydana gelebilecek sorunların önüne geçilmek genel amaçlar arasında yer almıştır.

Türk toplumunun şekil ve görünüm olarak da modernleşmesi düşüncelerine sahip olan Mustafa Kemal Atatürk, özellikle kılık kıyafet ve şapka inkılâbının gerçekleşmesine öncülük ederek, bu alanda bizzat Türk halkına rol model olmuştur. Türk inkılâbının kıyafet yönü aslında görünüşten ziyade zihniyet ile ilgili olmuştur. Bu inkılap ile yapılmak istenen kıyafetin din ile bağlantısı olmadığını göstermek, Şeyh Sait

⁶³⁷ İnan, a.g.m., ss. 332-333.

⁶³⁸ Kara, a.g.m., ss. 229-230.

⁶³⁹ Hikmet Öksüz, “Atatürk ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. 3, Aralık 2006, s. 84.

⁶⁴⁰ Öksüz, a.g.m., s. 85.

⁶⁴¹ Turan vd., a.g.e., s. 219.

İsyanından sonra yeniden rejim için tehlike teşkil etmesi muhtemel olan teokratik zihniyeti sindirmek ve çağdaş zihniyeti hâkim kılmaktır.⁶⁴² Bu bağlamda; her fırsatta verdiği nutuklarda bu konuya vurgu yapan Atatürk; Ağustos 1925 sonunda Kastamonu’da yaptığı bir konuşmada, “...yaptığımız ve daha da yapacağımız devrimlerin hedefi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamı ile modern ve tam anlamı ve bütün şekilleri ile medeni bir toplum haline getirmektir...” diyerek konuya açıklık getirmiştir. Bu bağlamda medeni dünyanın milletlerarası kılığını ve özellikle de şapkayı bu hedefler arasında saymıştır.⁶⁴³

2 Eylül 1925 tarihli kararnameye göre ordu ve donanma mensupları ile ilmiye sınıfına mensup olanlar ve hakimler gibi kıyafeti özel olarak saptanmış bulunanlar dışında bütün devlet memurlarının kıyafetleri, çağdaş ulusların müşterek ve genel kıyafetlerinin aynısı olacağı belirtilmiştir.⁶⁴⁴ Ancak bu kararnameye halk, uyup uymamakta serbest bırakılmıştır.⁶⁴⁵ Kısa bir süre sonra 25 Kasım 1925 tarih ve 671 Sayılı “Şapka İktisası Hakkında Kanun”⁶⁴⁶ ile şapka giyme yasası TBMM tarafından kabul edilmiştir. İlgili kanuna göre; TBMM üyeleri, İl Genel Meclisi ve yerel yönetim ve özel idareler ile tüm kurumlara bağlı memur ve hizmetliler şapka giymek zorunda tutulmuştur. Türkiye halkının genel serpuşu şapka olarak kabul edilerek, aykırı bir alışkanlığın devamı hükümet tarafından yasaklanmıştır. Yani Türk toplumu tarafından özellikle dini ve siyasi bir anlam yüklenen fes kaldırılarak, onun yerine çağdaş giyme uyumlu şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken konu, kanun, tüm halkı şapka giymek ile yükümlü tutmamakla birlikte eğer bir serpuş giyilecekse, bunun şapka olması gerektiğini yasalaştırmıştır. Yine şapka yasası toplumun her kesimine hitap etmiş ve kadın erkek ayrımı yapılmamıştır.

Şapka Kanunu, elbette yapılan tüm yeniliklerde olduğu gibi kanunun manasını tam anlamı ile kavrayamayan kesimlerce kabul görmemiş ve karşı çıkmıştır. İlgili kanunun bu denli tepki çekmesinin nedeni fesin çıkarılarak, yerine şapka takmayı İslam kimliğinden çıkararak, Hıristiyan kimliğine bürünme olarak değerlendiren kesimlerin mevcut olmasına bağlıdır. Diğer taraftan şapka inkılabı, kişilerin bedeni ile bütünleşen giysilere müdahale olarak algılanmıştır.⁶⁴⁷ Bu bağlamda devlet, bazı yaptırımları gerekli görmüş ve Türk Ceza Kanunu’nun 526. Maddesine ekleme yapılarak, hapis ve para cezasını içeren yaptırımlar uygulanmıştır.⁶⁴⁸

⁶⁴² Sadık Sarısan, “Sosyal Alanda Yapılan İnkılaplar ve Bu İnkılapların Özümsemesi Meselesi”, *ATAM Dergisi*, C. XV, S. 45, Kasım 1999, s. 1102.

⁶⁴³ Selami Kılıç, “Şapka Meselesi ve Kılık-Kıyafet İnkılabı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 16, Ocak 1995, s. 546.

⁶⁴⁴ Erüreten, a.g.e., s. 72.

⁶⁴⁵ Kılıç, “Şapka Meselesi ve Kılık-Kıyafet İnkılabı”, s. 546.

⁶⁴⁶ “Şapka İktisası Hakkında Kanun”, Kanun No: 671, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. IV, TBMM Matbaası, Ankara 1941, s. 13.

⁶⁴⁷ Sarısan, a.g.m., s. 1103.

⁶⁴⁸ Erüreten, a.g.e., s. 74.

Kılık-kıyafete yönelik düzenlemeler ilerleyen süreçlerde de devam etmiştir. Bu bağlamda 9 Aralık 1925 tarih ve 688 Sayılı “*Yerli Kumaştan Elbise Giyilmesine Dair Kanun*”⁶⁴⁹ ile halkı yerli üretime teşvik edici girişimlerde bulunulmuştur.

İnkılapların devam ettiği süreçte, Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasına bağlı olarak, kıyafet ile ilgili düzenlemeler tekrar gündeme gelmiştir. Böylelikle 3 Aralık 1934 tarih ve 2596 Sayılı “*Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun*”⁶⁵⁰ ile dinsel mabetler dışında, dini kisvelerin yalnızca ülkede mevcut olan din başkanı konumundaki kişinin giymesine izin verilmiş onun dışında ülke genelinde cübbe, sarık vb. gibi dinsel içerikli kıyafetlerin sokaklarda giyilmesi yasaklanmıştır. İlgili kanuna ait nizamname ile Türkiye’de kanuna bağlı olarak meydana gelmiş olan izcilik, sporculuk gibi topluluk, cemiyet ve kulüplere ait kıyafetlerin giyimi; yabancı memleketlere ait siyaset, askerlik ve milis oluşumları simgeleyen kisvelerin giyilemeyeceği; Türk Devleti nezdinde memur bulunanların kıyafetleri ve yabancı devletlere ait resmi üniformaların giyilebilme şartları gibi konulara ayrıntılı olarak açıklık getirilmiştir.⁶⁵¹ Böylelikle toplumsal anlamda önemli bir reform genel olarak tamamlanmıştır. Bu noktada eksik kalan konu kadın kıyafetleri konusu olmuştur. Atatürk, bu anlamda yakın çevresi ile teşvik edici davranışlarda bulunmuş ancak içinde bulunduğu tarihsel süreç, kadın kıyafetlerini düzenlemeye uygun bir eğilim göstermemiştir. Böylelikle Atatürk, devlet dairelerinde, kıyafet yönetmelikleri ile modern giyimi hakim kılmış⁶⁵², dışarıda mevcut olan giyime karışmamış, sadece teşvik edici olmuştur.

Sosyal alanda atılan bir diğer önemli konu ise, 21 Haziran 1934 tarih ve 2525 Sayılı “*Soyadı Kanunu*”dur.⁶⁵³ Soyadı Kanunu ile birlikte her Türk’ün öz adından başka, soyadı da taşıması sağlanmıştır. Soyadı kullanımına dair ayrıntılı açıklama yapan Soyadı Nizamnamesine⁶⁵⁴ göre; yazışta ve söyleyişte önce öz ad, ardından soyadın yazılacağı bildirilerek, 2 Temmuz 1936 tarihine kadar soyadlarının belirlenerek nüfus kütüklerine işlenmesi, soyadlarında yapılacak değişikliklerin Medeni Kanun hükümleri nezdinde gerçekleştirileceği gibi konulara açıklık getirilmiştir. Akabinde seçilecek soyadlarının nizamnamede yer alan kaideler doğrultusunda belirlenmesi, soyadı seçim hak ve vazifesi, soyadlarının yazımı, nüfus kütüklerine ve doğum kağıtlarına işlenmesi gibi Türk sosyal yaşamında soyadı kullanımının uygulanma süreci ayrıntılı olarak yürürlüğe konmuştur. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti kimliğini taşıyan tüm vatandaşların, aile ismi olarak, uygar ülkelerde olduğu gibi öz adlarının yanında soyadı kullanma zorunluluğu getirilmiştir. Osmanlı döneminde zorunlu olmayan soyadı meselesi, bazı ailelerin feodal dönemi çağrıştıran, etnik kökene bağlı isimler

⁶⁴⁹ “Yerli Kumaştan Elbise Giyilmesine Dair Kanun”, Kanun No: 688, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, C. IV, TBMM Matbaası, Ankara 1941, s. 33.

⁶⁵⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. XXV, 3 Aralık 1934, ss. 75-78; “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”, *Resmî Gazete* 2879 (13 Kanunuevvel 1934), Kanun No. 2596, s. 4527.

⁶⁵¹ “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanunun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname”, *Resmî Gazete* 2933 (18 Şubat 1935), Kararname No. 1958, ss. 4855-4856.

⁶⁵² Sarıaman, a.g.m., s. 1105.

⁶⁵³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, C. XXIII, 21 Haziran 1934, ss. 245-256.

⁶⁵⁴ “Soyadı Nizamnamesi”, *Resmî Gazete* 2891 (27 Kânunuevvel 1934), Kararname No. 1759, ss. 4589-4591.

kullanmasına binaen⁶⁵⁵, Cumhuriyet döneminde ele alınan önemli konulardan bir olmuş ve böylelikle halkçı davranışların bir gereği olarak, soyadı kullanımı ile sınıfsal ayrımların önüne geçilmiştir. Yine bu kanun ile insanların kamu da tanınması güçlüğünün önüne geçilmiş ve devletin her dairesinde meydana gelen karışıklıkların önüne geçilmiştir.

26 Kasım 1934 tarih ve 2590 Sayılı “*Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Ünvanların Kaldırılmasına Dair Kanun*”⁶⁵⁶ ile ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi ve hazretleri gibi lakap ve ünvanlar kaldırılarak, kadın ve erkeklerin kanun karşısında ve resmi belgelerde sadece isimleri ile anılmaları gerekli görülmüştür. İlgili kanun gereği sivil rütbe ve resmi nişanlar, madalyalar kaldırılarak, kullanımı yasaklanmıştır. Yine askeri rütbeler ile ilgili düzenlemelere değinilerek, askeri rütbeler konusu, Âli Askerî Şûrası Kararı ve İcra Vekilleri Heyetinin tasdikine bırakılmıştır.⁶⁵⁷ Böylelikle kişilerin soyluluk ve dinsel sıfatlar kullanarak, birbirlerine karşı eşitsizliğin sürdüğü izlenimini vermek yasaklanmıştır.⁶⁵⁸ Toplumsal statü farklılıklarının önüne geçilmiştir.

Diğer taraftan takvim, saat ve ölçülerde⁶⁵⁹ uluslararası esasa dayalı kullanıma geçilmiştir. Ortaya konulan Ölçüler Nizamnamesi⁶⁶⁰ ile yapılan değişikliklere, kademeli olarak geçiş sürecinin yol haritası belirlenmiştir. Bu doğrultuda; yeni ölçü birimine uygun olmayan ölçülerin kaldırılması, yeni ölçülerin gerek devlet dairelerinde, gerek gümrüklerde ve gerek günlük hayatta kullanımı konularında ayrıntılı açıklamalar verilerek, uygun kullanımın desteklenmesi için denetlenmelerin ve gerekli muayenelerin yapılması süreci nizamname kapsamında değerlendirilmiştir. Böylelikle ilgili alanda, Türk toplumsal yaşantısındaki problemler çözdüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin dış ilişkilerinde de işi kolaylamıştır.

Görüldüğü üzere Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, sosyal hayatta meydana gelen değişim ve dönüşüm, toplumun tamamına hitap ederek her alanda çağdaşlaşmaya yönelik bir görünüm sergilemiştir.⁶⁶¹ Burada Türk toplumunun inkılaplara karşı duruşu ve değişimlere hızlı adapte olabilme kabiliyeti dikkat çekici olmuştur. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra başlayan inkılaplar, siyasi, iktisadi, askeri, hukuki ve sosyal olmak üzere geniş bir kulvarda gerçekleşmiştir. Yeni devletin, yeni anayasası, genel düzenlemeleri bünyesinde barındırmış ve diğer taraftan anayasaya uygunluk esası çerçevesinde her alanda meydana getirilen kanunlar nezdinde, yapılan değişim ve

⁶⁵⁵ Erüreten, a.g.e., s. 108.

⁶⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, C. XXV, 26 Kasım 1934, ss. 40-49.

⁶⁵⁷ “Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Ünvanların Kaldırıldığına Dair Kanun”, *Resmî Gazete* 2867 (29 Teşrinisani 1934), Kanun No. 2590, s. 4501.

⁶⁵⁸ Erüreten, a.g.e., s. 97.

⁶⁵⁹ “Ölçüler Kanunu”, *Resmî Gazete* 1765 (4 Nisan 1931), Kanun No. 1782, ss. 359-361.

⁶⁶⁰ “Ölçüler Nizamnamesi”, *Resmî Gazete* 2487 (26 Ağustos 1933), Kararname No. 14826, ss. 2993-3019.

⁶⁶¹ Tamamıyla yeni, modern ve farklı bir Türkiye’nin ortaya çıkmış olması Batıda genel kabul görmüştür. Bu bağlamda 1930’lu, 1940’lı ve 1950’li yıllarda yayınlanmış ünlü kitapların başlıkları buna tanıklık etmektedir: *The Turkish Transformation (Türkiye’nin Dönüşümü)*, Henry Elisha Allen, 1935; *The New Turks (Yeni Türkler)*, Eleanor Bisbee, 1951; *The Old Turkey and The New (Eski Türkiye Yeni Türkiye)*, Sir Harry Luke, 1935; *Die Neue Türkei (Yeni Türkiye)*, Kurt Ziemke, 1930; *Modern Turkey (Modern Türkiye)*, Geoffrey Lewis, 1955 ve daha birçok kitap. Ay. bilg. bkz: Zürcher, a.g.e., s. 281.

dönüşümler yasal olarak güvence altına alınmıştır. Bu durum, toplumdaki hukuk anlayışının o günün toplumsal şartlarının tam olarak karşılaması ve meydana gelen değişimler karşısında da uygun bir yapı gösterebilmesi ile uygulamaya konulabilmesi ile ilgili olmuştur. Öyle ki bu durum devletin çağdaş hukuk devleti olmasını sağlayıcı bir unsur olmuştur.⁶⁶²

Sosyal değişimler, daha iyi bir eğitim, yeni fırsatlar, daha yumuşak hayat şartları daha adil kanunlar ve sosyal tedbirler getirirse toplumda derin bir iz bırakır ve yerleşir.⁶⁶³ Bu bağlamda Türk modernleşmesi, Mustafa Kemal Atatürk ve kadrosu ile Türk toplumunun organize hareket etmesi neticesinde kısa sürede hızla yol almış ve günümüz Türkiye'sinin temelleri atılmıştır. Buradaki en önemli konu çağdaş bir toplumun meydana getirilmesi mevzusu olsa da yapılan değişim ve dönüşümlerin pratikte uygulanmasının yanı sıra düşünsel olarak da modernleşmenin gerçekleşmesi en önemli hedef olmuştur.

⁶⁶² Ahmet Haluk Yüksel, “Atatürkçü Düşünce Sisteminin Çağdaşlaşma Boyutunda Yönetmel ve Toplumsal İletişim” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 1, Ocak 1988, s. 104.

⁶⁶³ Arnold J. Toynbee, *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Kasım Yargıcı, C. III, Yeni Gün Yay., İstanbul 2000, s. 42.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin siyasi teşkilatlanmasının XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yeterli düzeyde sürdürülemiyor oluşu ve akabinde girilen I. Dünya Savaşı, Türk Tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından Türk toprakları, İtilaf güçlerinin işgallerine maruz kalmış ve Türk milleti vatanı savunmaya geçerek, Milli Mücadele sürecini başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde sürdürülen Milli Mücadele süreci; Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi kararları ile taçlanarak, Misak-ı Milli kararları bir yol haritası çizilmiştir. Bu doğrultuda Türk milli iradesini temsilen oluşturulan Heyet-i Temsiliye, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasına kadar ki süreçte vatanı müdafaa çalışmalarını sürdürmüştür. TBMM'nin açılması ile Milli Mücadele'nin tam anlamıyla yürütülebilmesi ve yeni bir Türk Devletinin kurulması için uygun zemin hazırlanmıştır. Bu noktada siyasi temsil görevini üstlenen TBMM, Türk milletinin yegane temsilcisi olarak faaliyet göstererek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş aşamalarını kademe kademe ve zamana yayarak gerçekleştirerek, millet egemenliğini hakim kılmıştır.

Milli Mücadele süreci Türk milleti ve TBMM tarafından her yönüyle bir bütün olarak yürütülmüş ve özellikle mücadele sürecinde hayata geçirilen yasal düzenlemeler büyük önem arz etmiştir. Milli Mücadele sürecinin daha kolay ilerlemesi için bir anayasaya gerek duyulmuş ve bu doğrultuda 1921 Anayasası, Milli Mücadele şartlarının el verdiği düzeyde hazırlanarak yürürlüğe girmesiyle millet egemenliği ve halk yönetimi anayasal güvence altına alınmıştır. Böylelikle ileride kurulacak olan Türk Devleti'nin bir Cumhuriyet olarak yönetileceğinin sinyalleri verilmiştir. Milli Mücadele sürecinin tamamlanmasının ardından, Türk milletinin egemenliği esas alınarak, Saltanat kaldırılmış ve halkın iradesini egemen kılan Cumhuriyet ilan edilerek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Cumhuriyetin ilanı, Türk milletinin, asırlardır süregelen ferdî egemenlikten kurtularak devlet yönetiminde varlığının etkin kılınması ile sonuçlanmıştır. Böylelikle Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu 1921 Anayasasına eklenerek, yeni kurulan devletin, yönetim şeklinin bir cumhuriyet olduğu anayasal güvence kazanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması akabinde, Cumhuriyetin kurucu kadrosu, Osmanlı Devletinden devraldığı tüm sistemlerini modernize etme çalışmalarına koyulmuş ve bunun için yasal bir dayanağa ihtiyaç duymuştur. Nitekim mevcut anayasanın, yeni devletin sistemlerini oluşturmasında yeterli içeriğe sahip olmaması yeni bir anayasanın meydana getirilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Böylelikle İkinci TBMM tarafından hazırlanan yeni anayasa, 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 1924 Anayasası, "*Ahkam-ı Esasiye, Vazife-i Teşriiye, Vazife-i İcraiye, Kuvve-i Kazaiye, Türklerin Hukuku Ammesi ve Mevadd-ı Müteferrika*" olmak üzere altı bölüm ve 105 maddeden oluşmuştur. Anayasa, Cumhuriyet rejiminin getirdiği sistem içerisinde, Türk milletinin yegane temsilcisi olan, TBMM'yi birçok alanda yetkili tutmakla birlikte, Meclisin genel durumunu, madde içerikleri ile güvence altına almıştır.

1924 Anayasası, dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin değişim ve dönüşümüne olanak sağlamıştır. Öyle ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun ardından, teşkilatlanmasını tamamlaması ve Türk inkılabının gerçekleştirilmesi için anayasa içeriğinde, bazı konularda değişikliğe gidilmesi gerekli görülmüştür. Bu noktada değişimlere açık bir anayasa olan, 1924 Anayasası; 1960 darbesi öncesi yedi kez ve 1960 Darbesi sürecinde dört kez olmak üzere on bir kez değişikliğe uğramıştır. İlgili değişikliklere kısaca değinmek gerekirse; anayasanın ilk metninde yer alan “*Türkiye Devleti'nin dini, dini İslamdır*” ifadesi 1928 yılında anayasadan çıkarılmıştır. İlgili maddenin anayasadan çıkarılması Türkiye Cumhuriyeti Devletinin laikleşme sürecinde önemli bir yol katetmesini sağlamış ve devletin laikleştirilmesi süreci hız kazanmıştır. İlerleyen süreçte, Türk sosyal hayatının büyük eksikliği olan kadına seçme ve seçilme hakkını tanıması konuları ayrıntılı bir şekilde Meclis gündeminde ele alınarak, kadınların siyasi alanda haklarını elde edilmesine olanak verilerek bu haklar 1934 yılında anayasal güvence altına alınmıştır. Yine Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin genel karakterini ortaya koyan “*Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık*” ilkeleri 1937 yılında 1924 Anayasasına eklenmiştir. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin çağdaş bir devlet olma yol haritası tamamlanmıştır.

1924 Anayasasının gerek ilk metninde yer alan konular, gerekse Anayasa değişikliği ile ortaya konulan konular olmak üzere, devlet eliyle çıkarılan tüm kanunların anayasa uygunluğu çerçevesinde çıkarılan kanunlar ile devletin her alanında yenilenmeye gidildiği gibi özellikle sosyal hayatta dönemine göre dikkat çekici büyük değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı Devleti'nden devraldığı tüm sistemlerini, çağın icaplarına göre yenileme ve modernleştirme çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmaların geneli, mevcut anayasa sürecinde yapılmış olmakla birlikte; ilgili anayasa, çalışmalara öncülük etmiş ve ortam hazırlamıştır. Cumhuriyet rejiminin gereklerine uygun bir sosyal yapının oluşturulması ve geliştirilmesi, laik bir ulus-devletin inşası ve sağlam temelli bir milli eğitimin hayata geçirilmesi ile mümkün olmuştur. Bu bağlamda başlatılan çalışmalar, anayasanın öncülüğünde itina ile yürütülerek, kısa zamanda siyasi, iktisadi, hukuki alanlarda olduğu gibi sosyal alanda da çağdaş bir toplum meydana getirmenin mücadelesi verilmiştir. Böylelikle 1924 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tüm yapısal değişim ve dönüşümlerinin yasal dayanağı olmuştur.

Anayasalar devlet ile milletin koordineli bir şekilde hareket ettiğini gösteren metinler olmakla birlikte, devletin her alanını düzenleyen hukuki vesikalardır. Konumuz gereği ele aldığımız sosyal hayat ve 1924 Anayasası bağlantısını değerlendirdiğimizde ise; gerek bizzat anayasa metninde gerekse çıkarılan kanunlar gereği, anayasanın Cumhuriyet Türkiye'sinin sosyal hayatını her yönü ile şekillendirdiği söylenebilir. Bu bağlamda 1924 Anayasası, sosyal hayata etki eden devlet yönetim şeklini, din, dil, eğitim, kadın hakları gibi konularını bünyesinde düzenlemiş ve reelde uygulamaya koymuştur.

Devlet yönetim modeli olarak Cumhuriyet rejiminin benimsenmesi ile Türk Tarihinde yeni bir dönem başlamış ve Türk milletinin kaderinin tek kişinin elinde olması geleneği değişerek, millet bizzat kendi egemenliğini eline almıştır. Böylelikle Türk milletinin her bir bireyini değerli kılan Cumhuriyet rejimi, tek kişi egemenliğine dayalı Saltanat ve Hilafeti ortadan kaldırarak, milletin egemen olduğu ve milli iradenin ön plana çıkarıldığı bir yönetim modelini Türk milletine sunmuştur. Demokrasinin en gelişmiş şekli olan Cumhuriyet rejimi, Türk milletini devlet yönetimine ortak etmiştir. Atatürkçü Düşünce Sistemi, temel amaç olarak, Türkiye Devleti'nin sınırları dahilinde milli, laik, güçlü ve çağdaş bir devlet kurmaya yönelmiş ve bu devlet demokratik bir devlet olarak düşünülmüştür. Demokrasi ise doğrudan Atatürkçü Düşünme Sisteminin cumhuriyetçilik ilkesi ile bağlantılı olmuş ve hakimiyetin kayıtsız şartsız milletin elinde olduğu Cumhuriyet Türkiye'si'nin yol haritası olarak çizilmiştir. Bu bağlamda Türk Cumhuriyeti Devleti, tüm yapılanmasını Cumhuriyet rejiminin gereklerine göre düzenlemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk halkının çağdaş şartlar altında gelişim gösterebilmesi için toplum düzeninin sağlam bir temel üzerine inşa edilmesi gerekli görmüştür. Bu noktada özellikle Türk toplumunun düşünsel ufkunun aydınlatılması şart olmuştur. Böylelikle devletin dini konusu düzenlemeye alınarak, devletin dinini bildiren madde anayasadan kaldırılarak, devletin bir dinin olmayacağı belirtilmiştir. Yine farklı etnik unsurları bünyesinde barındıran Türkiye Cumhuriyeti, din konusunda anayasal düzenlemeye giderek, mevcut toplumsal yapıya eşit mesafede olmuştur. Böylelikle Türk modernleşmesinin önündeki en büyük engel ortadan kaldırılarak, devletin tüm sistemlerinde laikleşmeye gidilerek, değişim ve dönüşümler bu çizgide ilerletilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bünyesinde laikliğin esas olarak kabul edilmesi ile siyasî, hukukî, sosyal, kültürel olmak üzere, devletin her alanında laikleşmeye gidilmiştir. Özellikle dilde Arap harflerinin kullanımdan kaldırılarak, yerine latin harflerinin kullanılması; Arap ve Farsça asıllı sözcüklerin Türk dilinden çıkarılarak, dilde Türkçeleştirme çalışmalarının başlaması; eğitim öğretimde ikiliklerin ortadan kaldırılarak, dini eğitim konusunun devlet tarafından düzenlenmesi süreci; Türk sosyal yaşantısında mevcut olan dini sembolize eden şapka, kılık kıyafet, takvim, saat, ölçü gibi konuların ayrıntılı bir şekilde el alınması Cumhuriyet Türkiye'si'nin laikleşme hususuna verdiği önemi açık olarak ortaya koymaktadır. Bu nokta Türkiye Cumhuriyeti, devletin laikleşmesi, din ve siyaset olgularının farklı değerlendirilmesi, toplumda var olan karmaşık görünümün yok edilerek Türk sosyal hayatının özüne dönmesi hedeflenmiştir. Böylelikle laiklik, devletin bütün sistemlerine yerleştirilerek, ilerleyen süreçte 1937 Anayasa değişikliği bünyesinde, diğer beş ilke ile birlikte anayasaya konularak, anayasal bir değer kazanmıştır.

Türk ulus-devletinin sosyal olarak inşası konusunda karşımıza çıkan bir diğer önemli konu dil konusu olmuştur. Türk ulusal birliğinin sağlanması için büyük önem arz eden dil, Türk aidiyetini, Türk kimliğini ortaya koymanın en somut göstergesi olmuştur. Bu anlamda Türkçe ile uyumu giderek zorlaşan Arap harflerinin yerini yılar süren uğraşlar neticesinde Latin harfleri almış böylelikle Türk toplumunun geneline hitap

eden okuma yazamadaki güçlük giderilerek, Türk dilinin yapısına uygun bir alfabe benimsenmiştir. Bu bağlamda devlet teşkilatı, halkın yeni harfleri öğrenmesi için koordineli bir şekilde hareket etmiş ve dönemine büyük katkılar sunan Millet Mekteplerini oluşturmuştur. Yine ilerleyen süreçte Türk diline yönelik çalışmalar devam etmiş ve bu bağlamda kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti bünyesinde yapılan toplantılar neticesinde Türk dilinin bilimsel gelişimine katkıda bulunulmuştur. Ulusal bir dil inşasına gidilerek, dilde arılaşma çalışmalarına başlanmış ve öz bir Türkçe oluşturulmak istenmiştir. Böylelikle siyasal ve etnik temsil görevini üstlenen Türk dilinin, bilimsel çalışmalar eşliğinde, Türk kültürüne kazandırılması, öz benliğine dönüştürülmesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan bir olmuştur.

Cumhuriyet Türkiye'si, temeli sağlam bir sosyal yapı ve kültür aidiyetinden söz edilebilmesi için, tarihi akış içerisinde eğitim hususuna büyük önem vermiştir. Türk milletinin daima kendini yenileyebilmesi ve çağın gereklerine uygun yaşayabilmesi için geri kalmışlığın önündeki eğitim sorununda düzenlemelere gidilerek, milli, laik ve çağdaş bir eğitim modeli benimsenmek istenmiştir. Bu doğrultuda özellikle Osmanlı eğitim sisteminin uzantılarındaki problemler giderilerek, Türk eğitim sistemindeki ikililikler problem, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır. Yine eğitim öğretimde sosyal eşitliğin sağlanması, ilköğrenimin, devlet tarafından karşılanan olanaklar çerçevesinde düzenlenmesi ve tüm topluma zorunlu olması, Cumhuriyet Türkiye'si'nin eğitime verdiği önemi gösterdiği gibi Türk toplumunun geri kalmışlığının giderilmesinin tek yolunun bilimsel metotlar çerçevesinde ele alınan milli bir eğitim neticesinde hallolunacağı anlaşılmıştır. Bu noktada özellikle eğitimde laikleşmeye gidilmesi, devlet bünyesinde verilen eğitim sisteminin düzenlenmesi, din eğitiminin devlet kontrolünde olması başlıkları itina işlenmiştir. Özellikle üniversite eğitime büyük önem verilmiş ve Cumhuriyet kadrolarına, Cumhuriyetin oluşturduğu sistemler dahiline yetişmiş bilim insanlarının kazandırılması istenmiştir.

Türk Devleti'nin üzerinde durduğu en önemli konulardan bir Türk kadının hakları konusu olmuştur. Özellikle Mustafa Kemal'in önderliğinde itina ile düzenlenen kadın hakları ile Türk kadını, Türk erkeği ile eşit bir konuma getirilmiştir. Medeni Kanun ile birçok alanda düzenlemeye gidilen kadın hakları, siyasi haklarının verilmesi ile tamamlanarak, Türk kadını hayatın akışı içerisinde her alanda etkin statüsünü kazanmıştır. Kadınların Cumhuriyet Türkiye'sine kazandırılması, Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleşmiştir. Bu noktada modern Türk kadının Cumhuriyet sistemlerine dahil edilmesi çalışmaları, hız kesmeksizin devam ettiği gibi kadınların, milletin temsilci Meclise girmeleri, gerek muhtarlıklarlarda, gerek belediyelerde yer almaları, Türk siyasi hayatına büyük katkılar sağlamıştır. Bunu yanı sıra Türk kadını sağlık, hukuk, eğitim, siyaset alanları başta olmak üzere birçok alanda çalışma hayatına dahil edilmiştir.

Konumuz gereği ele aldığımız 1924 Anayasası ve sosyal hayata yönelik düzenlemeleri ile Türkiye Cumhuriyeti, devletin olmazsa olmaz olan, etkin unsurunu yani bireyi, yani toplumu düzenleyerek; Cumhuriyet gereklerine uygun, kaliteli yaşam

seviyesine sahip, eğitimli, laik, eşit haklara sahip, çağdaş bir sosyal yapının oluşturulmasına öncülük etmiştir. Böylelikle günümüz sosyal hayatının temelleri, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Özellikle her alanda yapılan inkılapların ortaya konulan değişim ve dönüşümlerin, 1924 Anayasası döneminde gerçekleşmesi dikkat çekiçi olduğu gibi Türk milletinin bel kemiğini oluşturan Cumhuriyet, din, dil, eğitim, kadın gibi konuların anayasal güvenceye alınması büyük öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- ABADAN, Yavuz. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *AÜHFD*, C. XIV, S: 1, 1957, ss. 3-37.
- ABADAN, Yavuz. “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Haz: H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, ss. 37-64.
- AHMAD, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev: Fatmagül Berktaş-Baltalı), 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- AHMAD, Feroz. *Modern Türkiye’nin Oluşumu* (Çev: Y. Alogan), Sarmal Yayınları, İstanbul, 1995.
- AKBAY, Muvaffak. “Devletin Menşei İçtimai Mukaveleye İstinat Ettiren Nazariyeler”, *AÜHFD*, C. II, S: 4, 1945, ss. 85-109.
- AKBULUT, Olgun. “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenlenişi”, *Ankara Barosu Dergisi*, S: 3, 2012, ss. 155-182.
- AKÇAOĞLU, Müge Güvenç. “Erken Cumhuriyet Döneminde Anayasa ve Anayasal Meşruiyet”, *International Social Sciences Studies Journal*, C. V, S: 29, 2019, s. 27-48.
- AKKOYUN, Turan. “Mondros Ateşkesi’nin Türklüğün Dünyadaki Konumuna Etkisi”, *Mondros Mütarekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2019, ss. 957-986.
- AKKOYUN, Turan. “Tarihî Açısından I. Ve II. TBMM’nin Kurucu Meclis Niteliği”, *Yeni Türkiye*, S: 111, 2020, ss. 314-321.
- AKYILDIZ, Ali. “Tanzimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XL., 2011, ss. 1-13.
- ALDIKAÇTI, Orhan. “Atatürk İnkılaplarında Laiklik”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LV, S: 1-4, 1981, ss. 39-47.
- ALPTEKİN, Coşkun. “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Dergisi*, C. I, S: 1, 1978, ss. 35-49.
- ANAYURT, Ömer. “1924 Anayasası’nda Meclis Yürütme İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIII, S: 39, 1997, ss. 673-694.
- ARAS, Canan. *Milli Mücadele Dönemi Eğitim Faaliyetleri (1919-1923)*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000.
- ARI, Asım. “Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. XXII, S: 2, 2002, ss. 181-192.
- ARIKAN, Zeki. “1919 Seçimleri ve İzmir”, *Ata Dergisi*, S: 7, 1997, ss. 105-127.
- ARMAĞAN, Servet. “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXXIII, S: 3-4, 1967, ss. 45-100.
- ARSAL, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947.
- ASLAN, Yavuz. “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 49-90.
- ATATÜRK, Kemal. *Nutuk (1919-1927)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- ATNUR, İbrahim Ethem. “Atatürk ve Cumhuriyet”, *Doç. Dr. Günay ÇAĞLAR Armağanı*, Ed: M. İnbaşı, 2004, ss. 175-182.
- AVŞAR, Zakir –EMRE KAYA, Ayşe Elif. “Arapça Ezan Yasağı ve Kaldırılması”, *ATAM Dergisi*, C. XXXIII, S: 95, 2017, ss. 123-160.

- BARDAKOĞLU, Ali. “Osmanlı Hukukunun Şeriliği Üzerine”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 412-417.
- BAŞOL, Koray. “Milli Egemenlik ve Demokrasi İçinde Laikliğin Önemi”, *VIII. Milli Egemenlik ve Demokrasi Sempozyumu*, Nisan, Ankara, 1992, ss. 56-84.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı. “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Oluşması Üzerine”, *Belleten*, C. XLIII, S: 170, 1979, ss. 491-504.
- BAYRAK, M. Burcu. “Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, S: 21, 2014, ss. 189-218.
- BAYKARA, Tuncer. *Milli Mücadele*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2003.
- “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”, *Resmi Gazete* 2879 (13 Kanunuevvel 1934), Kanun No. 2596.
- “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanunun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname”, *Resmi Gazete* 2933 (18 Şubat 1935), Kararname No. 1958.
- BEŞİRLİ, Mehmet. “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçlerin Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfusunun Tanınması”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 582-598.
- BİLGİN, Bahar. *Dönemin Basınına Göre 1919 Seçimleri ve Meclis-i Mebusan’ın Oluşturulması*, (Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2011.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik. “Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekeleri Sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar Problemi”, *Belleten*, C. XXV, S: 97, 1961, ss. 81-93.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik. “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlcî Karakteri”, *Belleten*, C. XXIV, S: 96, 1960, ss. 637-663.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik. “Mondros Mütareke Anlaşması”, *Türk Tarih Kongresi*, C. VI, 20-26 Ekim, Ankara, 1961, ss. 572-582.
- BOZKURT, Gülnihal. “Türk Kadınının Hukukî Durumu”, *ATAM Dergisi*, C. XII, S: 34, 1996, ss. 245-248.
- CAHEN, Claude. *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, (Çev: Y.Yücel-B.Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- CEBESÖY, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- CİN, Halil. “Türk Tarihi ve Hukuk”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S: 2, 1984, ss. 3-16.
- COŞKUNER, Hüseyin Tolga. *1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Türkiye’nin Modernleşme Sürecindeki Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2007.
- ÇADIRCI, Musa. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. II, 21-25 Eylül, Ankara, 1981, ss. 1153-1161.
- ÇAĞLAR, Eşe. “Türk Ailesi ve Kadının Hukuki Haklarının Değişim Süreci”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 18-20 Mayıs, Alanya, 2017, ss. 156-180.
- ÇAĞLAR, Günay. “Atatürk Dönemi Dış Politikasının Temel İlkeleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:15, 2000, ss. 317-322.
- ÇALLI, Yüksel. *Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültür*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

- ÇAMBEL, Hasan Cemil. “Öz Dil”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı II*, (Haz: Mehmet Kaplan- İnci Enginün vd.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, ss. 69-75.
- ÇELEBİ, Mevlüt. “Atatürk’ün Himayesinde Kurulan Türk Maarif Cemiyeti (1928-1933)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S: 2, 2004, ss. 35-53.
- ÇELİK, Akın. “Mondros Mütarekesi Öncesinde Osmanlı Kamuoyunda Sulh Tartışmaları”, *Tarih Dergisi*, S: 56, İstanbul 2013, ss. 87-127.
- ÇELİK, Demirhan Burak. *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.
- ÇETİNOĞLU, Neşe. “Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk’ün Cumhuriyet Anlayışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S: 56, 2003, ss 803-813.
- ÇEVİK, Zeki. “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejiminin İlk Anayasası: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S: 26, 2002, ss. 27-38.
- ÇİÇEK, Mustafa Kemal. 1924 Anayasası’nın Hazırlanışı ve Temel Özellikleri, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005.
- DAYI, Sinever Esin. “Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Nitelikleri”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S: 3, 2003, ss. 247-256.
- DAYI, Sinever Esin. “Cumhuriyetimizin Temellerinin Atıldığı Erzurum Kongresi Üzerine Bir Eser ‘Bütünüyle Erzurum Kongresi’”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 9, 1998, ss. 189-202.
- DAYI, Sinever Esin. “Erzurum Kongresi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S: 4, 2003, ss. 1-17.
- DAYI, Sinever Esin. “Mustafa Kemal Atatürk”te Cumhuriyet Fikri ve Gerçekleştirilme Safhası”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S: 1, 2000, ss. 13-46.
- DAVISON, Roderic H. “Mondros’tan Lozan’a Kadar Türk Siyaseti”, Çev: Mine Erol, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV, S: 25, 1981, ss. 81-112.
- DEWEY, John. *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- DEVİRİM, Fevzi. “Milli Egemenlik ve Siyasi Partiler”, VIII. *Milli Egemenlik ve Demokrasi Sempozyumu*, Nisan, Ankara, 1992, ss. 113-123.
- DİNÇKOL, Bihterin Vural-IŞIK, Alper. “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. XXI, S: 1, 2015, ss. 13-43.
- DÖNMEZ, Elif. *Mondros Ateşkes Antlaşması’nın Milli Mücadele’ye Yansımaları*, (Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2012.
- DURSUNOĞLU, Cevat. “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, C. XXVII, S: 108, 1963, ss. 633-639.
- “Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun”, *Resmî Gazete* 2867 (29 Teşrinisani 1934), Kanun No. 2590.
- ELİOT, T.S. *Kültür Üzerine Düşünceler*, (Çev: S.Kantarcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- ERASLAN, Cezmi. “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 609-644.
- ERAT, Muhammet. “Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1685-1716.
- ERENDİL, Muzaffer. “Demokrasi Yolunda Atatürk”, *Belleten*, C. XLVII, S: 188, 1983, ss. 935-941.
- ERGİN, Muharrem. *Orhun Abideleri*, 42.Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2009.
- ERGİN, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, C. V, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

- ERÜRETEN, Bahir Mahzar. *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 1999.
- EROĞLU, İzzet. “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, *Yasama Dergisi*, S: 14, 2010, ss. 79-157.
- ERTUĞRUL, Hurşit. “Milli Birlik ve Milli Hakimiyet Kavramlarının Yerleşmesinde Erzurum Kongresi’nin Rolü”, *Atatürk Dergisi*, C. I, S: 2, 1988, ss. 14-33.
- ESEN, Bülent Nuri. *Türk Anayasa Hukuku*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968.
- ESEN, Bülent Nuri. “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler”, *AÜHFD*, C. XXV, S: 1, 1968, ss. 35-58.
- FENDOĞLU, Tahsin. “1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1329-1352.
- FENDOĞLU, Tahsin. “Tanzimat Fermanı Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Düalizmi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1305-1328.
- GENCER, Mustafa. “Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 45-56.
- GENÇ, Ernur. “Demokratikleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler”, *Akademik İnceleme Dergisi*, C. X, S: 1, 2015, ss. 267-290.
- GOLOĞLU, Mahmut. *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip. *Milli Mücadele Başlarken*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.
- GÖKBİLGİN, Tayyip. “Tanzimat Hareketi’nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, C. XXXI, S: 121, 1967, ss. 93-111.
- GÖKÇE, Birsen. “Laiklik ve Demokrasi İlişkileri Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S: 1, 1990, ss. 47-53.
- GÖKÇİMEN, Semra. “Ülkemizde Kadınları Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Dergisi*, S: 10, 2008, ss. 5-59.
- GÖKSEL, Burhan. “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, S: 1, 1984, ss. 213-235.
- GÖZLER, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 4. Baskı, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa, 2007.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref-SEZGİN, Zekai. *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref- KİLİ, Suna. *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- GÜNEŞ, İhsan. “Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı ve Meclis-i Mebusan’daki Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 1, 1988, ss. 13-27.
- GÜNEŞ, İhsan. “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkasına Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. III, S: 8, 1987, ss. 427-442.
- GÜNGÖR, Erol. *Tarihte Türkler*, 7. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÜNGÖR, Hasan Atilla. *Türkiye’nin Modernleşme Sürecinde 1921 Anayasası’nın Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- GÜMÜŞ, Musa. “Osmanlı Devleti’nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları”, *Tarih Okulu*, S: 14, 2013, ss. 163-200.
- HAFIZOĞULLARI, Zeki. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Temel Nitelikleri”, *AÜHFD*, C. XLV, S: 1, 1996, ss. 23-28.

- HALDUN, İbni. *Mukaddime*, (Çev: T.Dursun), Onur Yayınları, Ankara, 1977.
- HAYTA, Necdet-ÜNAL, Uğur. *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, 7. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.
- HAYTOĞLU, Ercan. "Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi ve Atatürk", *ATAM Dergisi*, C. XIV, S: 42, 1998, ss. 1135-1149.
- "Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun", Kanun No: 431, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- "Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun", Kanun No: 556, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. III, 1942.
- İĞDEMİR, Uluğ. *Sivas Kongresi Tutanakları*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.
- İNALCIK, Halil. "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatihin Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XIII, S: 2, 1958, ss. 102-126.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 2005.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev: R.Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- İNALCIK, Halil. *Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyeti ile Özdeşleşme Süreci*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- İNALCIK, Halil. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C. XXVIII, S: 112, 1964, ss. 603-622.
- İNALCIK, Halil. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. XXVIII, S: 112, 1964, ss. 623-690.
- İNAN, Afet. "Çağdaşlaşmada Kadın Hakları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, S: 2, 1985, ss. 331-334.
- İNAN, A. Afet. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, ATAM Yayınları, Ankara, 2000.
- İNAN, Mehmet Rauf. "Anayasalarımızda ve Anayasalarda Eğitim", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 11-15 Ekim, Ankara, 1976, ss. 2117-2185.
- İNAN, Mehmet Rauf. "Eğitim Alanında Atatürk Devrimi", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 21-25 Eylül, Ankara, 1981, ss. 1745-1774.
- İZ, Fahir. "Atatürk ve Türk Dili", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 21-25 Eylül, Ankara, 1981, ss. 1813-1829.
- JAESCHKE, Gotthard. "I. ve II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası", Çev: Mihin Lugal, *Belleten* C. XLI, S: 164, 1977, ss. 733-743.
- JAESCHKE, Gotthard. *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- KAFALI, Mustafa. "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 282-309.
- KAFESOĞLU, İbrahim. "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi*, C.XIII, S: 17-18, 1963, ss. 1-16.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, 35. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- KAPLAN, İsmail. *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- KAPLAN, Leyla. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kadın Milletvekilleri", *ATAM Dergisi*, C. XII, S: 34, 1996, ss. 269-276.

- KARA, Nilgün Nurhan. "Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVII, S: 1, 2019, ss. 227-242.
- KARAARSLAN, Mehmet. "Tanzimat ve Şurayı Devlet", *AÜHFD*, C. LIV, S: 3, 2005, ss. 341-363.
- KARACA, Taha Niyazi. "Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Kara El Grubu ve Franz Ferdinand'a Suikast", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu (3-5 Kasım 2014)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015,
- KARAL, Enver Ziya. "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", *Belleten*, C. XXVIII, S: 112, 1964, ss. 581-601.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 6. Baskı, VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri*, 7. Baskı, VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- KARAMAN, Mehmet Ali. "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 44, 2018, ss. 62-79.
- KARATEPE, Şükrü. *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, 2. Baskı, İz Yayınları, İstanbul, 1997.
- KARPAT, Kemal-ZENS, Robert W. "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamit'in Saltanatı (1876-1909)", (Çev: Nasuh Uslu), *Türkler Ansiklopedisi*, C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1490-1514.
- KAYA, İbrahim. *Temel Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul, 2010.
- KAYMAZ, Nejat. "Misak-ı Milli Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim, Ankara, 1976, ss. 1-15
- KILAVUZ, Nuran. "Mondros'tan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar Milli Mücadele'nin Siyasal Gelişimi", *EKEV Akademi Dergisi*, S: 51, 2012, ss. 61-72.
- KILIÇ, Selami. "Şapka Meselesi ve Kılık-Kıyafet İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 16, 1995, ss. 529-547.
- KILIÇ, Selami. "Mustafa Kemal (ATATÜRK) ve Erzurum Kongresi", *Atatürk Dergisi*, C. II, S: 1, 1997, ss.77-97.
- KILIÇ, Selami. "Türkiye'de Latin Harfleri Meselesi 1908-1928", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. II, S: 7, 1991, ss. 551-572.
- KILIÇ, Selda. "1876 Meclis-i Mebusan'ı ve Seçim Hazırlıkları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. XXX, S: 30, 2011, ss. 27-40.
- KIRIŞIK, Fatih-SEZER, Özcan. "Türk Anayasalarında Yerel Yönetimler", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. XV, S: 2, 2006, ss. 5-30.
- KISIKLI, Emine. "Sivas Kongresi'nin Milli Mücadele'de Kamuoyu Oluşturulması Açısından Önemi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. I, S: 1, 1988, ss. 29-42.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin. "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *ATAM Dergisi*, C. VII, S: 20, 1991, ss. 223-266.
- KOCA, Salim. "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1448-1488.
- KOCAGÖZ, Bünyamin. "Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler", *Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. II, S: 4, Full 2007, ss. 1298-1305.

- KOCATÜRK, Utkan. *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, 5. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.
- KOCATÜRK, Utkan. "Cumhuriyetin Anlamı, Önemi ve Milletimize Kazandırdıkları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S: 56, 2003, ss. 467-469.
- KODAMAN, Bayram. "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 286-334.
- KODAMAN, Bayram. *Cumhuriyetin Tarihi Fikri Temelleri ve Atatürk*, 2. Baskı, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2001.
- KONGAR, Emre. *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, 2. Baskı, Evrim Matbaacılık, İstanbul, 1994.
- KONUKÇU, Enver. "Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S: 13, 1988, ss. 223-235.
- KORKMAZ, Zeynep. "Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri", *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. IV, S: 3, 2009, ss. 1469-1480.
- KORKMAZ, Zeynep. "Atatürk ve Yazı İnkılabı Üzerine", *Erdem*, C. XI, S: 31, 1998, ss. 171-178.
- KORKMAZ, Zeynep. "Milli Mücadele ve Sonrasında Türklük Şuuru", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IV, S: 10, 1987, ss. 47-60.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri" *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 438-463.
- KÖSE, İksan. "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi ve TBMM'nin Açılışı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 33-48.
- "Köy Kanunu", Kanun No: 442, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- KUBALI, Hüseyin-SEÇİLİ, Özer. "XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren, Türkiye'de Mukayeseli Hukukun Gelişmesi ve Mukayeseli Araştırmaların Bugünkü Durumu", *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S: 10, 1973, ss. 3-46.
- KÜÇÜK, Adnan. "1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler", *Liberal Düşünce Dergisi*, S: 82, 2016, ss. 5-54.
- KÜÇÜK, Mustafa. "Birinci TBMM'nin Açılış ve Anlamı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 8-32.
- KÜÇÜKOĞLU, Erol. "1923 Seçimleri", *Atatürk Dergisi*, C. I, S: 3, 1989, ss. 121-145.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat. *Tarihte Usul*, 6. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998.
- LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: M.Kıratlı), 5. Baskı, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- LEVAEND, Agah Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1960.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, Cilt: 1.
- Milli Birlik Komitesi*, C. I, Birleşim: 10, 12 Eylül 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. III, Birleşim: 48, 7 Aralık 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. III, Birleşim: 49, 8 Aralık 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. III, Birleşim: 50, 9 Aralık 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. IV, Birleşim: 51, 10 Aralık 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. IV, Birleşim: 52, 11 Aralık 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. IV, Birleşim: 53, 12 Aralık 1960.
- Milli Birlik Komitesi*, C. IV, Birleşim: 54, 13 Aralık 1960.
- Milli Egemenlik Belgeleri*, (Der: Sefer Yazıcı), TBMM Basımevi, Ankara, 2015.
- MUTLU, Sevdâ. "Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: Dilek Sistemi", *ATAM Dergisi*, C. XXIX, S: 86, 2013, ss. 53-102.

- M. Z. Gökalp. *Türk Töresi*, (Haz: H.Dizdaroğlu), Güneş Matbaacılık, Ankara, 1976.
- OĞUZ, Arzu. “Türk Medeni Hukukunun Gelişim Çizgisi ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LV, S: 1, 2006, ss. 1-11.
- OKANDAN, Recai. “Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyeti Doğuran Sebepler ve Meşrutiyet Rejiminin Teessüsü”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XII, S: 4, 1946, ss. 991-1036.
- OKANDAN, Recai. “Devletin Beşeri Unsuru”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk fakültesi Mecmuası*, C. XIII, S: 4, 1947, ss. 1282-1326.
- OKANDAN, Recai. “Hükümlerlik Kudreti ve Buna Dahil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanunu’nun Hususiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXVIII, S: 2, 1962, ss. 323-334.
- OKANDAN, Recai. “Milli Hâkimiyet, Milli İrade Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXVII, S: 1-4, 1961, ss. 21-33.
- OKUMUŞ, Ejder. “II. Mahmut Dönemi Yenileşme Çabaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1157-1175.
- OKUR, Mehmet. “II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Partileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 11, 1999, ss. 225-238.
- OKUR, Mehmet. “Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S: 1, 2000, ss. 289-304.
- OKUR, Mehmet. “Türkiye’nin Avrupa Devletlerine Yönelik Dış Politikasına ve İlişkilerine Genel Bir Bakış (I. Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Sürecinde)”, *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, (Ed: M. Bıyıklı), II, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008. ss. 383-425.
- ORTAYLI, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Karar”, Karar No: 307, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. I, 1943.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- ÖKSÜZ, Hikmet. “Atatürk ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S: 3, 2006, ss. 81-91.
- “Ölçüler Kanunu”, *Resmî Gazete* 1765 (4 Nisan 1931), Kanun No. 1782.
- “Ölçüler Nizamnamesi”, *Resmî Gazete* 2487 (26 Ağustos 1933), Kararname No. 14826.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit. “Cumhuriyet Eğitime Geçişte Atatürk’ün Etkisi”, *Belleten*, C. LII, S: 204, 1988, ss. 1013-1026.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Eğitim Devrimi (1923-1938)”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, 11-15 Ekim, Ankara, 1976, ss. 2001-2014.
- ÖZBUDUN, Ergun. “Atatürk ve Demokrasi”, *ATAM Dergisi*, C. V, S: 14, 1989, ss. 285-295.
- ÖZBUDUN, Ergun. “Atatürk ve Laiklik”, *ATAM Dergisi*, C. VIII, S: 24, 1992, ss. 429-438.
- ÖZBUDUN, Ergun. “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Hukuki Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, S: 2, 1985, ss. 476-503.
- ÖZÇELİK, Selçuk. “Sened-i İttifak”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXIV, S: 1-4, 1959, ss. 1-12.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “İstanbul’un İşgali’ni Takip Eden Dönemde Türk Milletinin Egemenlik Haklarını Ele Almasına Yönelik Çalışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, S: 46, 2000, ss. 89-116.

- ÖZDOĞAN, Mehmet. “Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C. II, S: 3, 2015, ss. 227-262.
- ÖZGİŞİ, Tunca. *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2012.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal. “1876 Anayasası’nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S: 1, 2004, ss. 173-184.
- PAMİR, Aybars. “Orta-Asya Türk Hukukunda ‘Töre’ Kavramı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LVIII, S: 2, 2009, ss. 359-376.
- PAMİR, Aybars. “Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak’ın Yeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S: 2, 2004, ss. 61-82.
- ROUSSEAU, Jean Jacques. *Toplum Sözleşmesi*, (Çev:V.Günyol), Çan Yayınları, İstanbul, 1969.
- RUMPF, Christian. “Osmanlı ve Türk Hukukunda Avrupalılaştırma Hareketleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 481-492.
- SAĞ, Vahap. “Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.II, S:1, 1999, ss. 9-23.
- SARIÇİÇEK, Mümtaz. “Dilimiz: Kimliğimiz”, *Türk Yurdu*, S: 322, 2014, ss. 26-29.
- SARIHAN, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-Mondros’tan Erzurum Kongresi’ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- SARIHAN, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-Erzurum Kongresi’nden TBMM’ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- SARIHAN, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-TBMM’den Sakarya Savaşına (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- SARISAMAN, Sadık. “Sosyal Alanda Yapılan İnkılaplar ve Bu İnkılapların Özümsemesi Meselesi”, *ATAM Dergisi*, C. XV, S: 45, 1999, ss. 1101-1120.
- SARISAMAN, Sadık. “Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar Örneği)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S: 3, 2006, ss. 93-136.
- SAVCI, Bahri. “Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. II, S: 3, 1947, ss. 277-294.
- SELVİ, Haluk. “Milli Mücadele’de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1611-1643.
- SELVİ, Haluk. “Sivas Kongresi ve Damat Ferit Hükümeti’nin İstifası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S: 54, 2002, ss. 849-873.
- SEYİTTANLIOĞLU, Mehmet. “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1014-1040.
- SEVİĞ, Vasfi Raşit. “23 Nisan 1919’dan 24 Nisan 1924’e Kadar Anayasa Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S: 1, 1951, ss. 1-72.
- SMITH, Edward C. “1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, (Çev: Mümtaz Soysal), C. XIII, S: 13, 1958, ss. 106-130.
- SONYEL, Salahi Ramadan. “Mondros’tan Samsun’a Türk Kurtuluş Mücadelesi’nin Doğuşu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1009-1028.
- SONYEL, Salâhi Ramadan. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

- SONYEL, Salâhi Ramadan. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.
- SOFUOĞLU, Adnan. “Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye’nin İşgaline Karşı Milli Direniş: Kuvay-i Milliye (1918-1921)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1029-1046.
- SOY, Bayram. “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamit”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 28-44.
- “Soyadı Nizamnamesi”, *Resmî Gazete* 2891 (27 Kânunuevvel 1934), Kararname No. 1759.
- SUNGU, İhsan. “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten*, C.II, S: 7-8, Temmuz 1938, ss. 397-431.
- ŞAHİN, Mustafa. “Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S: 2, 1992, ss. 213-234.
- ŞAHSUVAROĞLU, Lütfü. “Anayasa Yazma Sanatı ve Milliyetçilik”, *Türk Yurdu*, S: 308, 2013, ss. 58-63.
- “Şapka İktisası Hakkında Kanun”, Kanun No: 671, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. IV, 1941.
- ŞENER, Esat. *Açıklamalı Madde Atıflı Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2001.
- ŞEN, Murat. “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 327-339.
- “Şeriye ve Evkaf ve Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekaletini’nin İlmasına Dair Kanun”, Kanun No: 429, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- TANÖR, Bülent. “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 10-26.
- TATAR, Taner-TATAR, Hüsnîye Canbay. “Türk Kültüründe Töre Müessesesi”, *Dini Araştırmalar*, C. VIII, S: 23, ss. 273-286.
- “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men ve İlmasına Dair Kanun”, Kanun No: 677, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. IV, 1941.
- TEPEKAYA, Muzaffer. “Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 57-91.
- “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun”, Kanun No: 364, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun”, Kanun No: 1222, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. VI, 1928.
- “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun, Ekseriyeti Mutlakanın Sülusanı Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Karar”, Karar No: 83, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 85, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. I, 1943.
- “Teşkilatı Esasiye Kanunu”, Kanun No: 491, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- “Tevhid-i Tedrisat Kanunu”, Kanun No: 460, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. II, 1942.
- TOGAN, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.
- TOGAN, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- TOYNBEE, Arnold J. *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, (Çev: Kasım Yargıcı), C. II, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 2000.
- TOYNBEE, Arnold J. *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, (Çev: Kasım Yargıcı), C. III, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 2000.
- TUNAYA, Tarık Zafer. “1876 Kanun-i Esasi’si ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 27-39.

- TUNAYA, Tarık Zafer. “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, S: 3-4, 1958, ss. 227-247.
- TUNCAY, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1999.
- TURAN, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.
- TURAN, Şerafettin. “Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal’in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri”, *Belleten*, C. XLVI, S: 182, 1982, ss. 337-346.
- TURAN, Şerafettin. “Türkiye Cumhuriyeti: Yeni Devlet Temeli ve Nitelikleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. I, S: 3, 1989, ss. 447-462.
- TURAN, Refik vd. *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, 18. Baskı, Okutman Yayınları, Ankara, 2011.
- “Türk Ceza Kanunu”, Kanun No: 765, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. IV, 1941.
- TÜRKDOĞAN, Berna. “Atatürk, Cumhuriyet ve Demokrasi”, *ATAM Dergisi*, C. XIX, S:57, 2003, ss. 1401-1432.
- Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, 2. Baskı, C. II-1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, 3. Baskı, C. II-2, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi- Büyük Taarruz’a Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, (1. Kitap), Ankara, 1994.
- Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi-Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, (2. Kitap), Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi- Büyük Taarruz’’da Takip Harekatı (31 Ağustos-18 Eylül 1922)*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, (3. Kitap), Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi- Batı Cephesi- İstiklal Harbi’nin Son Safhası (18 Eylül 1922-1 Kasım 1923)*, *Boğazlara Karşı Harekâtı-Mudanya Mütarekesi-Mütarekeyi İzleyen Olaylar ve Harekât-Lozan Antlaşması-Türk Silahlı Kuvvetlerinin Barışa Dönüşü*, C. II-6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, (4. Kitap), Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- “Türk Kanunu Medenisi”, Kanun No: 743, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. IV, 1941.
- “Türk Milletinin Başkaldırısının Simgesi: Kastamonu Mitingi”, *Kastamonu Nasrullah Gazetesi*, Aralık 15, 2020, Erişim Tarihi: Ocak 3, 2021.
- Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, TBMM Vakfı Yayınları.
- Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi- TBMM II. Dönem (1923-1927)*, TBMM Vakfı Yayınları.
- “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukuku Hakimiyet ve Hükümrânının Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Karar”, Karar No: 308, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. I, 1943.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem I, Cilt: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 18, 24, 28, 29.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem II, Cilt: 1, 3, 6, 7, 8, 23.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem III, Cilt: 3, 5.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem IV, Cilt: 4, 5, 15, 17, 23, 25.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem V, Cilt: 16, 20.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem VII, Cilt: 45.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem IX, Cilt: 18.
- TÜRKMEN, Zekeriya. “19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Çıkışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1529-1571.
- TÜRKMEN, Zekeriya. “İstanbul’un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S: 53, 2002, ss. 319-372.
- TÜRKMEN, Zekeriya. *Mütareke Döneminde Ordunun durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- TÜRKÖNE, Mümtazer. “Tanzimat Ne Zaman Başladı?”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1235-1250.
- TÜZEL, Sadık. *Anayasa Hukuku* 3. Baskı, Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi Yayınları, İzmir, 1969.
- ULUSAN, Şayan. “Atatürk Dönemi Din Uygulamaları (1923-1938)” *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, S: 11, 2018, ss. 306-320.
- ULUSAN, Şayan. “Atatürk Döneminde Hukuk Uygulamaları (1923-1938)”, *Al-Farabi International Congress on Social Sciences*, 11-14 Mayıs, Gaziantep, 2017, ss. 161-172.
- ULUSAN, Şayan. “Tarihte Türk Kadının Sahip Olduğu Haklar ve Anadolu Türk Kadınına Cumhuriyetin Getirdikleri”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 18-21 Mart, Niğde, 2014, ss. 2877-2896.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir. *Atatürk ve Harf Devrimi*, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 1998.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet. *Devirden Devire*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet. *Devirden Devire*, C. II, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet. *İlk Meclis ve Milli Mücadele’de Anadolu*, 2. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- YALÇIN, Durmuş vd. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 8. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.
- “Yerli Kumaştan Elbise Giyilmesine Dair Kanun”, Kanun No: 688, *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. IV, 1941.
- YETKİN, Çetin. *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1943*, Altın Kitap Yayınları, İstanbul, 1983.
- Y. Nadi. *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 1998.
- YURDUSEV, Esin. “Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere’nin Boğazlar Politikası”, *Belleten*, C. LXIII, S: 237, 1999, ss. 559-595.
- YÜKSEL, Ahmet Haluk. “Atatürkçü Düşünce Sisteminin Çağdaşlaşma Boyutunda Yönetimsel ve Toplumsal İletişim” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 1, 1988, ss. 97-114.
- ZÜRCHER, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

EKLER

EK 1: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

— 89 —

Teşkilâtı Esasiye kanunu

(Ceridei Resmîye ile neşir ve ilân: 7 şubat 1337 - No. 1)

No.

85

Mevaddı esasiye

BİRİNCİ MADDE — hakimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

İKİNCİ MADDE — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletın yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükümeti «Büyük Millet Meclisi Hükümeti» unvanını taşır.

DÖRDÜNCÜ MADDE — Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntahap âzadan mürekkeptir.

BEŞİNCİ MADDE — Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan âzanın âzalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimasına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidı caizdir. Büyük Millet Meclisi âzasının her biri kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletın vekilidir.

ALTINCI MADDE — Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesi teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder,

YEDİNCİ MADDE — Ahkâmı şeriyenin tenfizi, umum kavaninin vazı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilân gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin venizamat tanziminde muamelâtı nâse erfak ve ihtiyacatı zamana evfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile âdap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tâyin edilir.

SEKİZİNCİ MADDE — Büyük Millet Meclisi, Hükümetinin inkisam eylediği devairi kanunu mahsus mucibince intihapkerdesi olan vekiller vasıtasıyla idare eder. Meclis icrai hususat için vekillere veçhe tâyin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

DOKUZUNCU MADDE — Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerince reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi Vekiller Heyetinin de reisi tabiisidir.

İdare

ONUNCU MADDE — Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet noktai nazarından vilâyetlere; vilâyetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden te-rekküp eder.

Vilâyet

ON BİRİNCİ MADDE — Vilâyet mahalli umurda mânevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şeri, adli ve askerî umur, beynelmilel iktisadi münasebat ve Hükümetin umumî tekâlifi ile menafii birden ziyade vilâyata şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek kavanin mucibince evkaf, medaris, maarif, sıhhiye, iktisat, ziraat, nafia ve muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilâyet şûralarının salâhiyeti dahilindedir.

ON İKİNCİ MADDE — Vilâyet şûraları vilâyetler halkınca müntahap âzadan, mürekkeptir. Vilâyet şûralarının içtima devresi iki senedir. İçtima müddeti senede iki aydır.

ON ÜÇÜNCÜ MADDE — Vilâyet şûrası, âzası meyanında İcra âmiri olacak bir reis ile muhtelif şubaları idareye memur âzadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihap eder. İcra salâhiyeti daimî olan bu heyete aittir.

ON DÖRDÜNCÜ MADDE — Vilâyetinde Büyük Millet Meclisinin vekili ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali, Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tâyin olup vazifesi Devletin umumî ve müşterek vezaifini rüyet etmektir. Vali yalnız Devletin umumî vezaifi ile mahallî vezaif arasında tearuz vukuunda müdahale eder.

Kaza

ON BEŞİNCİ MADDE — Kaza yalnız idarî ve inzıbatî cüzü olup mânevi şahsiyeti haiz değildir. İdaresi Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından mansup ve valinin emri altında bir kaymakama mevdudur.

Nahiye

ON ALTINCI MADDE — Nahiye, hususi hayatında muhtariyeti haiz bir mânevi şahsiyettir.

ON YEDİNCİ MADDE — Nahiyenin bir şûrası, bir idare heyeti ve bir de müdürü vardır.

ON SEKİZİNCİ MADDE — Nahiye şûrası, nahiye halkınca doğrudan doğruya müntahap âzadan tereküp eder.

ON DOKUZUNCU MADDE — İdare heyeti ve nahiye müdürü, nahiye şûrası tarafından intihap olunur.

YIRMİNCİ MADDE — Nahiye şûrası ve idare heyeti kazâ, iktisadi ve malî salâhiyeti haiz olup bunların derecatı kavâini mahsusa ile tâyin olunur.

YİRİMİ BİRİNCİ MADDE — Nahiye bir veya bir kaç köyden mürekkep olduğu gibi bir kasaba da bir nahiyedir.

Umumî müfettişlik

YİRİMİ İKİNCİ MADDE — Vilâyetler iktisadi ve içtimai münasebetleri itibariyle birleştirilerek, umumî müfettişlik kıtaları vücude getirilir.

YİRİMİ ÜÇÜNCÜ MADDE — Umumî müfettişlik muntakalarının umumî surette asayişinin temini ve umum devair muamelâtının teftişi, umumî müfettişlik mintakasındaki vilâyetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi umumî müfettişlere mevdudur. Umumî müfettişler Devletin umumî vezaifiyle mahallî idare

relere ait vezaif ve mukarreratı daimî surette murakabe ederler.

Madde münferide

İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'î olur." Ancak elyevm münakit Büyük Millet Meclisi 5 eylül 1336 tarihli Nisabı müzakere kanununun birinci maddesinde gösterildiği üzere gayesinin husulüne kadar müstemirren müctemi bulunacağı cihetle işbu Teşkilâtı Esasiye kanunundaki 4 ncü, 5 nci, 6 ncı maddeler gayenin husulüne elyevm mevcut Büyük Millet Meclisi adedi mürettebinin sülûsanı ekseriye tiyle karar verildiği takdirde ancak yeni intihaptan itibaren mer'iyülicra olacaktır.

20 kânûnusani 1337 ve 10 cemaziyelulâ 1339

	Tarih	No.	Makam
Büyük Millet Meclisi Riyasetinden tebliği	: 22 kânûnusani 1337	1111	Heyeti Vekile Riyasetine
Meclis zabıt ceridelerindeki müzakerat fihristi	Cilt	Sayıfa	
	4	214:223	
	5	291:292,416:439,448:453,462:463,474:484	
	6	141:154,164:188,295:305,389:408,414:438	
		520:525:558:583	
	7	302:324,353:382,390:416	
İşbu kanunun alâkadar olduğu diğer kanunlar		: 364,491	

EK 2: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Madde-i Müzeyyilesinin İlgasına ve Tecdid-i İntihabata Dair Heyet-i Umumiye Kararı

79

**B.08 TEŞKİLÂT-1 ESASİYE KANUNU'NUN
MADDE-İ MÜZEYYELESİNİN İLGASINA VE
TECDİD-İ İNTİHABATA DAİR HEYET-İ
UMÛMİYE KARARI²⁵**

Karar Nu.	:	369
Karar Tarihi (H)	:	14.Şaban.1341
Karar Tarihi (R)	:	01.Nisan.1339
Karar Tarihi (M)	:	01 Nisan 1923
Düstur	:	3. TD. c. 4 sh. 15

Yeniden intihabat icrası karargir oldu.²⁶

²⁵. Kararın başlığında, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun "Madde-i Müzeyyalesine" atıf yapılmaktadır, oysa anılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda madde başlığı, "Madde-i Münferide"dir.

²⁶. Karar başlığındaki "Madde-i müzeyyalesinin ilgasına" dendiği ve genel olarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu değiştirdiği için bu kitaba alınmıştır.

EK 3: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun

81

B.10 TEŞKİLÂT-İ ESASİYE KANUNU'NUN BAZI MEVADDININ TAVZİHAN TÂDİLİNE DAİR KANUN²⁸

Kanun Nu.	:	364
Karar Tarihi (R)	:	29. Teşrinievvel.1339
Karar Tarihi (H)	:	18. Rabiulevvel.1342
Karar Tarihi (M)	:	29 Ekim 1923
Resmi Gazete	:	30.Ekim.1923, s.:413.
Düstur	:	3. TD. c. 5 sh: 158

Madde 1 — Hâkimiyet, bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfil idare etmesi esasına müstettir. Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti, cumhuriyettir.

Madde 2 — Türkiye Devleti'nin dini, dîn-i İslâm'dır, Resmî lisanı Türkçe'dir.

Madde 4 — Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin inkısam ettiği şubat-ı idareyi icra vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Madde 10 — Türkiye reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi heyet-i umûmiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i riyaset yeni reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.

Madde 11 — Türkiye reisicumhuru devletin reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve heyet-i vekileye riyaset eder.

Madde 12 — Başvekil, reisicumhur tarafından ve meclis âzası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından gene Meclis âzası arasından intihap olunduktan sonra heyet-i umûmiyesi reisicumhur tarafından Meclis'in tasvibine arz olunur. Meclis hal-i içtimada değil ise keyfiyeti tasvip Meclis'in içtimasına talik olunur.

²⁸ Bu kanun teknik bakımdan 1920 sonra günümüze kadar çıkarılmış kanunlardan farklı olarak yazılmıştır. Genellikle değiştiren kanunun madde numaraları birbirini izler, her maddede değişen kanun tanımları ve hangi maddesinin nasıl değişeceği o madde içine yazılır. Değiştiren kanunun bir maddesi içinde, değişen kanunun birden fazla maddesinin yazılması ender görülmektedir. Görüldüğü gibi bu kanun başlığında değiştirilen kanunun adı yazılmış, değişen madde numaraları aynen korunarak, o maddenin yeni biçimi yazılmıştır. Ayrıca Madde başlıkları da değiştiren kanunda belirtilmeden kaldırılmıştır. Örneğin "Madde 4..." diye başlayan madde teamüle göre şöyle yazılmalıydı: (Madde 3- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 4'üncü maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir: "Madde 4- Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin inkısam ettiği şubat-ı idareyi icra vekilleri vasıtasıyla idare eder".)

